This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अजन्दृद्दयानंदनिदानंशिवयोश्चिरम् ॥ नमस्कुरुनहेरम्बंनिघ्नत्रुहफलाप्तये १ वत्सकीपुस्त
कक्रंवुगुरीकासनस्थितान्म् ॥ क्षारंनीरकुंदेन्दुधवलंभावयेनराम् २ रुलायाणिनिसत्राणांमिनहसर्थसंग्रहम् परिभा
षाप्रदीपार्चिस्त्रोपायोनिरूप्यते ३ तत्रतावत्परिभाषालंना मलिङ्वलेसतिसंदिग्धार्थनिपामकत्वम्ग्रीघीवेवीठामि
त्यादेर्नेधातुलोपङ्स्यादेर्निर्धेधःकिकारिभायायाऽनगुणवद्धोरितिसंदिग्धार्थेसतियामकत्वात्परिभाषात्वंस्यादतः सतत
म् संन्यासन्त्राणांदिधिप्रदेशीयसंज्ञयोधकपदरूपलिङ्वलेमसर्थेनिपामकत्वेनातिव्याप्तेः संदिग्धेतिनव्याप्तिरुक्तदि
शेरेधोःकिरित्यादेर्दिशेधकपदस्येणालोकप्रसिद्ध्यर्थाप्रसायकत्वात्कदिमुनःसित्त्वेहद्धिरित्यादावसंदिग्धार्थकत्वाद्दोषःप
रिभाषात्वंतदुसन्त्रेपात्रानांसंघशीस्थानेयोगेग्रादीनांविधिमदेशगतषष्ठीयदादिश्रवणात्सलिंगवत्तेनव्याख्यानतङ्सादीनांव

एम०
१

Checked 2012

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1915
Dist Nagpur

Acc. No. ~~3429~~ M-1915
Title - परिभाषाप्रदीपार्चिस्
अध्याय 1-2
Author - उदयंकर पाठक.
Date - संवत् 1861
Subject - व्याकरण.
folio - 121
Xerox - 240.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्ञायकज्ञायसिद्धनांसंदिग्धपदादिश्रवणारूपलिंगवत्त्वेनसंदिग्धार्थनियामकत्वायथोक्तव्यवहारः सिद्धति। दर्णाश्रयेनास्मि
प्रत्ययलक्षणमेकदेशविद्धनमनन्यवदित्यादीनांनित्येधानित्यदेशादिरूपाणांप्राचीनस्तथाव्यवहारः पाणर्थ्यसाधर्म्योदनाव
निपातएकाजित्तिसूत्रेणविधिस्तदंतस्यात्वंनवदेकस्मिन्निसनयोः संज्ञानिदेशस्तन्नयोः परिभाषात्वव्यवहारोमाघो-ग्नासांच
कार्यनिर्वाहकत्वंपक्षद्वयावश्येनणास्त्रीदृष्पने।तत्राद्यमाह।यथोद्देशंसंज्ञापरिभाषम्। उद्दिष्पनेउच्चार्येनेयस्मिन्सठद्देश
उच्चारणकालः।-अधिकरणेधनउद्देशमनतिक्रम्येतियथोद्दिष्टम्।यस्मिन्कालेपूर्वत्रपरत्रवासंज्ञापरिभाषमुद्दिष्पेनेनत्रैव
वाक्यार्थबोधेनगृहीताभ्यांसंज्ञापदाक्षिपरिभाषार्थाभ्यांसर्वत्रणास्त्रीव्यवहारः।नन्विदमनर्थकम्।पावनाकार्यार्थीत्वासं
ज्ञापरिभाषयस्कार्यंदेशवृत्तित्वंस्याप्यम्। अत्राहकैपटः यदानुद्दिष्पप्रयोजनविशेषंप्रयोजनमात्रमभिसंधायभविष्यतिकिं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विद्नेनमयोज्ञनमितिसंज्ञायरिभाषंप्रणीयतेनदासंभवत्येवायंपक्षोयथाप्युनग्राहिप्रतिपत्रयेपक्षइति।महावाक्यार्थयोलोच
नप्रहनप्रतिपत्रयेपक्षस्तृतीयःपक्षइत्याह।कार्यकालंसंज्ञापरिभाषम्। कार्येणाकाल्पनेत्वसमीपंग्राप्यनइतिकार्यकालम्। का
र्येणात्वइतिलिंगवत्संज्ञापरिभाषस्योच्चारणादेशेसंनिधाप्यनेइतिपावत्। एवंचेकस्मिन्दर्शनेसंज्ञापरिभाषाणामसंनधारा्थोन्न
ह्यातंत्रेणकार्यांवगमहेन्वंकेवलमाचार्यैरल्पाघवायानेकप्रधानांगभावप्रतिपत्तेयेएथगुपदेशःकृतः।ननश्चद्लोनंतरःसं
योगेःदर्शनंस्पोपःसधिरंतपदंयष्ठीस्थानेयोगांलोपस्सेसादिर्मिनेकिंचित्कार्यंक्रियतेनापिसंयोगांतस्यलोपइत्येनेनकिंत
र्हिएतज्ञातःसंयोगांतेपसर्जनंस्यस्यलोपइतिमहावाक्यार्थःसंपद्यतेइत्येकवाक्यतायांयोर्वीयर्योभवात्पूर्वग्रहणोत्तरग्रहणा
त्सहार्वीभाषाणांपूर्वत्रासिद्धमितिसिद्धंतेनभवतीतिसषष्ठंपूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रेभाष्योपन्यासेनपरत्वान्निपा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धांप्रधानस्यसंस्कारस्यनेयथाऽग्नौहूस्तादिसादौससमीपंचम्युभयनिर्देशेपरत्वात्संचमीनिर्देशएवसमनद्यैर्भसुनद्मतिसूत्रेधुनेति
वदमुनेतिवक्ष्येनेसूत्रेयोगविभागेनपूर्वत्रासिद्धामिससिद्धत्वाभावः कैश्चयदिभिर्देशिनस्त्राघ्रापणीयोपधानपट्टनसूत्रेत्रे
पादिकानांहिर्वचनादीनांकेषांचिद्ग्रहणेनदुदुपंचमेतिसूत्रेऽप्रसयसेसुनकेवाप्रधानांयस्कारकाणांकृचिन्निपाद्युपस्कारक
त्वमिंगीकुरुतीयंएतेनपरत्वादुभयनिर्देशेपंचमीनिर्देशोदलीपानितिसिन्नितिसूत्रस्थंभाष्यंव्याख्यातं। कार्यकालपक्षेतू
भयीरेकदेशस्यस्तेनपरत्वादिसकैरसंगतिःस्यात।वस्तुतस्तुद्मद्यसनवकाशेनपंचमीनिर्देशेनमयडनद्यसुनरसूत्रेचरि
तार्थत्वससमीनिर्देशस्यसतुल्यवलत्वाभावाद्हिप्रतिषेधोविकिरेकदेशिनःशिनुगित्यत्रनश्चेतिपूर्वसूत्रेचरितार्थायाः नद्यति
पंचम्यान्त्रनयकारेनग्रीतिससमीनिर्देशेनबाधनेगसंतरभावाच्च-त्रनएवाकृतीयभादिसंज्ञांनिषाद्यांप्रहनिःपदादि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संज्ञाबाधकत्वेन संगच्छते। यत्तु कार्यकालपक्षेऽपेतेत्यस्य संगतिर्निराकरिष्यते: प्राङ्नि-
षेधसूत्रेऽष्टाध्यायीपाठक्रमपर-
व्याख्यानार्थमिति। तथाहि। अमीभ्यन्नमभूत्रेत्यादौ लादेरसिद्धत्वाद्यादयः प्राप्नुवन्ति। न च सोमादिनिमग्नस्य तायाम्
नहानवर्ष इत्यादिकालपक्षेऽणोऽप्रागद्यतेरित्यनेनैकवाक्यतायन्नांतांप्रतिलादेरसिद्धत्वेन सामर्थ्ये सोपक्षीणाद्यादयो ऽपादी
नांप्रतिषेधोवक्तव्यो दिप्रतिषेधाद्यकार्यकालपक्षे ऽदसोमादिसूत्रेस्युतप्रगृह्याद्यदसेरदेरुत्यपरत्वाद्यादीन्बाधतर
सदसोमादिसूत्रेभाष्यवार्तिकयोर्हल्ङ्यादिलोपस्य प्राधान्यं स्वदेशसागरक। मनदिनकर्णसंगच्छते। अत्रवदति। कार्यका
लसंज्ञैवस्वदेशसागरमालम्बते। यतो ऽसिद्धत्वस्यकार्यार्थत्वपाकार्यसानेनरमेवप्रवृत्तिः कार्यसानंचप्रदेशदेशसंवेतिनहे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रस्थस्यासिद्धत्वात्पूर्वग्रहणाद्ग्रणोप्रगृह्यसंज्ञेसेनदेकवाक्यतायन्नादसोमादिसेनत्प्रतिमीत्वादेर्नासिद्धत्वमिसेकत्रभा
व्यसाधयोऽपरत्रकार्यज्ञानेनरमेवविशेषप्रतिसंधानमितितत्रसपरत्वसेवविप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तावुपयोगित्वेनत्प्रगृह्यसे
सेनदेकवाक्यतायन्नादसोमादिसेनदयादीम्परत्वाद्वाघनदृतिनत्वेनावतायपरिभाषाणामपिस्वदेशसंप्रत्ययसंभवतिनात्रादेः
परस्यानेकस्मादिसादेः कार्यविशेषप्रतिसंधानंविनाविविरोधसंभवादितिनश्चिंतम्। तस्मिन्नितिनिर्देशादिसेनाभ्यांपूर्वेवर्
णैरेकसंबंधित्वबोधनेसतोविरोधाभावान्मुडागदिरूपकार्यविशेषप्रतिसंधानेतुनस्पसत्वात्कार्यकालपर्यंतंदुरूहीप्रासदे
शासागकस्मभेमोमपनिर्देशेपंचमीनिर्देशोवलीपानितिभाष्यासंगतिनिरंकरणायरत्वंयस्मिन्निरालंबनत्वापनेर्यशोदेश
पस्यश्रयणादनवकाशत्वाद्दानदीषदृतिमदंमीष्टार्थसिद्धी॥ अत्रनएवीरणपरदृतिसूत्रेऽः स्थाने ऽणनशोः प्रसंगेऽशो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समवनिसचरपरइसर्थेकृतिरित्यादौनित्वादाद्युदात्तोविधीयमानो ङीवस्यादिनिर्देशसम्भवाद्यांनरनमपरिभाषयाऋकार
स्यऋकारप्रसंगेऽणानणो ङ प्रसंगाभावादणोदेतिनियमात्प्रकृत्यापरित्यक्तभाष्यउक्तंकुतोनुखल्वेनद्वयोःपरिभाषयोःसाव
काशयोःसमवस्थितयोःस्थानेनरनमउरणनपरइतिस्थानेनरनमइसनपाठावस्थाभविष्यतिनघनरुरणनपरइतिवा
त्यानंद्यप्रतीयकृता।कुतोनुखल्विति।ऋंनरनमपरिभाषायाऋवकाशःऋकःसवर्णदीर्घोत्वपोहेष्यनरस्यामिति।उरण
नपरइसस्यावसरः कर्तृहर्तृनिति।इहोभयंप्राप्नोतिकृतिरितियरलादिपमेवप्राप्नोतीतिनिर्देशइतियण्ग्रहणभाष्येविनि
गमकाभावउक्तरूपथाविकार्यकालपक्षेसंभवत्येवविनिगमकमिदंप्रतीपिनंपरलादिसूत्रमितिभाष्य
स्यप्रतीवेनसाकंविरोधोविवरणकारैःपरिहृतः।स्थानेनरनमसूत्रेचभाष्येप्रकृतिनोनरनमनिर्देशोवादिग्रहणेनोनरन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नमनिर्देनिरिनिपक्षेरदाभ्यांनिष्ठानोनरस्यनत्यहणंकर्नत्यमितिहुषणमभिधायमकृतिनोंनरत्नमनिर्दनौसक्षांनकारस्यनिष्ठा
याश्चंनरत्नमायाप्रकृतिणात्रषष्ठीपत्रषष्ठीतत्रादेणभवंनीसंनरेणनकारत्यहणंसिद्धंभवतीत्यनेनान्नादेणनोनरत्नमनिर्दृतिवा
दिनोनंन्नादेणनोपंनरत्नमनिर्दृनोसक्षांनदोषः क्रियतनरत्नन्मासएवेत्युक्तं। नद्यात्रषष्ठेगौरवंदोषःषक्षांनरेपिनुल्यत्वादि
त्यभिसंधायनदिसंप्रदीपकृतात्याख्यानं। क्रियतएतन्मासएवेति। ननुयाहिभिन्नदभ्यामित्यादौदकारस्यनत्वं स्यात्सहिनका
रस्यसुप्तदृणेयथान्तीयात्सथापंचमाद्दतिवचनादिति।नदेतन्नोपपद्येतकार्यकालपक्षेयदिस्तदेणसागोमसाप्यरत्वाद्
देःपरस्येसनेनांनरत्नंप्रपरिभाषायाबाधनेनदोषाभावात्। यन्मतेनुरदाभ्यामितत्रोपस्थितयोर्द्वयोरथैकदेणस्तेनपर
त्वाभावात्सर्यायेणप्रत्यगेवाष्टिकदोषप्रतिपादनपरत्वादेतदुपपन्नि:।ननत्वेवमप्यनुपपत्तिः वहिरंगमिहूल्लेनदस्यासिद्धं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लानुपपत्तेरुपलक्षणमात्रादर्थान्नाधनकारस्यैवयथास्यादेतत्समनुनस्यमाभूदितिसर्वथानग्रहणमकर्तव्यमेवेनार्थस्यादित्येतदप्यादेः
परस्येतनुच्छेषमादे[redacted]नोनरनमपरिभाषयासंस्काराच्चरिनमित्सादानिकारस्यैवांसनकारस्यापिनभविष्यती
तिनग्रहणंयेपर्य्यादमथापिहुमित्येतत्कार्यकालपक्षेस्वदेशसागवादिनसवैनस्यान्नानुपपत्तेः संभवेपिनसागवादिनोदेः प
रस्यालोत्पत्तेसनपोरेकदेशस्यलाहाधबाधकभावाभावात्कदाचिदलोत्पत्तेसत्येतनुच्छेषुमादेनोनरनमपरिभाषयासंस्कारं
सनकारस्यप्राप्तीतिनिहारणायनग्रहणमवश्यकर्तव्यमितिनिमहाशयानामाशयोवक्तुंशक्यःनदेनसकलमपिसंधायेको
गुणाहृद्दिनिसन्नेयथोद्देणपक्षेचपरिभाषयोःपौर्वापर्येनकार्यकालतायामिसुयाधायाःस्यमभधुःकिंचायमपिनानिय
मःकार्यकालपक्षेसंज्ञायाःस्वनोविरोधाभावात्कार्यदेशस्थनेतिस्वनोविरोधसम्भवेपिनपक्षेनणालपक्षेष्टलान्।नानएवनिपा

एम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नरकाजिनिसूत्रेणकग्रहणस्यवर्णग्रहणस्यापकलायमाषेनियानोजिसेवनदंतविधौयद्यावंतवदिनिकेवलोविपक्षेनाऽग्रह
णंअर्थेस्थानेसामर्थ्यात्किंप्रनिदेशोवाध्यउनसंसनिदेशेनदंतसंज्ञेनिसंदेहे ऽनाऽग्रहणस्यनदंतविधिप्रादेसापकलक्षमुपन्य
सेकग्रहणदैर्घ्यमिरूऋम् ।स्वतौविशेधासंज्ञायाः स्वदेशस्थलेनउपरस्थानदंतविधौसंदेहानुपपनिः नस्मान।कार्यकालेवि
धौसंज्ञापरिभाषंभवस्थितप्रथोदेशे स्वदेशस्थमिनिप्राचीन। यद्वनिः।नथा।ग्रयोजनविशेषानुसंधानेकार्यकालना।यथो
देशलमेनस्माद्विपरीनंपक्षमवेन। परेनुयथोदेशपक्षेपिदृद्विरादेचनस्निन्निनीसादोक्तदृद्विपदमादेशानुपस्थापकं क्त
सप्तमीनिर्देशादीनियर्थालोचनायांसकलननसंस्कारयगुणभेदपरिकल्पनैरेकवाक्यना संज्ञोपरि
प्राप्तारणम्। कार्यकालपक्षेनुत्रियाद्यासप्युपस्थितिरितिविशेषः।नदुक्तंकृतिचेतिसूत्रेप्रदीपकृता।यथोदेशेग्रधानान्यात्मसं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कारायसंनिधीयमानानिगुणाभेदंप्रयुंजनदृस्यादुः अत्रपक्षेगुणादेशस्यामामविप्रधानानांनत्वसदेशीयत्वव्यवहारत्वपग
मोयथानन्नसैनिकदेशगन्नसराक्षोनन्नदेशीयत्वव्यवहारकिंत्वभिजनदेशीयत्वव्यवहारः।सैनिकानांनएजदेशगतानांविप
रीतव्यवहारःकार्यकालपक्षेप्रधानदेशगतानांगुणानांप्रधानदेशत्वंभवत्येवयथोक्तंप्राक्। एतेनकार्यकालपक्षेगुणानांप्र
धानदेशीयत्वंसेवयथोदेशपक्षेकुनिचेतिसूत्रस्थप्रदीयकृदुक्तीसाविधिसूत्राणांगुणादेशेसंनिधानेपरत्वंव्याहन्येतोभ
योरेकदेशस्थत्वात्। एवंवदृक्षेप्यरसन्नसपिचेत्सन्नःपरत्वाद्धवचचेम्लीस्येत्यपिसाधुस्यिद्धेनेतिपरासम्। नन्वौतोमश
सोरिसादेसंदेहादनिर्णयोऽनन्नाहाव्यात्मनोविशेषप्रतियत्तिर्नसंदेहादलक्षणम्। व्याख्याननन्नाचार्यपरंपरयेयदेशम्
लाद्विशेषस्यान्यनराद्यर्थरूपस्यप्रतिपत्तिर्निश्चयोभवतिननसंदेहादलक्षणमभिमतार्थाप्रतिपादनंशास्त्रेणकर्त्तव्यंनत्समनिर्णी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यज्ञनकलोचिसादिस्वर्थः॥ ज्ञापकस्यान्यत्रप्रवृत्तिसत्त्वेकवारमनुवृत्तौद्वयोर्वृत्तिसत्त्वेऽसंदेहायानुवंधान्नरेफर्त्तव्येसंदेहापादकःपुन
रनुबध्यमानोणकारएवनिवर्त्तोनान्यइतिसोरिसादेश्चान्योनरसाघर्षविधेवनिर्णायाद्घाभिसादेःसिद्धिः॥अत्रभाष्यः॥अणिञ्यहेषुसं
देहेआरब्धानादेवनिर्णयः॥पूर्वैर्णोवाण्यहाःसर्वेयरेणोवेण्यहामनाःकृतेणदित्सवर्णसेनेनदेकंयरेणलिमुदाहरंतिभाष्येतुज्ञापक
सिद्धोयमर्थउक्तः॥शवृकोत्सभेस्पष्टनामाषादिनसःनएववोदृढाः॥यत्तणुदित्सवर्णसेनिपरेणाण्यहणेज्ञापकमुर्कदिनिनपरकर
णविधारपनाणद्वरलकृनानचनपरसूत्रेणल्कार्यहणार्थेनदिसाणंमस्थानेनेनरनमपरिभाष्यायाकृकारस्मस्थानेनस्पवारणेनय
हणेकलाभावादिनिसमाहृनेनत्रशंकेबनावन्नसंगच्छते॥सूत्रकारमनेऋकारल्कारयो॥सावर्ण्याभावेननदृहणस्पहृणयोसल्लान्
नपरसूत्रेसमानकालासवर्णायहणनिहन्त्येसवर्णायदानुवृत्तेरवरूपकलात्॥वार्तिकेकृन्मतेनसंभवेपिन्मणदित्सूत्रेऽणयहण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्पनेनप्रसाख्यानस्वात्संदेहाभावात्।एनेनोपसर्गादतीतिनपरकरणादणादिस्त्रेणग्रहणंपरेणेतिनपुंस्त्वकारग्रहणेनञ्चारिनार्थादि
तिद्योरवणेकिरणिनिरस्ता।लणस्त्रेनाष्टेप्यष्टेषा।णकारेणनुबंधोनापरुदस्तुकंनत्रानुबंधोनापमविधेयसनलक्षीकृतकार्यविशेषसंपा
दनायवध्यमानः।सचबंधोवध्यमानस्यनदधिकरणेनसाकमवयवावयविभावलक्षणात्सद्भोवाद्वेणाणावैलाक्षयोरिवेतिहै
नंभवतिनत्राह।-न्नानेकांनान्नानुबंधाः।एकांनान्नावयवानएकांनान्नानेकांनान्ननवयवाइत्यर्थः।ननुचयःसंबंधोयस्पत्रेवदृष्ट
नेनापत्रसनयोरवयवावयविभावलक्षणोदृष्टपनेदृक्षणास्त्रयोरिवबलाकभ्यास्तुदृक्षेणापःसंबंधःसंयोगारब्धः सोभत्रापिदृष्टत्वा
नेवंविधाः।प्रकृ[illegible]वुच्छणकेत्यादौणकारः पूर्वसंबंधेवेतिव्याख्यानाद्बुद्धोनासोसंबंधोभत्रवक्रुशकादस्तनुबंधानासेकांतलं
भायप्राप्तं।ससंभग्नप्राप्तमुदीचांमाङः इतिसानुबंधकण्णलभ्रनस्निर्देशेनतुबाध्यते।मेङिःसवस्थापांङःकारस्तलेन्नादेचउ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पदेशस्यात्राप्रसक्तानुदसंगतेः॥ नेनार्वणास्टस्यादेनैसवादेशस्यमितिनप्रसक्तोपदृतिसूत्रेमहीयेसष्टम्।यत्नेकालशि
क्षितिसूत्रेशिष्टस्यहणीननानुबंधकृतमनेकाल्त्वमितिनापनादेकांतपक्षेविनैषदेशइतिनप्रागोदस्यादेशवासस्यप्रापाद्णा
कवाधस्यैवमथायात्।-अवदासंमुखमितिसत्रदेयःपकारस्तेऽनेजंतत्वादादेशउपदेशेशस्यात्राप्रसक्तावादविनिग्रति
षेधायतेप्रत्ता।नदंर्घवस्यमाणाएसावचनहयस्यारंभेणापनेवागौरवं।माद्भूत्सेकेनैवनिर्देशोमानेकांतत्वपक्षस्याय
नानिखिलदोषोद्धारेलाघवात्।किंच।च्छसारेद्भविनिसूत्रेशिश्लोपेसप्तसर्वादेशत्वार्थंशिष्टस्यहणास्योपदेशीणत्वाज्ज्ञपकत्वा
संभवः। कथंनर्हिभाष्येनप्रत्तापकसमुक्तमितिचेत्श्लोपोपितिसूत्रात्श्लोपस्यस्थानिवत्वेमानेपुनर्लोपग्रहणात्सर्वादेशइति
पक्षेइतिगृह्यते।-अत्रदीक्षिताः एकांतत्वेऽनेकांतरंगत्वादिसंज्ञालोपाभ्यामनुबंधविनिर्मुक्तयदार्थोपस्थितेःस्थानिवत्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नीयप्रतीयप्रदर्शिनदिणाम्प्रयणादर्दणास्तदस्यादावनेकाल्त्वसवक्रुमणवल्लेनादेषान्। नचानुबंधासंजनवैयर्थ्यम्। उगेत्लक्ष
णानुम्प्रवर्त्तनेनसार्थक्यात्। दणेणण्दोपरंसर्वादेशनांविनाव्यर्थः शकारस्तांप्रवर्त्तयंस्संज्ञालोपाभानिवर्त्तनदर्तिनदर्थो शिद्धह
णांनकर्त्तव्यंभवति। नदिदृस्त्रत्रभाष्यकृतोणणयश्चिंस्तदर्ति। अत्रेपचिंता। उक्तरेत्यादिवन्प्रोदित्यादेकुतोनसर्वादेशानेति। नच
स्वरितार्थस्तन्त्रनकारा। द्योःपितः पृथिवीमातरंद्युगितिलक्ष्यदर्शनात्। पृथिवीहनद्योरित्युदात्तप्रयोगस्तुद्योणद्धमेतिकोक्तु
भेक्रयुक्तंदिवदकारस्योदात्तलात्त्वेसतधर्मणोहल० स्थानेजायमानस्योनुदात्तलानत्रपरणपुदात्तखरितयोर्यणादेशस्वरि
तस्यसिद्धत्वात्। नितिप्रत्ययग्रहणंकर्त्तव्यमिवार्त्तिकविरोधस्यान्यथायानाच्च। दद्मेवाभिप्रेत्योनस्तकारउच्चारणार्थदतिमनो
रमायांनिष्ठ्योनकलाच्च। नवोच्चारणार्थत्वादेवनसर्वादेशदशैशादावपिनथावकुंणकलात्। सतिशायकेनुमयोच्चारणार्थं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समर्थेयांवत्कुंप्राक्समित्सम्पदेतन्न। स्यादेतन्न्प्रिलिंदिनिवद्धुबीहिरेवंसतिनोपपद्यते। शकारककाण्देरनुबंधस्यानेकांत
लेपदृष्यसेतिसंबंधाभावात्। नचानंतर्यसंबंधः। तथालेसमासस्यानभिधानेनाकांक्षानिरुक्तलात्। नचग्रामकूयोर्गंगानीर्
मित्सादृविवसस्यभिधानेसमासः स्यादेव। तस्पष्टयथनिर्णीयलादिप्रतन्नाह। एकांतान्नानुबंधाः। आत्मानंनेनणिलिंदि
निवद्धुबीहिर्न्यायतऽयपदेन। हलंसमिसंज्ञीने ऽवसानेभवो ऽसऽच्यनेचरमो ऽवपदृतियावत्। न्नादिर्निर्दिष्टउवदत्सादा
वादिरघवयवदृत्यर्थः। पूर्वमनेलादिरिसस्यपूर्वदेशावच्छिन्नदृत्सर्थोबोधः। नचात्रपक्षेदघचश्चकारोधिकः कर्नव्यदृनि
मोरवम्। वुन्छ्रणकेसादावेकोणकारउभयोरप्यवीनभवतीतिव्याख्यानात्पूर्वविधवत्तनिर्णीयसंभवेप्यनेकांतलपक्षेन्नानंत
र्यस्योभयार्थेत्सस्यविरोधाभावाल्केपिणिलप्रयुक्तकार्यप्रसंगस्तद्वारणायैकानुबंधोनोभयोरनंतरदृतिज्ञापनायपदघचश्च

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कारस्यसार्थक्येनसाध्यात्। अतएवकाश्यादिभ्यष्ठञ्छेषविनिसंगछतेऽनयष्ठ्हयेपिवैयाकरणादस्यचिन्नित्यः स्यात्। नस्यात्। ऐजि
निचकारस्यतद्धोधस्यैऔनिसर्पेचसमुदायानुबंधलोप। तर्हिशतरनुसरनिसन्नेऽनभिसस्रोमभिन्नरसर्थेउभिनिचतनादिकृष्म
उरिसतन्प्रारभ्यन्प्रानुमोमकारान्तसाहारहनिस्थानिवत्सूत्रभाष्योक्तपक्षेनमोमकारस्यसमुदायानुबंधलेभिसादंसादवः परखं
कथम्। उच्यतेनुभ्यवनीसस्यांघोदनायांमकारस्यनत्रानुबंधखेसाने ऽनंतरमुकादिसमुदायानुबंधखमानुषंगिकंतएवऔति
निचकारस्यनपदेशेरावसमुदायानुबंधत्वंविशेषनिातथाप्येकांतहेदिवौदिग्रादीनामुकरीत्याकृतेनसर्वादेशनेसत्रन्प्राहाना
नुबंधकृतमनेकाल्त्वम्। ज्ञापकंचात्रानेकालाशिदितिसत्रेशिड्ग्रहणम्। अत्रपक्षेकांतत्वपक्षेऽनुबंधकार्यंऽन
ल्विधाविनिनिषेधामद्दतये ऽनुबंधानामल्यनहारभावज्ञापंकंशिड्ग्रहणमित्युक्तंशेस्करेतन्नुचैवान्मनुबंधदिनिर्मुक्तपदार्थो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यस्थिनेः सर्वसंमतत्वेनस्वयमपिनयैवानूदितत्वेननदोषानवकाशात्।नचैवंसतीदृपदोमस्थिनेकारत्वनीदृत्वादेरनिदेशोनलि
धादिनिनिषेधान्नप्रादिसमर्हीदिसिद्धिः। उपस्याप्योपस्यापकोभयत्वनिर्वेनेदृत्वादेःस्थाम्नस्साधारणत्वात्।योहिस्या
म्नसाधारणोऽल्वादिसत्वाप्योऽदृत्वहल्त्वादिर्वासरणवानसिधाविनिनिषेधेननिवर्तेनदृसाकरेसिद्धंनिनत्वात्।एनेन
पस्मात्सः प्राक्दनः स्थानिनेतनदृनिधर्मान्नये ऽनल्वि धादिनिनिषेधाच्छेदनः स्थानिनिविशिष्टेदृत्रिनिसमुदायेवर्तमानम्नि
दृत्वाधनिदिश्यतेतोसविनिप्रादनः स्थाम्नत्वनिकिन्तिदेशायत्नकरणापकत्वावपिकीसपासम्प्राप्तदनदृदृपस्याम्नवधवे
कारदृनीदृत्वाप्यलिधित्वायात्नात्।न्नन एव सम्मुदायवृनिधर्मस्यनदवयवात्साधारणत्वपासर्वस्याप्यलिधित्वादनलिधा
विनिनिषेधः सामर्थ्यादृत्मात्रदृनिधर्मवत्तेनालः साक्षादुपादानएवप्रहनिंगमयतीत्युक्तंभाष्ये।वभूविवेसादावादेशसा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धारणावत्त्वादिल्वनिप्रिनकप्रत्ययेटः स्थाय्यलाभ्रिनत्वाद्यात्मप्रतिषेधनिदृनयेस्थाप्यलसाधारणेनाश्रयणमंगीकृतेलया
पीत्यधिकप्रपरिष्टान्निर्णीयाम: ङणालादिविधयेनसर्वादेशत्वंविनानुबंधत्वस्यैवाभावेनानुपपत्त्यासिद्धि:।नचाप्यदृ
तंमुखमिसन्नोपदेशेणनेनानामात्मनुच्यमानंदर्शोनप्राप्नोतीत्यदोषविनिघुसंसाशाग्रनिषेधोनस्यादनन्याह।नानुबंध
कृतमनेनंनत्वम्।उदीवांमेतद्दनिकर्त्तमाङ्दनिनिर्दीष्णोऽस्याश्रावक:।वचभेदिप्रत्ययस्थात्पूर्वपदात्संज्ञायांनस्यधातुभावाद्धथाभावं
नचधातोरित्यस्यनित्वनेभीष्मसमनत्वात्।नथापिवासरूपन्यायेनकविधयेऽणाश्रयनिरत्नाह।नानुबंधकृतमसा
रूप्यम्।दद्यानिदधासीर्दिधाषेनिणावाघकणप्रविकल्पविधानमस्याश्रावकंनेनगोदरसादीनाणिनिवासरूपसत्वे
भाषेसमष्टम्।ननुचोर्दिमलघो:प्रदेशत्वर्सादोणित्वेहृहिणंनस्यादुदात्तानुदात्तावेष्यतेननुनन्द्रोपयनि:।हृछिण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देन स्वेन हा रौकारः प्रसाध्यते। सचार्यैणाश्वरसमाम्नाये पठितं तिनैवप्रवर्तिनयंनत्वितरगुणकेना
पि। नचतेनसवर्णिनांग्रहणादभिमतार्थसिद्धिः। ठदात्तादिनत्वकपलस्याभंतरकार्यकारित्वेनाभंतरत्वात्सदेसावर्णि
स्येवाभावादनग्राह्। ग्रभेदकाउदात्तादयःत्वण्वेद्वारंविनाभेदेननविवक्षितास्तथैः ग्रत्रचहायकमस्थिदधिस
कष्यक्षणमनरुदात्तस्वरसन्नानश्रुदात्तएवोच्चारणीयेउदात्तग्रहणम्। एतदपिप्रयासःसाधास्त्रेउच्चारितोयोगुणस्तद्विषय
मितिलौकिकेप्रयोगेगुणोभेदकः ग्रतएवेषांसवर्णानुपयोगित्वांतरत्वमपीक्षोपयोगित्वमान्वाभ्यानुज्ञानामपिवाल्य
प्रपलेषुपरिगणनंकैयठग्रभ्रतिभिरुरीकृतं। स्पष्टंचेदंतत्प्रास्प्रसत्रेभाष्ये। नन्वेवंघठवानिसन्नमनोमैस्यांतरत्वात्सदनुना
सिकएवयकारःस्यान्नालोकेहिमुखेनापिकृतेचौर्यसंज्ञानकेणेसोप्रसभमिसापनिगृह्यते। ग्रतएवपुस्त्रात्प्राविसादाव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नणत्वेपिनन्नदृणकेकाणदिग्रहणमनन्त्राह। मेदकाउदान्नादयः।श्राणदिसूत्रेऽनुदिदिनिवन्नत्वेऽणग्रहणमिहज्ञापकं।नहिसव्यं
नेसन्नाउन्नासिकयकारस्यवर्ग्यहणेनग्रहणाद्विलार्थंगणानामभेदकत्वेऽनर्थकंस्यादिनिहद्विसूत्रेकौत्सभेव्यष्ठम।श्राणग्रहणप्र
त्याख्यानपक्षेतुनहूलासाभिनिनिदेणेऽनज्ञापकोवोध्यः।श्रानणवद्यनसर्पाषुदान्तनिपातनंकरिष्यतेवधादेशेन्त्राषुदान्तनिपातनं
करिष्यतेरणादिनेनन्नतभाष्यकृतः एतेनभाव्यमानेनसवर्णान्नांग्रहणंनेतिपरिभाषयासवर्णग्रहणप्रासस्यज्ञानियहणप्रासस्यचनि
षेधष्ठवणमेदकत्वप्रासस्यापिनिषेधसेनघष्ठवदिसादौनानुनासिकोवकारस्तिशेत्वसदिप्रतिष्टितःसिद्धंनःप्रसुक्त्रा।श्रसन्निति
न्नन्नत्वोर्न्नकोरंतरतमदीर्घासिद्धापत्तेः। वहुवचनेम्हत्वेदिसत्राप्येवं।नचानेनरतमविधानेरष्टावनिः। नसोहरूपेभ्योहरिकेशेभ्यस्
सुदान्तानुदान्तपोरेकाकारश्रवणप्रसंगात्।नचानुदान्तरावसर्वत्रविधीयतांहरूपेभ्यस्सन्नतुतस्मिन्विहितेपुकः प्रातिपदिकांतोदान्त

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शीत्रोर्द्विर्वचनेऽचीतिसन्नेऽचीत्यस्य तदादेर्द्विर्वचनं स्यादिति शिष्टं। अत्र कार्यिनिमित्तशीघ्रवचनात्पूर्वं कार्यं योगः सकार्यमनुभवन्नेवेति यावत्॥ नेनोर्णनविधानीसन्नसम
ज्ञीरिसस्यथछोत्वासन्नंनस्यकार्यीदेश्यलेपिकार्यानभवान्नकार्यिलमज्ञादेर्द्विर्नीयसेनिनवृणद्यसेदनथालादनसस्यहिर्वचनेकर्नंयेहिर्व
चनेचीतिस्थानिवद्भावः। दृश्यशब्दस्यहिर्वचननिमित्तनालस्सेवानद्यादभाविनामान्त्रेणोहनिमित्तनेनिसमज्ञेरिनिसन्त्रेभाष्यकारैरेवस्फुटीकृ
तत्वात्। अरिरिषनीसन्नस्यजादेर्द्विर्नीयसेनिरिसशब्दस्यहिर्वचनेकर्नंयेस्थानिवद्भावेनभवतिनदंतर्गतस्येसशब्दस्यकार्यानुभवेजनिमि
र्वचनंनथापिप्राप्तिमात्राश्रयेणाहिर्वचननिमित्तमीकारस्योच्चनरूपनिनद्यारभ्यानप्रदीयोग्येनदृभिप्रायकोद्धारयेयः। यद्यपीसस्यतश्चे
त्यर्थोदिसाहुः यतहिर्वचनेचीतिसन्त्रेऽचीत्यस्यजेद्धीयतेदेधीयतइतिहानिकारैः प्रत्युदाहरणमुक्तंपुनर्भाष्यकारैरुक्तानिदेशेरूपकल्पन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शः सपरनिसन्नाभोविहितहिदधवमंसाकसेवेहग्रहणाल्कुमार्यगारमिसादौनदोषः।मापसिहूप्रापमर्थेसत्याहिःपवोर्थाभिधानशक्तियुक्तः श
ब्दोदिशिष्टेऽर्थेव्यवहारपसंप्रयुज्यमानेनदण्डनेवप्रतीतिंजनयतिनान्त्रेति।नन्देवंचेद्घुवादौहिवचनरसन्नहिल्लोक्तादिभ्यर्थेकंहिवचनरहितंपु
ष्यद्रव्यदेर्दिशेषणमितिसिद्धंनानुपपत्तिः।नचासंख्याप्रदेशेषुवन्हादीनांक्वचिन्मानाभेवप्रतीतिःस्यान्नहुलोकप्रसिद्धैकत्वादीनामपीसन
न्नाह।उभयथानिरूढभवतिरूढेहिणास्त्री।मचेनश्लोकगपथेनविरुध्यते।तत्राहिलोकेगोपालादिःसंज्ञाशब्दोव्यवहारायसंप्रयुज्यमानस्तत्प्र
तीतिंसंस्पशरंनिदर्शनपतिनक्रियानिमित्तमपेक्षतं।ज्ञापकंचात्रसंख्यायोन्मतिषदंज्ञायाःकन्निति सूत्रेऽनिषदंज्ञायाइतिनिवेधःकिंतुक्व
चित्क्वचिन्मसेक्ष्यग्रहणंक्वनिदंक्वनिमसक्वचिदुभयोरित्यवसेयानुसारित्वात्स्वानप्रमाणमितिसंख्यासंज्ञासूत्रेभाष्यकैरयंयोःननुद्य
धाश्वदादिनिदारूपसिद्धीयमानाघुसंज्ञाग्रहणादपपत्तेरितिपुण्डिशेनस्यादनश्राहायद्वागमासन्कुणीभूतासन्दूहणेनगर्ह्यंते।अत्रपनश्च

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भावात्। ऋनराववर्णिदवोंसादिनिसूत्रेपरादिलपरेहिर्यंजनपरस्यत्रमोनुस्वारेजप्राप्तेनिभाष्यव्याख्यावसरेमसत्रकारम
ऋत्वात्रकारग्रहणेनयग्रहणंभवतिनतुपदांतस्थंतर्हिहलीमैकारतकारयोःपदांतत्वमुपपद्यतइतिप्रदीपस्थामिप्रायोविवरणेपरादेश्चतर
कारवुपवात्वान्मकारस्यनिरंतरहल्द्वयाभावेनसंयोगसंज्ञाभावान्नास्तिसंयोगांतलोपइतिवर्णितः। पुर्कर्त्तेनत्। हल्त्वसमुदायसमवा
यसंयोगपत्वात्। ऋनराववर्णश्रीहूसूत्रेभाष्येकुक्कुटस्यादेशत्वसूत्रेसंयोगेहिर्यंजनविधिनेसिध्यतीसाशंकांकृत्वा। एतावान्परंविशे
षोपन्यादृशास्यैकमात्रिकस्यव्यंजनस्यानुपदेशादेकवर्णात्मवृद्धिर्भोनान्मभ्यांनानुहिर्यंजनत्वंवृद्धिरितिभवतिसंयोगसंज्ञाप्रकृतेत्वनि
देशाद्गार्गीहूयेप्येकहल्त्ववुध्यासंयोगसंज्ञानस्यादितिनन्वादिदेशेनैकवर्णाद्भवुहावपिस्याद्भ्यवर्णाद्धवबुध्यासंयोगसंज्ञानिर्बाधनि
वाक्यम्। आगमसंनिधानेन्नागमिनामनिर्दिष्टमानस्यमुदायधर्मोप्रयोजकत्वस्याघुदानश्चेतिसूत्रेभाष्यकैयटयोरुक्तस्यभौनरनिस्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रेमनोरमायांद्वीप्तिनैः स्पष्टीकृतत्वात्। एतेनननहिहूयोरिनिमिदचोंसादिनिसूत्रीयप्रदीपप्रतीकमुपादायसंयोगतस्लोपेहलेरेकदेशविकृत
न्यायेनद्विवचनिमितिभाष्यस्पष्टत्वात्सिद्धेनुस्वारइतिविंसमेतदितिनव्यनरेकिःप्रत्युक्तः। एवंचतत्सूत्रीयभाष्यांतरेणीभावेनकारप्रतिषेधोवक्त
व्यः। नयुणीउनुवींनुवुरुणीसनुन्कस्पणीभावःप्राप्नोतिनेत्यः। निर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीत्येवंनभविष्यति। यत्रर्हिनिर्दिश्यतेतस्यनप्राप्नो
तिकस्मान्नुप्राप्यवहितत्वादितिपरादित्वपक्षेहयणांनरप्रिधानंसंगच्छते। निर्दिश्यमानत्वस्यसमुदायसमवायोपलक्षणत्वात्। नथाचतत्र
प्रदीपः। श्रुतिसन्नियानियद्रूपंश्रौद्दतिनन्यकारेणभक्तेनापिनत्यनोव्यवहीनपिसर्थेद्दनिः। सजातीयवर्णद्वयसमवघानेवागमिधर्मस्य
संसुदायसमुदायसमवापयोग्यस्योक्तिरित्याहत्त्वाविवदनिदेशोभवतीवा। ननगवद्गमुटसन्नेदुमंतपदावयवस्यनहलासरस्यदुमोदुमुदिसर्थे
कुर्वन्नाक्षेरसादेशत्वयाभिमांसंक्षयदगमादितिन्यायेनविशिष्टेपदंनत्वाच्चपदंनएतिणत्वप्रतिषेधइतिभाष्येउक्तं। यत्तुप्रक्रियापरिभा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घयागमानामागमिधेर्मवेक्षिष्वमपिवोध्यनदनिकुर्वन्नाक्षेदस्यादाद्यनस्यपदांनग्रहणेनग्रहणासदांनसेनिनीवेधीभाव्यस्याप्यत्रै
वतात्पर्यमिसाहुत्तद्विर्धतपदनिभाव्योदाहरणविशेषाद्विनानीपंपनुनद्याम्यामिनिसन्नेपूर्वादिसस्यपूर्ववयवादिसर्थेप्रकल्पदम्ना
नष्ठयपजंनस्यार्थमेयजदसणांनस्यपदागमादनिमापेनलदलाछोणीयजीयदनिपदमंत्ररीशेलदयोरुकं।नन्ना-अच:परस्मिन्नि
सन्नादेशास्पूर्वत्वेगस्यमाणेवैयाकरणदसन्नायदेशायादकभाव्यादियंद्यविशेषात्।-आदेशावयवस्यैकारस्यादेशग्रहणेनग्र
हणनतःपूर्वस्यकस्यचिद्विशेरसंभवेनदोषाभावात्। नस्मात्पूर्वादिसस्यपूर्वोच्चारणविषयादिसर्थादभकलपष्ठेपर्ववसाना
दिष्टसिद्धिरेपनीयदसेनसम्बन्धेतनमानमस्तुवानथाकिंनुवामंथपूर्वावंगस्यावयवौनद्योरितिव्यारेद्येधम्।-मापसिद्धयान्नप्यण्याद्ग
पकंणोरनिठीसनिदग्यहणमिनिकेचित्। नेदीनिहुद्विनिषेधदसमे।-अधरणीनिनिर्देशदसपरे। दाधाध्विनिसन्नेभाव्येसष्ठेब्यान

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्देंदेसमुदस्यादिसादावुदःप्यासम्योरिनिपूर्वसवर्णोपन्निरनन्मात्रानिर्दिष्पंमानस्याट्णाभवंनिःभाष्येषष्ठीस्थानेयोगेनिसू
नंसंबंधविशेषानिर्द्धारणेऽनरंगत्वात्स्थाननिरूपितसंबंधप्रतीतेर्नियमार्थेमिसुस्कानन्हौदानीमपंयोगोवक्तव्यः।रुकव्यञ्च।
किंप्रयोजनंषष्ठ्यंनंयथास्यानेनपुम्भेनपनःषष्ठ्यङ्गारिताकिंकृतंभवतिनिर्दिष्पमानस्येतिपरिभाषानकर्त्तव्याभवतीत्येतत्सा
धनप्रकारेदर्शितः।तत्रस्यानारभ्यसंबंधस्यान्यतःसिद्धेःषष्ठीसणयस्मात्साक्षात्षष्ठ्यङ्गारितेसर्थेःपर्यवसन्नऊक्तः।तथा
चपदागमादितिपरिभाषालभ्यस्यार्थस्यस्थानिलाभावीयेनविधिरितिसूत्रबोधितत्वंनस्यचानपाक्रियतेनेनोद्स्यादित्यत्र
नपूर्वसवर्णः।सपदादृसन्नत्रपादित्यस्मैवपदादेशःसिद्धः।यद्यप्यस्मद्युत्तमादौअस्मिन्पक्षेदीर्घादयोननिर्दिष्पंतेनथाप्य
लोसंपरिभाषयातन्त्रेलंनिर्वर्तनेनरसदेशः।अतएवेयङुवङोर्ह्रिलंसर्वादेशबाधानापक्रियतेपनुनभूसुधियोरिनिनि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बोधस्यग्रहणाकरणाल्लग्रहीतानांनिर्दिश्यमानकार्यबोधनेसापकत्वमुक्तंनद्रभसारकिंवहुनाजानिपक्षेऽनाभाग्रणांस
र्वेषांनिर्दिश्यमानत्वेप्यलोमपरिभाषयाऽनवकाशत्वात्स्यादाधोव्यक्तिपक्षेनिर्दिश्यमानव्यक्तिषुपरि- त्वादितिसप्तषष्ठी
स्थानरतिसूत्रेप्रदीपेएतेनेरीडूरिङोरिल्लसप्तम्यन्तौपदार्थैगुणानांचभेदकत्वेगुणानरयुक्तानाम
निर्दिश्यमानत्वेनेपदुवङोरिवनयोर्इल्लसमभिव्याहारकर्थनर्सुदस्यादिसादौनपूर्वसवर्णोभवतियावन्नालोपप
रिभाषयैवेयंवाधतेनदपवादत्वेनहिनीयवद्ग्राप्राप्यघट्टेःपरस्येत्यनयासनरामिनिवृत्तेपयविसाक्षाद्ज्ञापित
स्यादिविधयेतिनिर्दिश्यमानपरिभाषोत्पानमिसादावट्टेःपरस्येत्यनेनवाधितानैनावनैनहूध्यपरमिदागमाइतिन्याय
लभ्यमिनेभावघट्टेःपरस्येत्यनयोदस्यादित्यादावपिसावाधनीयेनियमार्थास्थानुमिनिएतेननिर्दिश्यमानपरिभाष

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यावत्स्वनिमित्तसंनिधावितानामन्तोंससेशादीनांसमावेशएवनबाधबाधकभावोदिशोधामाबानतांप्यंगंगिभा
वः उभयोरविषयत्वेनतद्योगानपक्षादेःपरस्यालोसंससेतावेनहुधकादिनिमन्त्र उदस्यादिसन्नासाःयादृप
दिनिसूत्रेभाष्येसंचारिनत्वादिनिबातणणोमदीयंनिवीपकःफूत्कारःप्रणमितोवेदिनवाः अकञ्जिवयेनुनापंन्मा
यःस्यानिवम्दावेनेवतन्मधपतिनमायेनतहुह्येवकार्यजननानतेनसाकंहुयोर्युबादस्मदोवीनाषादयःसिद्धंनित
वान्नदिप्रनिपतनमकिमः करनिकादेशविधानसेवयप्राणत्वान्नथाहिरमरसेवास्नुसदादीनामदितिचानुबर्तनेत्र
मणपूर्वेणेवसिद्धेनंसार्थमिदंनन्नहुयोरकारयोःपरस्तेसोष्ठसिद्धौकिमःकादेशविधानंसाकङ्क्षार्थेनिर्दिश्यमानणा
देशविधानेपुनर्व्यर्थेणानस्तेनमपर्यंतसकिंसाकङ्क्षस्माभूदितिकौमुदीव्याख्यानापनुक्तिहोः क्षानीम्नणर्थेकिम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दस्यवर्णस्य वाच्यमिति भाष्यकैयटयोरकंनलकादिसेवंसदादीनां कारस्यादेरिकारस्याकारस्यर्थकसूत्रभाषाभिप्रायकंए
नेनेमद्रिभाषेउनरार्थेकिमद्रिनिवक्तव्यमिति मनोरमाग्रंथाः कुनिहोः कानीसादेशेकहूपश्रवणात्पनिः ठनिहोरनीनिभा
षेउकारस्यासादेशो बाधनिरेतदर्थमानर्थकरसाबभेगौरवमगृहन्नपरिभाष्यागुणवारणेचल्केशद्रनिघालानपरः
शब्दरत्नग्रंथश्चप्रसक्तः उस्निहोर्वोनीनिभाषेदोषद्वयप्राप्तुहाणनकचकादिसेवंसाभेपिनस्यमेनदिवाक्यंएकनाग
कत्रेप्रादौदोषवारणात्पनश्चप्रसंगनरभावानवालुनः किमः करनिकादेशविधानंनसर्वत्राकञ्चिषः येएतन्मायाग्रह
नेर्नीयकंकिनुकिमशब्दमात्रविषयेप्रिंधकीयत्राकचिद्वनेनिर्दिष्टप्रमानपरिभाषयाद्देर्धित्वंनप्राप्नोतीतिहुमल्भ्यर्
निपत्रभाष्यनिरेधानमपर्यवसेत्यस्यकलंनुलाद्योहलंताद्यनियमेसेसादिभाभूदितिकौमुद्युक्तकलानामेनदुपल

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कारेपिस्यादनआदृपत्रानेकविधमंतर्यतत्रस्थानतआंतर्यबलीयः अनेकविधंस्यानार्थीगुणप्रमाणाकृतमस्थानत
इतिस्थानेनेत्यर्थः वष्ठीस्थानरसमः एकदेशानुवृत्तासास्थानग्रहणेनुवर्तमानेपुनः स्थानेतंरतमरूपसत्रेस्थानेग्र
हणमत्रप्रमाणमनथादृिसतिवामभेदेनस्थानग्रहणंतत्तोपयाविपरिणाम्यमानंप्रसंगेनायमानः सनिसंभवेस्था
नेनेवांतरतमरसर्थीयभवतिअनेकविधांतर्यसम्भावेप्रमाणानुस्थानेंतरतमरूपितमपग्रहणमनत्रस्थानतआंतर्यी
मिकोपणद्वीसादोस्मष्टंअर्थीनसत्वल्लोष्ठरिनिगुणतोवाग्धरिद्रिपादेप्रमाणतोदसोसेरिसादेशप्रयमानत्यर्थचि
भागुरदारदयरसनेनपदादृस्थानेऽणप्रसंगमानएवरपरेविधीयतेऽः स्थानेसिद्धमणामनघरपरिधानेसत्र
वर्णस्मगुणवृद्विप्रसंगेसर्वेगुणवृद्विसंज्ञकाः प्राप्नुवन्तिऽकविधानर्यभावाननचवृद्विणणलैवत्रास्तेऽगुणः अनर्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नञ्लेशादृशंदनुम। तापनीयश्चांशः प्रसयस्यासाधारणरूपंयत्रकार्येनिमित्तत्वेनाश्रीयतेनयाग्निष्टिस्म
त्रतुकिरुलेनत्रैवप्रसपलक्षणंभवतिननुपत्रवर्णहपतानिमित्तमित्येषोऽर्थोसिद्धः तत्रापिपदेनएविशेषण
लक्षणेनाग्रत्यर्थानेरूपिनविशेष्यनारूपेणावाप्राधान्येप्रत्यवर्णान्आश्रीयतेनदायंनिषेधोयथागोहि नमिसज्ञावा
देशेःवचित्रायंनामाचित्रेत्यत्रीपिन्ग्रहणेकारहसर्थाश्रयणोनावर्णा। नतुः प्रसपविशेषणालेवर्णाश्रयणेप्य
पंनिषेधोपपद्यतएवहि सत्रहणाहृमिनिहलादैसार्वधातुकेविधीयमानेहमिस्थानिवत्सूत्रेणसिद्धेप्रसपलक्षण
सूत्रस्यादेशेषणालेनालाभ्रप्रसोविधार्थनयाव्यवस्थापितस्यपुनरपिवैपर्यप्रसंगाननच्चवैयरीसमेवकिंनस्या
न्नप्रसपविशेषणालेनवर्णाश्रयोनिषेधः प्रसयनिरूपितविशेष्यनारूपेणानदाश्रयणेनुविधिरिनिचेन्नप्रसया.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

साधारणरूपस्य निमित्तस्यं प्रधानेनैवाभ्युपगीयमिति सामर्थ्यस्य सूत्राक्षरत्वरसिद्धत्वात्तत्रानेवानल्विधाविति
निषेधोविधियदृणासाप्रर्थ्यादूशेषणत्वेनाप्यलाभ्रपणोदृनिभाव्येऽकंनन्वेवमपिप्रसपलक्षणासंत्रस्यनियमार्थ
त्वमिनिभाव्योक्तसिद्धंतयक्षेप्रसपग्रहणवैयर्थ्यप्रसञ्जनादेनिचेन्नानदृभावेदृिगोदृिनमिसादैविधित्वसंभवेनिय
प्रपक्षस्येतिसंभवाभावान्नचगोदृिनमिसत्रनलुमीनेतिनिषेधः अवादेशस्यानंगकार्यत्वात्पदृिप्रसयेपरतोंगस्य
विधीयनेंगाधिकरणदूप्रसयेनांगाक्षेपाद्दूनत्रैवमनिषेधरूपर्थस्याकरेस्पष्टत्वात्प्रसपलोपेप्रसयलक्षणामित्य
नभाव्येस्पष्टेयापन्नवर्णाग्र्यनाम्निप्रसयलक्षणमिसस्मर्किवर्णेतिधर्ममात्राग्र्येग्रहणयत्नसाध्यनिषेध
उनवर्णेदृससाधारणधर्माग्र्येनाधः प्रसयदृणस्यप्रकृतार्थस्यापकत्वोत्तसंगनिप्रसंगान। अग्निचिदिसादैक्कि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पदपदेशेषकारककारयोर्लोपेऽवशिष्टस्यकारमात्रस्यवेरटकस्येतिलोपेनहस्वमेतिनगमायतेरचकारचकार
सादेत्रियाधात्वसिध्यत्वादितश्चेतिनिषिषोकिकारलोपेहल्ङ्या विसर्गस्योत्वेचहलंतेतिपदसंज्ञेः त्रिविधा
नोहविर्यमयोरमहसायनेभ्रनांसः स्यानिस्याम्भवयवाम्भनरास्थृतिधर्ममात्राभ्रये ऽनस्विधाविनिनिषेधस्य
मध्यनरैरंगीकारएवुस्तोदारणोषुस्यानिवलाग्रसक्तौग्रसपलक्षणासत्रस्यविधार्थलेसंभवेनियमस्त्रीकेरसंग
वंशवाद्यत्वनप्राप्तोनीस्पृश्यहगामनर्थकमितिभाष्येऽऊमितिसत्रभ्रनस्विधाविसस्यनअनरोत्रेक्षितार्थक
लेवृक्षः स्पष्टदसादौसोः सम्यरूलेरेफस्यस्यानिवभ्रवात्सुखेमनदंशेयदस्यानस्विबंधनोदिएगोनस्यान्सान्नी

एम०
१०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लोन्नीद्रसादौप्रथमाद्विवचनसप्तमीप्रादेशेकृतेनस्यस्थानिवद्भावादौद्वनिस्वादिप्रत्ययपत्वमाभ्रिसभलाञ्ज्ञापया
नीविभाषांद्रिप्रणोरित्सलोपोनस्यान्सुपथीकुलेनिष्ठनद्रसादौभस्यढेर्लोपेनस्यात्पुवंनिष्ठथद्रसादौन्नमादेशेकृते
प्रथमायाश्चद्विवचनेभायापामिसालंनस्यान्नपुवंस्त्रागीसादौविभक्तौपरतःशेषेलोपोनस्यान्नथालोन्नीद्रमेसा
न्नीद्रमेद्रसादावीकारेनेद्विवचनलंस्थानिवद्भावेननलभ्येनेनिसुनमग्लास्त्रचीनिमक्तनिभावोनस्यान्त्रारनुरि
साधुरुस्थानिवद्भावेनाभ्यासलोपेनभ्यादेरितिनित्यमाभ्यासस्यदीर्घोनणान्त्रनएवधिवंनीसादौस्थानिवद्भा
वादुकारद्वसार्धधातुकंस्वाभ्रवंसवलादिलमाभ्रिसप्राप्तद्रङ्गमोऽपरविधाविनित्यासेनवारिनोवार्तिककृताभा
ष्यकृतासहनिमित्तास्तंवलमितिनिषेधेनादेशस्यसूर्वलमितिनिषेधेभावसाधनविधिप्रदर्शनायशोनवाप्रसाद्यानः सः सा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निभृतादचः पूर्वलक्षितिपक्षेषुकारसूर्वीपदंगतस्त्रिमिनलेनाश्रितासरस्य विधोकर्नवरत्येवंपंचमीयमा
समाश्रित्यकैयटेनतत्साधुफलागामम्यथासिद्धिरुक्ताननुफलासेवनसंज्ञानिभोमगोरतिसन्नभाव्याशपवर्णो
नप्रकारस्तुमएवतथाहिम्नुवंधानेकांतलवादिनारुत्वप्रेसंज्ञकोकारोयलक्षितस्त्वरुपलाद्रेफग्रान्नृतिलेकाको
पलक्षितगडूत्वस्यनारंगडूमान्नृतिस्वदितिस्थाम्नलस्याधारणधर्मेस्थानस्थान्नलिधाविनिप्रनियेधेनपलक्षणा
सिद्धत्वाद्विसर्गेकृतेऽनिदेशाद्रुप्तसन्नयंदस्विसेवमादौपलंनप्राप्नोतीसनर्थकमशुग्रहणमिसाणपेनाशुग्र
हणानर्थक्यमन्यत्राभावान्नत्वमग्रहरस्तमदमी: शरत्सुकेपरेलोकदेशिनाम्नुवंधानामेकांतलवाद्माश्रित्यरुश
द्वोवस्थितरेपवृत्तिरुक्तलक्षणावयवीभूतेसंज्ञकोकारोयलक्षितस्त्वरुपलादुपस्थापकेरुशब्देपिछिन्नगडुकाछि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गङ्कोभयवृत्तिगङ्पलक्षिनपुरुषत्ववहूर्नेमानस्यनस्यात्सामान्यादनस्त्रिधाविनिनिवेधाविषयत्वा
च्छंदःस्त्रिसादौगेःस्तुपीनिरुशब्दोपस्थिनरेफस्यविसर्गेनस्मस्यानिवत्लाघवंत्राप्तोनिननुहृस्वस्तन्त्रेसादौखरवसा
नयोरित्यनेनपन्नंसाक्षाद्रेफस्थानिकोविसर्गस्तन्त्ररुलस्यवस्तुतोरेफवृत्तिलेपिस्थानिवृत्तिलेनानुपस्थिनेःस्थानि
वत्सूत्रेणास्तुपस्थिनधर्माणांनदनुमितत्वापकधर्माणांचानिदेशोमत्वनुपस्थिनधर्माणामपिसामान्यानिदेशो
विशेषानिदेशादिसाध्येननुचघमस्तिछंदःस्तुपदःस्त्रिसशब्दग्रहणासप्रयोजनेउपन्यस्तेस्थानिवत्सूत्रेऽ
नन्तरसेनावनैवासंबंधिविधौस्थानिवत्लाभावेसिद्धेविधिग्रहणासामर्थ्यादिहशेषानिदेशस्यापिनत्रनायमन्त्र
स्तन्त्रेसाद्युपग्रहणप्रयोजनंवक्तुग्रन्थमन्यथानत्कान्तेरिसकिलविधानात्लक्षःकिलस्यविशेषधर्मत्वाद्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिदेशेनास्यादितिप्रदीपेसादौगुणाःप्रसज्येनेसाशयेनकिंपुनःकारणंसुकारपरएवोदाहृियतेनपुनरयंदृष्टस्तत्रे
तिसिद्धंतिनोक्तेउक्ताशयमजानन्नात्मस्तत्रविशेषः विसत्रेनीयेहतेनभविष्यतीसेकदेशिनाप्रसुज्यदिनेऽनुवधा
नेकांतत्ववादिनाहापितर्हिविसर्जनीयेहतेनभविष्यतीतिपूर्वोक्तरीत्साशयग्रहणानर्थक्येपुनरप्युपसंहरेनदृष्ट
ज्ञानतेकेशिनास्तप्रदर्शितदिशास्यानिवन्दावात्माप्रोनीयतेविशेषातिदेशस्यावश्यंगीकरणीयत्वाद्यनुसरधा
नेनसिद्धंतिनाननुचेहाविस्यानिवन्दावात्माप्रोनिहृस्तत्रत्यक्षस्तत्रेनीयत्रकठिनेत्साशयेएवमप्यवुधाऽनस्वि
धोस्यानिवन्दावदसकृदेशिनतसाधारणासामान्यधर्माप्यविधाविसयेकेप्रसुतेदृष्टेऽनुवधानेकांतत्ववा
दिनारेफलपाल्हतिविशेषधर्मोरुलादिःसमनेत्यात्रहृतिर्भवतीतितस्यातिदेशायोग्यत्वंपरिस्पुपगतमंगीकृ

एम०
२२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

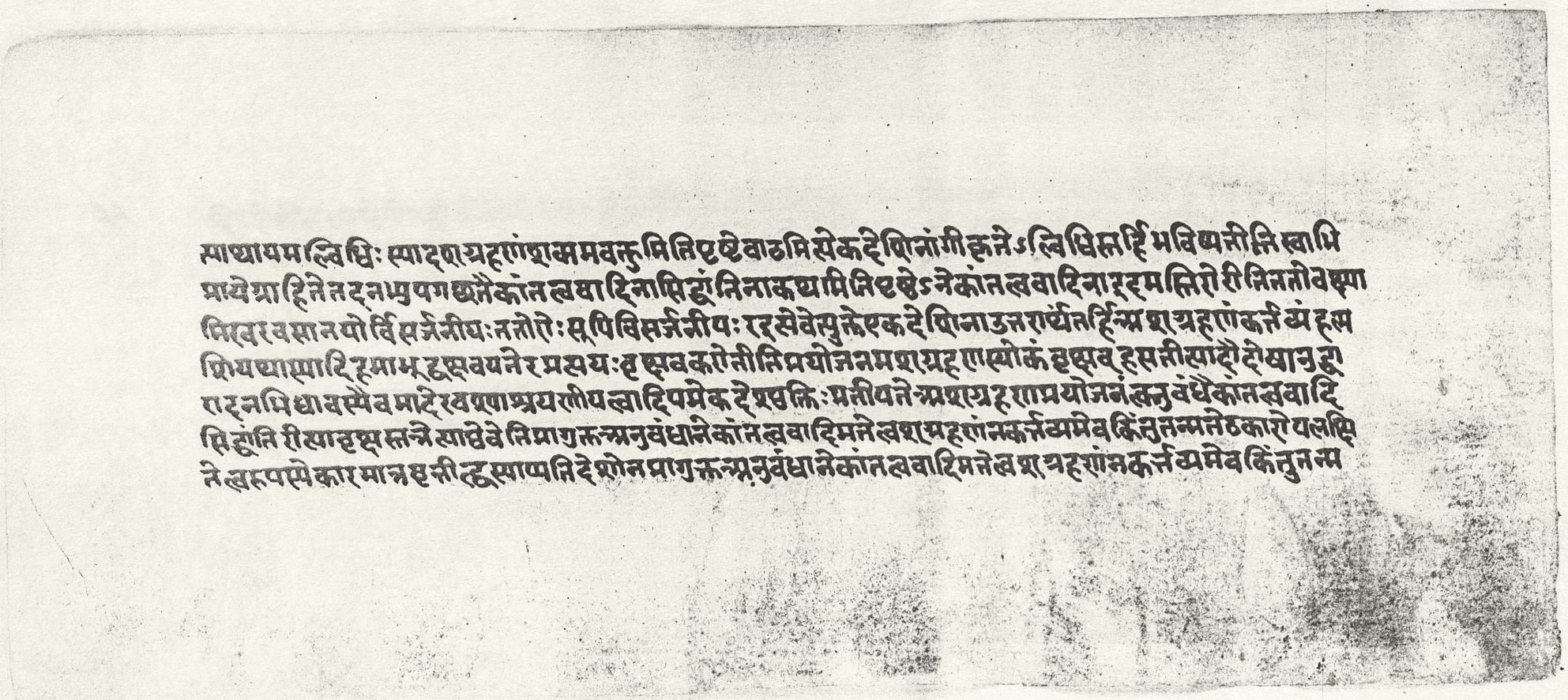

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नेऽकारोयलक्षिनेत्यत्रप्रत्येकारभ्यात्रहृनीत्यनुवर्त्तते तेनप्राप्तेऽनेनप्राप्तेनमुनेरसन्नेनेतियोगविभागात्लेकादेशंप्रतीवर्त्ती
र्घेप्रत्यपिसिज्लोपएसिद्धत्वात्सिज्लोपएकादेशेसिद्धइतिवार्त्तिकारंभयत्नेचवार्त्तिकस्यैकादेशप्रदर्शनैकादेशस्था
निसंबंधिकार्यलक्षकत्वाद्दूपर्वेसिज्लोपेऽग्रहीदितिरूपसिद्धेरदोषइतिसर्वमनवद्यंमनुमोदत्वानित्यत्रप्राद्दोढइतिढ
त्वेःकस्मान्नभवतीत्यत्राहन्नर्थेनपूर्वहणोनानर्थकस्यग्रहणंउपस्थितस्यार्थस्यशब्देप्रतिविशेषणत्वेत्यागायोगो
ऽप्रयोजकत्वात्प्रत्याख्यानार्थेःकल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितःज्ञापोयोनिसंख्यायाग्रहीतिसूत्रेभाष्येसंख्याप्रकर्षप्रत्याप
स्वंस्यमितिसूत्रेस्वंशब्देप्येवप्रतीतौसंकेतग्रहणानपेक्षत्वादसाधारणत्वादहेयत्वाच्चशब्दस्यपरिग्रहेऽर्थएवनु
प्रतीतौसंकेतग्रहणसापेक्षत्वात्सर्वयोगैरविप्रलायनाद्दनुकरणद्दशार्थाहेयत्वादपरिग्रहेसिद्धेशब्दवदर्थोविकार्थे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

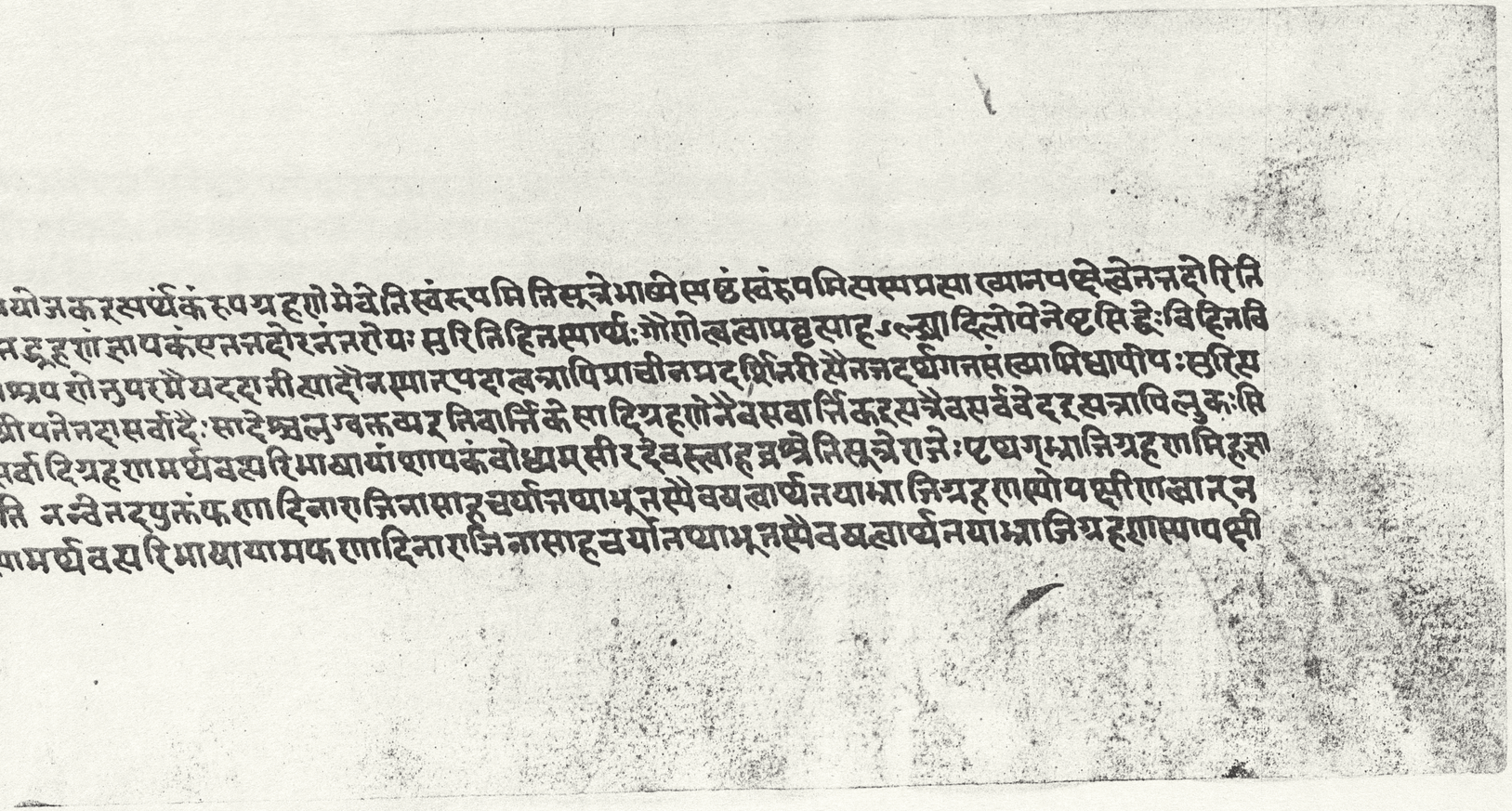

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

णत्वानन्वासस्सामर्थ्यवत्परिभाषायामकरणादिनाऽनिग्रहाद्दुर्यानथाभूतस्यैवबलार्थनग्राभ्यनिग्रहणस्योपपत्तीणा
त्वानन्वासस्सामर्थ्यवत्परिभाषायामकरणादेरपिभाजेर्भागमणजित्वाविशेषाद्दृढणोराजौकरणादित्वानिर्णायात्कथंभ्रा
जौनन्वाद्दुर्यात्करणादित्वनिर्णायरनिवाद्यमपरस्परसाहचर्यैणोभयोरणेकरणाद्योरेवग्रहणस्यविवक्षितत्वादिनिचेन्न
विभ्राड्विभ्राजिनिहृयहृवंनावत्साधंनत्वन्नन्ना दिसूत्रेराजदृतिपदित्वाविशसाधंभ्राजभासेभिविकल्पमप्यत्वाचनिर्दनणा
त्मनेपदमात्रफलकस्याभ्राजनाहृकारस्यस्थानेऽकारस्यपठनीयत्वान्नचैवमदितोपिभाजेःबलंनग्राह्योनिकल्पकारस्यस
मुदायावयवत्वेनतदवयवस्यराजेःराजत्वाभावादितिवाद्यम् सत्यामर्थवत्परिभाषायामकारस्यार्थवदुपकारत्वात्समु
दायावयवत्वेपितदभावेसमुदायावयोपमयोपकारत्वेदोषाभावात् अतएवरमायेदमत्राऽऽश्वेतिहट्टिप्पणिप्राचीनप्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्रियायामुद्दिष्टमाठोर्थवतः काण्यभावादिसाधनेनहिंसापिसापकेमहिंडोडकारोर्थवतःसमुदायएवावयवर
लिकुलः उद्यतेनस्थपियांलांतेनाम्रतिसूत्रेणसस्यकारादापिपः प्रसाहाराकरणेनलिप्तसिलिसूत्रेसमाविनसमुदा
पानुबंधत्वानांनावपवानुबंधत्वमिलिसाधनानूनेनसंपप्रक्षिप्रहेसस्रापिमहेस्तिमहिंडोडि.त्वाभावात्संप्रसारणान
लोवोनभवतःएनेननिरनुबंधकग्रहणेनसानुबंधकस्येतिपरिभाषयान्नसतिभानिग्रहणेभान्नवयवस्यनिर्मनुबं
धकस्यैवयत्वंस्यात्तनसुखनेनसराजतेः सानुबंधस्येसपानमनवडूभ्राजठभाष्टडूम्लाघ्रदीसाविलिकणादिपठि
तेनभ्राणतिनाणांतेनापिविभ्राड्सिसप्तसाधत्वाज्झापिनेविभाज्यग्रहणमवैवर्ण्यान्नापकंमगन्तस्मिकाकलमितिवा
वा। नम्रः सम्यग्तिसूत्रेसम्योः शास्त्रोतियाठदूयेनासम्योः शकृदसुभुगोः साधुत्वबक्षणादिषुदंसमालब्ध

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

योर्द्वयोरपि पाठदर्शनाद्दाचार्यवोपदेवेनधानुद्वयस्यवैकल्पिकण्यन्विकरणस्यसाधुत्वाभ्युपगमेपिनालव्यपाठस्य
सूत्रस्थान्नाजिग्रहणाविकल्पाद्दसपाठस्पेदेवनत्रवव्यस्थापनीयत्वान्नदृतिपदमंत्रर्यारविदंपाठःप्रचुरःमाधवा
दिग्रंथेष्वपिदंसपाठेनास्तीतिनकुत्रापुक्तं।प्राचीनप्रक्रियावाशमंद्राचावैदंसपाठएवपुरस्कृतः एतेनधाम्भा
सेतिसूत्रेधाङ्ग्लाम्दीर्घोकरणादिसपकैनाल्लवांतौपठित्वेनेप्रकृतसूत्रेपिनष्ठैववोपदेवस्तुदंत्यामावाहप्रा
वाविनदेवानुदृतपितिमनोरमायांपठित्वेनेदृतिग्रहणीकमुपादायमाधवादिभिरिनग्रहोग्रपूरपिलैवंचवोपदेवो
वदृत्विरोधाद्वेपदृतिभावप्रदर्शनंनपादृनलहनः प्रसुक्तंनवैवमपणनुवंधनिर्देशाद्वाराष्ठीसादौयत्वंनस्यादिनि
वाच्यंक्षिपाशयेसत्रक्षिवादिसादृचपदिनुवंधेनधानुनिर्देशेयदृलकिकार्यंसनिवेधानुल्वेःसिजिसादेरिवम्भान

एम०
२५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

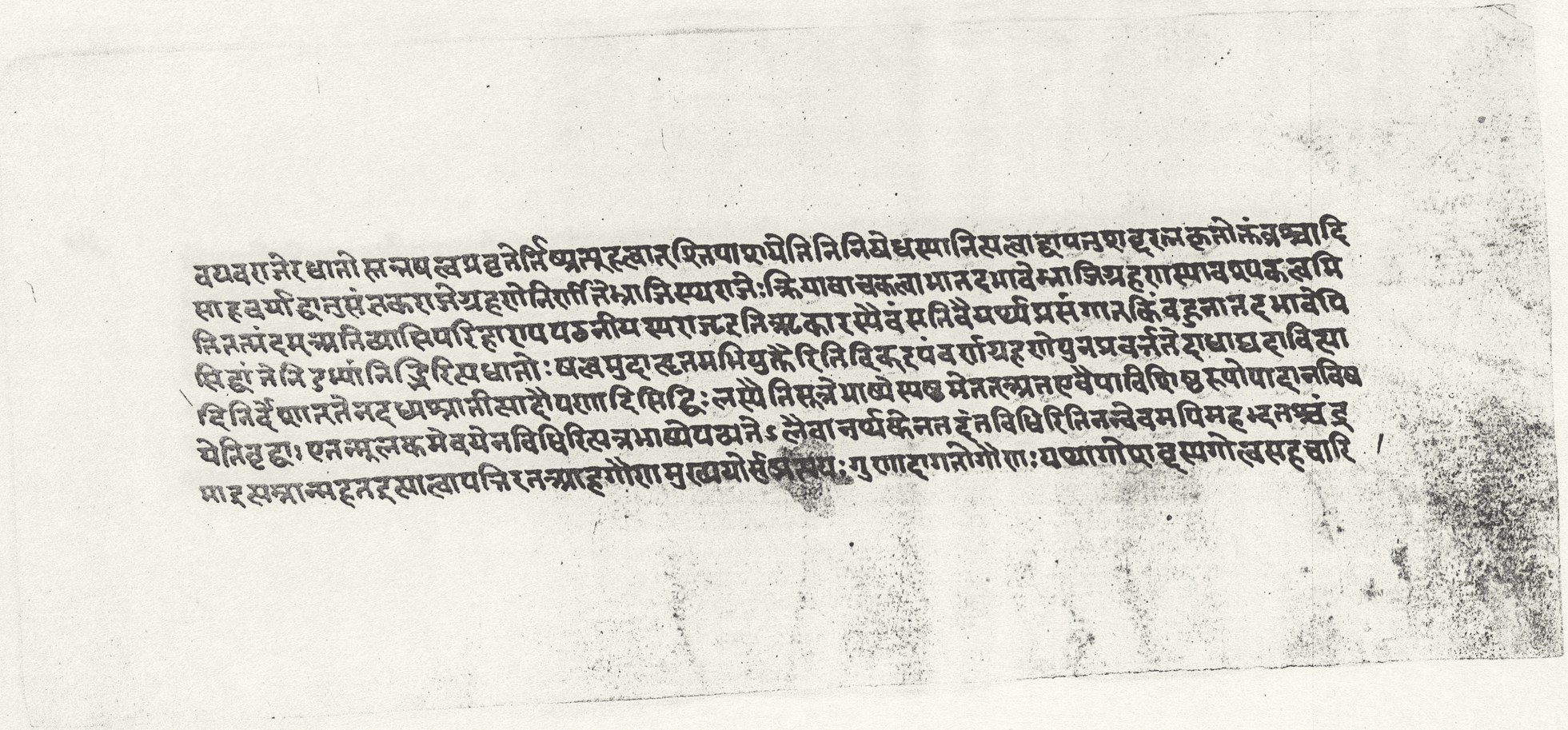

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मा-स्वादिगणसदृशगुणप्रहणनिमित्तकोवाहीकादिरर्थः प्रत्यभिवप्रधानसान्मुख्यः प्रथमः गौरेऽप्यर्थेशब्दः प्रयु
ज्यमानोमुख्यार्थ्यागेयेणप्रवर्त्तनदर्शनासौप्रथमः एवंचगौरागलाक्षणिकत्वंगौरागलमिहविवक्षितमतच्चपरिनिष्टि
तपदस्यपदांतरसंबंधएवप्रतीयतेनतुतनः प्राप्तिपदकार्यत्वेनेन्यायप्रहसागौस्तिष्ठतिगामानयेतिवाहीकेदृष्टा
त्रे प्राप्तिपदिककार्यत्वाद्वतएवेसोत्सत्रेकेयगेयाध्यायाः-अत्रदीक्षिताः गांपाठयेत्यादौक्रियान्वयाप्रतिप
दिकस्यैवगौणार्थतापरिग्रहेणोक्तनियमस्यासार्वत्रिकत्वमगोवाहीकमानयेत्रापिवासंस्कारपक्षेपदा
गोवाहीकयोःकर्मणिकर्मभीष्माद्योयीतिरीत्यासमन्वेवक्रियान्वयात्तत्कृतमुपकारमनुभवतेःपार्श्वकेपर
स्परावच्छेदेगौरागलप्रतीतेर्यथोक्तसिद्धावपिसामानाधिकरण्यंश्रीष्मादेर्द्वितीयेयेवरूपेभाष्योक्तपक्षांतरेण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दर्शितद्वित्रिभेदनानुवचिभक्तसन्निवेशलक्षणांप्रयोक्तुर्गौणार्थत्वप्रतीतावपपदस्यापप्रयोगेणाधोदुःपदादेवगौणत्वग्रहःकिं
बहुनाप्रयोक्तापिनतत्रव्याहृत्यालरूपसामान्येनार्थावधारणपूर्वकंपदसंस्कारंकृत्वैवविशेषतोर्थमनंतरंप्रतिप
द्यतेदृष्टमभ्युपगमानस्यापिपदादेवगौणत्वप्रतीतिरितिचेन्नैवमविपक्षदस्यदोःस्वरूपमात्राश्रयाणांकार्या
णामुपसर्जनस्यापिवसंज्ञायामपिप्रकृत्यापत्तिःएवंनेत्रत्रयत्वादेरविनानुसंज्ञालक्षणापत्तेर्नैषदोषोरघुनाथा
दिशब्देगौणत्वाभावेवदनएवपुंस्यधुपपद्येतस्मद्युपपदस्यमरसादावपिनदोषोनुकरणत्वलक्षणापत्तेरिति चेन्नाविरहनसं
ज्ञास्तुनथाकल्पनेनेष्यानिकसंज्ञासुगौणत्वानुसरणस्यैवयोगपत्तात्मतएवसवैनामशब्देगौणत्वापादनंभाष्येक
मंनस्माद्विशिष्टस्योपादानेगौणमुख्यन्यायःअर्थवद्गृहणपरिभाषामूलकत्वादर्थीयस्थिनेत्रूपग्रहविशे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यद्यपेक्षत्वात्प्रातिपदिककार्यंभायप्रवृत्तेरिष्टत्वेपिगोतरनिसत्रेतपरत्वलौकारंगेयलक्षणत्वाद्देरौनोम्यामो
रित्यत्वप्रवृत्तौगोः प्रवृत्तेर्नि र्हैनत्वादित्यनुसंदधानेन महाभाष्यकारेण प्रत्याख्यातः महाभाष्यकारस्तादिभाष्यप्रयो
गेत्वाहौसादिप्रादेशस्यासानमहनदन्तिदीर्घसवर्णकरणेन विरुद्धत्वात्तस्मान्नयदमात्राश्रितविधौगौणमुख्ययोय
न्नौ यर्नेगौणमुख्यन्यायः यद्कार्यंद्वैवगौणलाक्षणिकरूपगौणत्वस्यपदादेतप्रतीतेः प्रागपपादितत्वात्कुत
स्तर्हिसंज्ञायांत्रेलुप्पादयोनप्रवर्तन्तइतिचेदुच्यतेगौणग्रर्थवद्ग्रहणपरिभाषामूलकोयंन्यायइतिसकलवादिसंत
न्नगौणलक्षणायाः पदमात्रविषयत्वेपिसंज्ञायास्तथात्वाभावः प्रातिपदिकमात्रसंसंज्ञाश्रीनविनिपुज्यमानत्वा
दितिप्रातिपदिकेयप्रसिद्धलक्षगौणत्वस्यसत्वान्नयादेशप्रसंगः संज्ञायांनोभावनीयः तदेतदुच्यतेग्रभिप्रायक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मनी संपन्नागोमतीभूतेतिप्रसज्यसमासेगतिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगेस्त्रियां: पुंवद्गिति विशिष्टरूपोपादानाभावाद्दो
णार्थकस्यापिपुंवद्भावप्रसंगाच्च। अमहतीप्रकृतीसंपन्नामद्भ्यन्ब्राह्मणीसत्रगौणार्थकृतिस्वांपुंवद्भावके
वलिस्वांअमहत्वमात्रमुपचरितंननुनहिविशिष्टः स्त्रीप्रत्ययार्थोपीतिविचक्ष्यासमाधानपरेणामहतद्गतिसू
त्रस्थप्रदीपग्रंथेनविरोधाच्चपदकार्यइतिदायंन्यायादसोसूत्रीयप्रदीपव्याख्यावसरेपदविशिष्टरूपोपादानएव
यंन्यायः स्याद्रेनोशिदौनोमप्रासोरित्यनयोरविसर्वनामस्थानाम्शसाझिसमानिपदिकस्योनदसनेनविशेष
णाद्विशिष्टशब्दाश्रयत्वेनगौणिष्टनिगमानयेत्यादेवाहीकपरत्वेप्रकृतिर्नस्यादिनित्यत्वविवरणादिरोधाच्च
गोर्गौः समयघनगोभवद्दिसत्रगौणार्थकत्वादेदंननियामकमभवतिप्रगृह्यसंज्ञेसोसूत्रस्थभाष्यविरोधाच्चगो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पस्यापकत्वाद्गौणदार्थैकत्वमिति लभ्यदेतन्त्रास्तुनत्वर्थोपस्यापकंरूपसामान्यं। विशिष्टरूपेननुविशिष्टानुपूर्व्म
वच्छिन्नेतरद्वितीयः पक्षःनगोऽभवदित्यादावेवंरूपःपदंनादित्यसूर्वरूपाप्रसंगात्रास्त्रापुर्व्वनेत्योनिः शस्त्रमित्सा
दोरत्वाघप्रसंगाच्च संज्ञाभूतस्यश्रुरस्यापस्यमित्यर्थेश्राश्रुरित्यादावनत्रोऽप्रसंगाच्चेति। चेन्नप्रधानेकार्यसं
प्रत्ययस्यवक्ष्यमाणत्वानदनुरोधात्प्रधानेनार्थोपस्थापनेएवैतन्त्राथप्रवृत्तेरभ्युपगमादेवः पदंनादित्यादैवि
शेषणोनपदेत्यादिनात्रदृष्टस्थितौदोषाभावात्प्रधानस्यचएवरूपस्यवर्णाग्रहणादर्थानुपस्थापकत्वात् यत्राप्य
र्थोपस्थापकंविशेष्यंयथाश्वादिविधौसंज्ञस्यश्वरित्यादित्रापिगौणत्वप्रतीतेर्वाक्यार्थत्वानतःपूर्वमेवकार्यप्रव
त्तेरदोषः गोःपदनीत्यादौतिङुनिङ्रित्यादेःप्रवृत्तावप्येवगतिःस्विप्रत्ययविषयेनुनत्रकृतिःशाकपार्थिवादौनक

एम०
२९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यनपिवर्नेनरूनिविशेषः प्राप्तपुरिरिसादवपिप्रसिद्धार्थकसंबंधिशब्दस्पप्रपुरशब्दस्पराजधानीप्रभृतावरूढत्वादनरूनिसदंतप्रानिपदिकलेनसंज्ञाभूतस्पैवनस्योपस्थितस्योपस्थितंतरमापेक्षाप्रसिद्धार्थकत्वाभावादशेषः अनएवस्माक्षिरिसनरूनसादृतोमाल्वेवृक्षत्वाप्राप्तानिमनः प्रसिद्धार्थस्यापसेनयोगाभावाठनेसंज्ञास्पक्षस्यायत्वेनस्वार्थेः वस्तुतस्तुसंज्ञाशब्दरूनभावोभिन्नरूपरार्थायेरूनिमायेवाथः नस्यचविशानघर्ज्ञवछेदेनविशिष्टस्योपादानएवप्रवृत्तस्पुपगनादशेषोनएवसंज्ञास्म्ज्ञांदावांगानांयद्. सीसादीनार्थोपस्थाय कापणमाम्रस्पविशिष्टस्योपादानेपि प्रवृत्तिर्निर्बाधाःनिरूक्तविशिष्टस्योपादानभावात्. गौणलाक्षणिकेष्विजादेरूप्रवृत्तिः परंप्रागुपदर्शितप्रकारेणसाधनीयेतिनिष्कर्षः यत्तुविशिष्टानुपूर्व्यवछेदेनविशिष्टार्थो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पस्यापक्र विशिष्ठ रूपोपादानेपदकार्योगोरणमुख्य न्यायोऽभिन्नकपदार्थीवेदनिमायस्तुनिरुक्तविशिष्टरूपो
पादानमात्र दूनित्यवस्थाध्यक्षभ्दवतीसादौप्रत्ययोभरपदयोश्चेनिविशिष्टरूपोपादानासद्कार्यलाक्षणि
निभिन्नकआदेशोनग्राप्तीसाशंक्यहरिदीक्षेनेरुक्तं पस्यपदसपत्सभिन्याहारेगोरणार्थप्रादुर्भावलक्षि
भिन्नकपदकार्यभिदूविवस्यतेनेनेनयथाभहभ्दतश्चप्रादुस्त्रभूतनभ्दावैकृभ्वनियोगेसंपदकर्मरिक्विप्रसय
विधानभ्दनपदसभिन्याहारेगोरणार्थप्रादुर्भावलक्षिनिभिन्नकमालंनभवतिनतथालभ्दवतीसत्रक्षिनिभिन्नक
लादेशएवेनिनदोषःगोभवदिसत्रप्रयुक्तसंज्ञानुसकार्यप्रकृतीभाचष्टेराख्यभवदिसेनक्रियानिमित्तकेनिविशे
षः दूनित्रास्मिन्पक्षेत्रगोमतीगोमतीसंपद्यतेगोमतीभूतेत्यत्रपुंवभ्दस्तुनप्रसज्यनेभूतेसनेनसामानाधिक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रणाभावात्तथाहि भवत्तसामान्यकर्त्तरिगोमतीशब्दाद्धौङ्यंनस्यगतिक्रियाविशेषकत्वाद्धि शिष्टकर्त्तरि
विधीयमानः कृप्रत्ययोऽगोमतीमावष्टेनगोमतीम पिपत्यावाकरणास्यसूत्रंक्रियते रूसाध्यानेनक्रियासामान्य
कर्मसूत्रैप्रेषोऽत्रेत्याकरणंसन्नन्तरसत्रतुविशिष्टक्रियाकर्मत्वाकरणमिनिग्रहणएवसंधीभवंतिन्द्राह्मणा
इत्यत्रवहुवचनोपपत्तिः अतएवाप्रुक्षःप्रुक्षःसंपद्यतेनथाभूतः प्रुक्षीभूतइतिविवरणवाक्यंप्रपुज्यतेन
सप्रुक्षः प्रुक्षः संपद्यइतिकथंनहिमहत्सत्तावाह्मणीसत्रवाक्षभावेपवत्वउदाहृतइतिचेन्नरत्थंन्नभू
तेन्द्रवेद्विर्विधीयतेन्नभूतनत्वावच्छब्दः कारणस्यविकारात्मनान्नभूतस्यनदात्मभावःनत्रकविन्नकृतिःक
र्त्रीनविकृतिः एकोवृक्षः पचनोकामवतीर्तिप्रकृत्याश्रयवचनदर्शनात्पचाचप्रकृतेः कर्त्रंशंवृतेत्याकुवि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्विकृतेरिति नियमाच्चस्यशायंभाष्येसवर्णेपिदृःखदिसंगारसवर्णेकुंडलेभवतइतिभ्रममानिनत्रेतनिजायश्रीयुगंहि
फालवद्भ्रूश्चिकुरःशिरःस्थितमितिनैवधीपेचविकारेप्रयंवचनंदृश्यतेगह्लनिवाचकाःसंख्यांप्रकृतेर्विकृ
नेनैहीनीवचनंप्रमाणीकृत्योक्तप्रयोगेषुविपरीतंप्रकृतिविकृतिभावंवर्णयंतोनेषाधिकत्यास्वसंघोब्राह्मणः
संघोभवतिनिश्रयठस्तनवःपठोभवतीतिविकारेप्रयवस्तनंप्रदर्शितवद्दितयाध्यायेभिश्रेभ्रयष्प्रकृताः ग
ह्लनिवाचकःसंख्याभिनिवचनंतुस्त्रिप्रत्ययविषयंआख्येयं नथावस्कपिसंयद्यमानेचनुर्थीवर्थेनिसंपद्य
मानोऽभूतनाम्नावविषयत्वादेकमर्थंप्रकृतिविकारेनाकृतयाद्यमकामिदधानउभयोःकर्त्रभवसाययति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

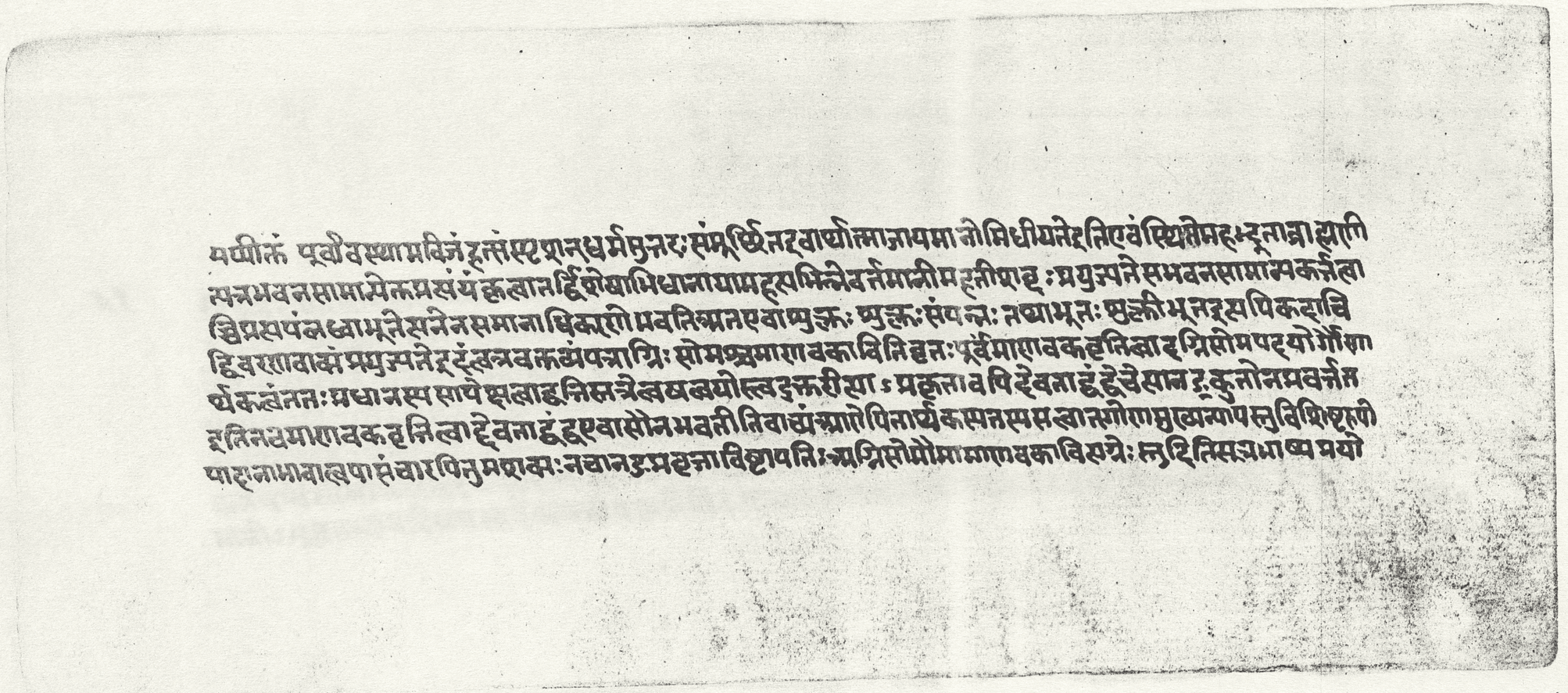

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गेयत्वेत्वयोरिवानङीष्यकृत्वादिनिषकिंचिदेनेनस्यादेतन्नम्रत्वंसंपद्यतेत्वम्दत्तीयत्रद्विप्रसायांनेपुब्भासामाना
धिकरणेगौरणमुख्यभावेनमध्यमस्यभाष्यकृतावारणेकृतेपिनहाभेग्रत्वैत्वंपद्यतेऽसत्रसकस्यान्नभवति नवात्रपु
ष्पदेऽत्वहृनिलाहुनादिवगौरणमुख्यभावादहेधरनिवाच्यंहृनौलद्विन्नदेवदत्तादितृनिलाद्युष्मदोगौरणार्थंकत्वम्व
कुंशत्वेविगमे ऽत्वंत्वमिनिसामानाधिकरण्यादुनरुपदार्थेप्रधानन्नसमासहृनिपुष्मदो ऽनथाज्ञानन्नतएवात्वं
भवसिन्नमंहं भवामीतिमध्यमोत्तमावुद्दाहृतौवेवाकरणभूषणेकोंऽहीक्षिनेः एनेनप्रकृतिविहृतिसमभिव्याहारेण
हृनेरेवकर्त्वत्वेनन्दाष्यमाणादिनिभेयाधिकाप्युपगमः न्नसुकः न्नसः न्नतस्मिन्निमादौसर्वनामकार्याप्रसंग।
दनन्नसमासहृतिप्रनिषेधानर्थक्यापानाच्चलदुक्तिसंभवमूलभूतस्यनन्नसमासेपूर्वपदार्थप्राधान्यसमाख्यादौनिरस्तत्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वीकारेनप्रकृतेर्धात्वर्थत्वानंगीकारेणिनंक्षतिः तत्रादेर्हृनिलंसंबंधेनव्यापारवान्वयात् विकारप्रतियोग्य
र्थहृणप्रधानीभूतव्यापारेउसत्रावन्वयरहितस्यैवकर्तृत्वपदात्प्रत्यितमात्रंधात्वर्थोविकृतेर्हृनितासंबंधेनोपस्थावत्व
यःविकृतिविशिष्टापाउपस्थे। प्रकृतिहृतिलात्प्रकृतेःप्रत्ययहृणानन्त्रान्वयस्तदाप्रकृतेरविकर्तृत्वमिति से
कोहृष्यः पंचनौकाभवतीत्यादेर्नानुभवति। नचतिङ्समानाधिकरणोप्रथमेतिसामानाधिकरण्यविरोधः प्रकृतिविकृत्योरु
पमेदेविद्यमेवाहृत्तनोभेदात्. यथावातसहृदयोर्भेदेविदेवदत्तमंतरकृत्वात्तयोरभेदः वाल्यादीदेवदत्तस्थावि
रुद्धेति। ह्यनेनविकारवाचकस्यगतिहाक्रियाविशेषकत्वेननदर्थेसधात्वर्थेनभावात्सकर्मकत्वापत्तिर्नानीनिप्रकृ
तेरेवकर्तृत्वप्रागुक्तएवंस्थितेऽत्वंसंयद्यनेरसत्रात्वंप्रत्ययार्थस्यतिङ्समानाधिकरण्यमावान्मध्यमोनभविष्यति

एम०
३३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लंघनाद्यर्थस्यानुनासामानाधिकरण्येयलमभिनदेवदत्तादिवृत्तिलाहस्तुनोऽलंहतिलेविगोणार्थकलात्तुयपनेरभा
वात्सौनभविष्यतीतिकृत्रमधिकेनविसरेणानन्वेवमश्लोपोनदृन्नृपूर्वार्थमणोशोसौचअलसंनस्यचाघानोमेनस्सा
दीनांरात्तदीसथयाःसशर्मेसादेवग्रहतिःस्यानानुसान्नाग्नीसश्लोनाःसप्रथिमेसादात्वन्नादीनामानर्थका
दनआह।अनिनस्मनग्रहणान्यर्थवतानार्थकेनचनदंमविधिंप्रयोजयंतिन्याय्यकलस्मिणःषीध्वमितिसञ्जगलं
गयहणंसाधितमर्थवत्सथियायाअनिसदंअन्यथापविवेविषीध्वमिपसन्नवीध्वंणदृस्मानर्थकलादेवनग्रहणमिति
किंमंगग्रहणेनेतिदीक्षितः विभाषेटरसन्नानर्थकस्यैवषीध्वमःसंभवाद्धापिनस्यैवग्रहणंस्यादितिभ्रमवारणपंगा
दित्यस्यावश्यकलादूचनमिदमपूर्वमनथाहियेनविधिरितिसूत्रेपठितमपितिनग्रहणः वस्तुतःकार्यसाक्षीलमेवाङ्गो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्ञानविनिर्दिश्लोपनिषानन्नमन्निनिप्रकृतिभावबाधनायक्रियमाणामिहज्ञापकंमन्निनंतनयोः कर्मन्ब्रह्मनशब्दयोस्नोभ्न
र्थैकत्वात्प्रकृतिभावाप्राप्तानसद्विनरसेवदिलोपस्सिद्धत्वान्निपातनानर्थक्यापानानन्तथाचनिर्देशाल्लस्यस्थानान
नुमानिकः कस्याचेत्सत्यम्। भाव्यमानेनसवर्णानांग्रहणंतत्प्रयुक्तेऽप्रयत्नस्तनेनसामर्थ्यात्प्रयत्नपदेन
सोयत्नोविधीयतइतियोगाश्रयणादेषासाधुप्रसंप्रतिकरणादिसंज्ञाप्रयत्नसदृशावश्यकः प्रतिषेधः महासं
ज्ञाकरणादर्थप्रत्यायकस्यप्रयत्नसंज्ञाकरणादीर्घप्लुतयोर्ग्रहणायोरर्थप्रत्यायनेसामर्थ्याभावान्नकुहोश्चुरिसा
हौभाव्यमानस्याप्युदित्वसादित्वसामर्थ्यादंपतिषेधोनप्रवर्तनेऽनोत्वेवायंप्रतिषेधस्तथाचयत्नेभाव्यमानोऽए

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रवर्णोऽग्रहणानीति हरदत्तादयः नानिषेधाश्रयणेऽण्ग्रहणप्रसाख्यानेऽप्रसंग्रहसंशोवाक्यभेदेनसाज्ञात्प्राप्त
सवर्णग्रहणप्रतिषेधकोऽनेवमादावीपसवर्णसूत्रेभाष्येकिमर्थमादिग्रुच्यतेनज्ञादृष्टेवोच्यतांकारुपसिद्धिः॥
नर्थतोऽदेङ्गुणादीर्घोप्रविध्यतिएवंतर्हीदमेवज्ञापयतिभवत्येषायरिभाषाधात्वमानेनसवर्णानांग्रहणंनेत्युक्तं।तन्नज्ञा
पयतीत्यसाः प्रसंपयदेयोगार्थंप्रसायनहूरेतिशेषःसिद्धेवचनंप्रसाख्यानानुमानीकवचनकरणसायोग्यत्वात्
उक्तार्थंसम्पाद्यस्थानेऽनेवाग्रहणमेवप्रसाख्यायतेनत्वप्रसंपदस्येनदीप्सणादिसूत्रेभाष्येस्पष्टमणभेदकत्व
प्रसंतुमानेननिषिध्यतइतिनुप्राज्ञेवोक्तनविस्मरणीयम्।नन्वेवंचेदसोसेरिसनेनामूरसाहौदीर्घोनप्राप्नोतीत्यनआह॥
भाष्यमानोप्युकारःसवर्णानग्रहणेतिद्विरुत्सन्नेनपरकरणंघुमाभिसाहैस्योःपाङ्क्तिसनेनङ्क्तिन्नहणाननुवृत्तियेपा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लात्प्रत्यहनेपुनः प्रसंगविज्ञानादनर्थकः प्राप्तस्यदीर्घीकरणस्यनिहन्यमानेक्रियमाणमिहज्ञापकम् अत्रोकारश्रुपल
क्षणं। क्वचिद्ज्ञाप्यमानेनसवर्णग्रहणमिहसोनावनुस्वारेणज्ञाप्यतइतीङ्कस्यनकारेत्वमितिवार्तिकव्याख्यानावस
रेकैयटः व्योरिसन्निहितानुदात्तनिघातेनुदंत्तनस्यानारतम्प्राङ्स्वसिद्धेश्चारितार्थ्यंस्यदुर्निरूपत्वात्पुनर्व्यर्थंनप
रकरणंयथाप्रुजरूपाप्रयणहरणहलन्तनिर्दीर्घवाधनार्थंसंयद्यतन्निसंप्रसारणसंज्ञासत्रेसएवानुज्ञासिध्येऽमू
रस्याघसिद्धेः। अदसोसेरिसन्नुदात्तेदीर्घेऽस्वयोः सम्प्राहारनिर्देशानवद्यंनलाङ्स्वसम्पूर्वेनिपातेनपुंसकन्न
स्वसवर्णदीर्घयोः प्राप्तयोर्दीर्घस्यशङ्कानरम्प्राप्तः निसत्वेननिसत्वाङ्स्वेनतः सवर्णदीर्घउरुनिरूपासिद्धिःस
मुद्रम्प्राद्घरनिनिर्देशात्पूर्वनिपातप्रकरणान्निसत्वेनदीर्घस्यैवप्राप्तेनिपातनात्। अनएसनाशंसमिक्षउत्तमा

एम०
३५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

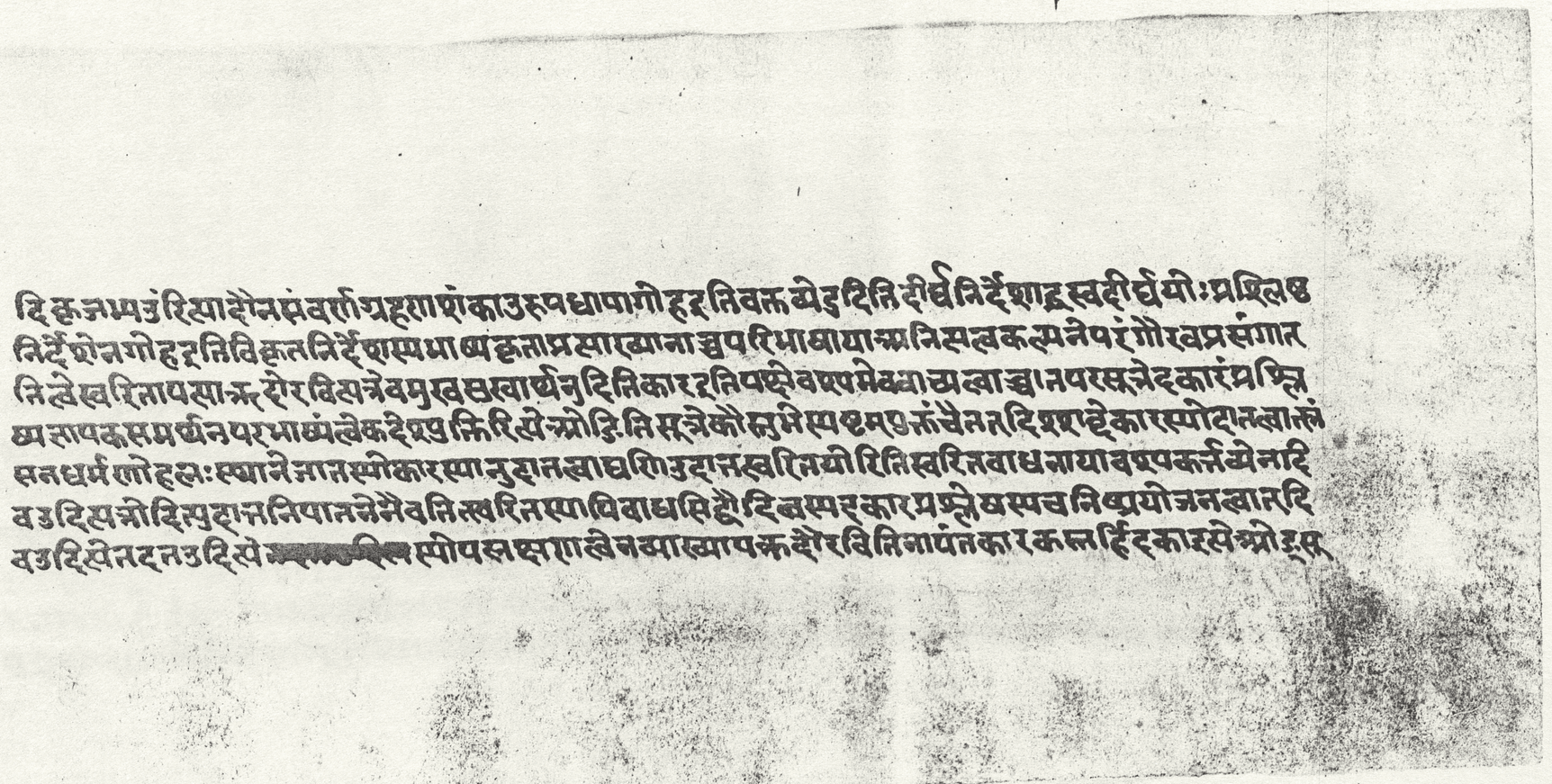

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रग्राह्यश्च। कारस्यानिकोधकारस्यानिकोवादकारइतिव्याख्यानंननुनवैतद्व्यर्थमस्यानित्यस्यात्किंनीसंननुहनौधो
तदितीसायंयेदिशः॥ अनुहऔहलइतिदीर्घसंज्ञेनैवाश्रयतांदंसुवोधं॥ किंदूहणान्ननुहनौसंप्रसारणंसंज्ञायांवामस्य
संज्ञिलेञ्जवादप्रदेशेषुसंप्रसारणमेसादेःसंप्रसारणाज्ञानवोधकत्वादीर्घानैव प्राप्नोतिवर्णस्यैवेलेयूनादेशस्य
संप्रसारणस्यानिकस्यसंप्रसारणग्रहणेनग्रहणेनग्रहणेमानाभावादघुप्रातिपादौवाभूगीयःसःसंप्रसारणस्थानि
कपूर्वैकादेशस्तुसंप्रसारणग्रहणेनगृह्यतेग्रीनोस्माभ्यांकारिणिदूराद्धूतेचेत्यादिनिर्देशात्एवमहर्विमलघुरसत्रा
पिनदीर्घः॥ अंगलेनप्रत्ययपरत्वस्यावेक्षणात्संप्रसारणमेनिदीर्घस्तूत्तरपदनिमित्तंसंप्रसारणंएवप्रवर्तते
तेनप्रनस्तुमेनघुसंज्ञंयधीयतेसादावपिनदीर्घःनचैवमप्यघुवाविसादौपूर्वरूपापत्तिः। समानांगग्रहणात्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

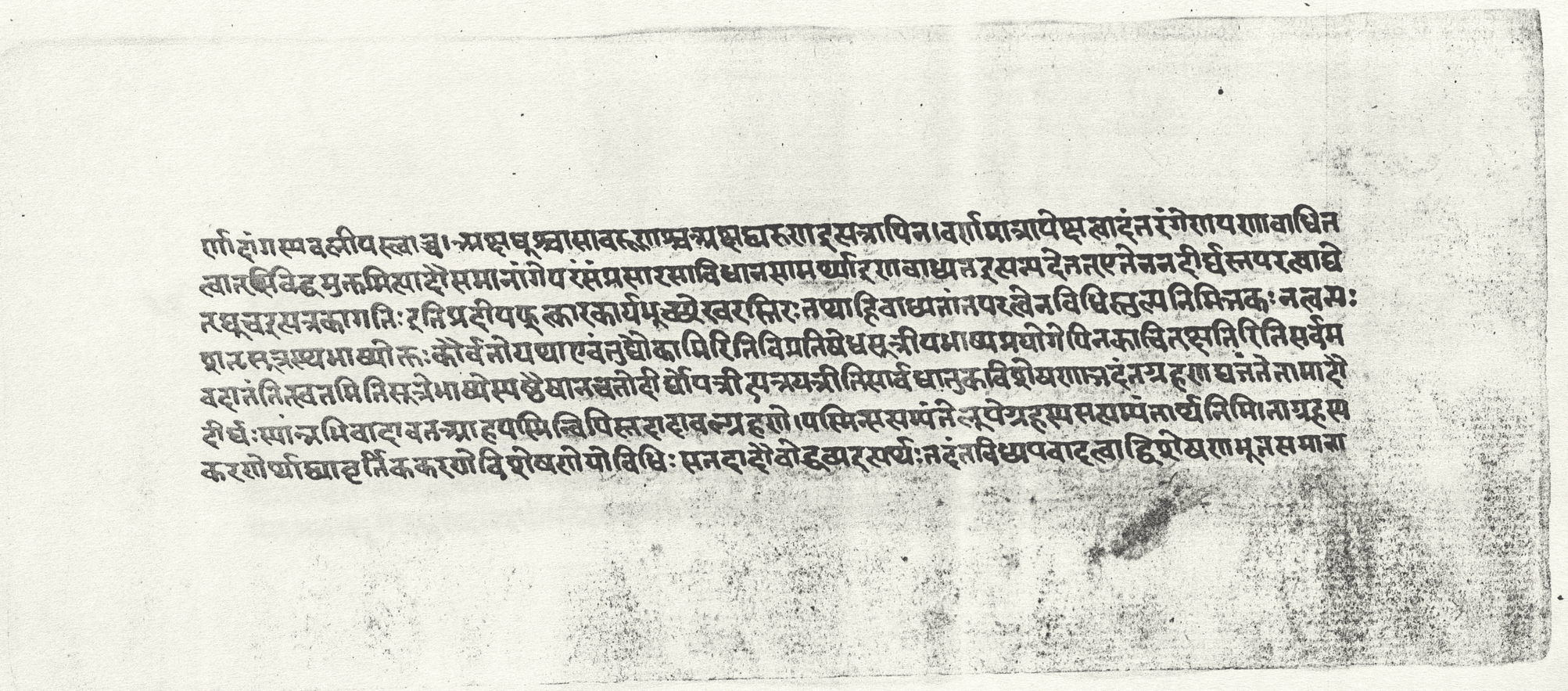

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धिकरणसप्तम्येतस्मिन्नौ निमित्तमसाधिनकेवलंतदर्थवर्तिन्येवकिंनुस्वरूपनोपीतिनेदमिदंनीसादेशवशादेःकृत
दसर्थेलाभः। अत्रचनस्मपीतिसूत्रंस्मायकंतथाहिधुमास्थेसत्रहलीतिसप्तम्यंतेनापिविशेषणेनचेनदंतविधिस
दाप्तमपिपरनरईलंनप्राप्नोतीनद्यर्थेसद्यथोक्तार्थसाधावेसफलंभवतिनभूसुधियोरितिनिर्देशान्नप्येवमनचैवंसति
कारनाश्रिचप्राचांहलादादिसादिग्रहणावैयर्थ्यप्रसंगः कुविदल्ग्रहणेसप्तम्यंतस्यविशेषतापीसन्नार्थेनासूर्यग्रह
कलाङ्। अतन्नोनोमश्शोरिसादयभवयवेचीसर्वोनलंजादयश्चीनिगाश्रिछनिगश्रीसादेवर्णग्राधान्येनप्रस
यलक्षणाभावादालंनेतिप्रसयलक्षणसूत्रेभाक्षेसष्ठम्। पक्षेवंभादैनदादिविधाश्रयणेएकादेशः सर्वेसप्रसम
नरतिशेखरस्तन्नतन्ननिर्दिश्यमानपरिभाषयादेयाभावात्तयदग्रहणेधातुकएहलादेरिसादियहणसामर्थ्यादिशेष

एम०
३७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यस्मन्नञ्भावपदषष्ठीलंआलानवनाप्रनुचिनंसाप्राप्तानाधिकरणाभावेननद्दादिग्रहणाप्रसंगात्। नञ्चेत्साद्दविध
उकारेणानद्दन्वयांगीकारेतुनदोयलेणोपीनिर्दिक्।पल्लनोदीर्घोपन्नीसन्नाडगार्षेगाल्लवणोरिसनोद्दहणमनुव
र्त्तनःपरस्पजादेःसार्वधातुकस्याठिसवर्णदीर्घेण सिद्धेदीर्घग्रहणंवश्रर्थकस्समभीनिर्देशेननद्दादिविधाप्र
देनिःक्तविदिनिशापनार्थो।न्त्वाधुक्षावहिनिर्भेणप्राप्तिस्यादौकस्याच्चिन्नणाजरसम्यनरणाग्निसाहीनांप्रवृनिरटिस
निणादिनिनघाहनपेदीर्घग्रहणमितिन्यासप्रसादणेरुक्तिर्युक्तासंनिपातपरिभाषयांवारणसंभवात्तेनद्दःसिधृद्दि
स्यादौनदोषइतिकश्चित्। तन्नञ्ग्रनद्दसम्यषष्ठांनलेननदनरससम्याःयश्रर्थकत्वाभावाद्दापकस्वरूपानुपलंभाद्ग
स्पद्दद्ग्रसत्यादीर्घग्रहणंवैयर्थ्यमवतुमशक्यत्वाच्च। ग्रनद्दसम्यंचम्यंनलागीकारेनुवद्दवचनेफलमेदोसिद्धेम

एम०
३८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऋदोषः। प्रसयस्कार्पित्वप्रसंगान्नदीर्घग्रहणं सापिवेत्सुनर्थम्। अदिहिसस्नाभ्यामित्सन्नद्लिलोपोनस्यादिनि
न्भास्करस्तन्न। अणुदित्सूत्रभाष्यकैयटोक्तरीत्याविशेषविहितलाघवात्सूर्वलोपेपश्चात्सदाघत्वे ऽटिवसनिरु
पसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात्। तस्मादृकिरीतिरेवात्रसमाधानंएवंसोभाभ्यांदेवसतरिसवयहेनदोषः अतएवअतआरि
तिवत्तयोर्दीर्घग्रहणमनेसास्पापिप्रश्नाख्यानयोरितिसुनंत्यावनेपीनमित्सुनंहरदनदीक्षितप्रभृतिभिः। अदभुद
लाघवसिद्धौलादिसेवत्सुनयात्इतिःकर्तुशक्यनेनचानंसस्पपदस्पठेरिसर्वोपचामीसादेस्सुताप्रसंगासुनरपिदी
र्घग्रहणंवेयप्पिठिरिसस्पवाक्यशेषेनैवंसबंधानरूपसंबंधसागेभावाद्वानंसस्पपदस्याचःस्सुतोस्सनु
वाक्यस्पठेरिसयोन। अतएवस्याघोरित्येसत्रनपरसाभावेपित्सुतोनमविष्यति। हराह्वनादावनुवादप्रसंगान्न। स्प

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नस्यस्वविषयदृश्यमाणत्वादिसूक्ष्मभाष्यो आदिनिम्नपरकरणानुनतद्ग्रहनिः स्मृतस्यासिद्धत्वात्। अतएव
गीः पूरिसादेर्दीर्घेः। अन्यथानस्यादीदृदिनिम्नपरत्वसामर्थ्यादग्रहनिः स्मादीर्घग्रहणेनुनत्वसामर्थ्यादसिद्धत्वम्
विवाधः। यत्वाकारांतरप्रश्लेषणाप्येतत्सशक्यमिमाकरत्वलभ्यमाणग्रहणगोरवंस्यमानत्वानवणीगोर
वस्यवत्तानगौरवेण निमानत्यत्वात्तनवत्तानगोर्नेने। सूत्रेजायतेजानातीत्यादौन्हस्वादेर्ग्रीष्मतोदीर्घोपत्री निदीर्घ
णसिद्धेदीर्घोनिर्देशोगतृन्यपिभावाज्ञायकबयरभाष्यविरोधः दीर्घेअजानांमोदसादौस्मृतानायस्यानत्साधनेन
जातृनिदीर्घोद्धारणस्यार्थवत्वादिनिवाच्यम्। नवपंदीर्घग्रहणसामर्थ्यादसिद्धस्यस्मृतस्यबाधमात्रंसाधयामः।
अपिनुवैकस्मिकत्वासासिद्धयामग्रहनोबवस्थांकस्यगामोऽनोजादेर्ग्रीविस्मृतोनेछदृश्येवभाष्याशयात्। अस्तु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नस्यस्विषयदृश्यप्रमाणाल्लादिसूक्ष्मभाष्यो आदिनितपरकरणानुमानतद्प्रवृत्तिः सूत्रसिद्धत्वात्। अतएव
गीः पूरिसादेर्दीर्घः। अमथानस्यायीदृदितपरत्वसामर्थ्यादग्रहृतिः स्यादीर्घग्रहणेनुमानसामर्थ्यादसिद्धम्
विवाधः। यत्राकारांतरप्रश्लेषेणाप्येनस्शकपिनिभास्करस्तत्रश्रूयमाणग्रहणगौरवंस्यसमानत्वात्वर्णगौर
वस्यवरणगौरवेण निमानत्यत्वात्तनवत्तानगोर्जने। सूत्रेजायतेजानातीत्यादौन्हृत्वादेर्ण्यनोर्दीर्घोयत्रीनिर्दीर्घे
णसिद्धेर्दीर्घोनिर्देशोगतृभपरिभावात्सायकत्वयरभाव्यविरोधः दीर्घेअजानांमोदसादैसुनाणस्थानस्साधनेन
अपिनुवैकल्पिकत्वात्सासिद्ध्यामग्रहृतौव्यवस्थांकल्पयामोऽनोजादेर्ण्यविसुनोनेष्टसेवभाष्याशयात्। अस्तु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

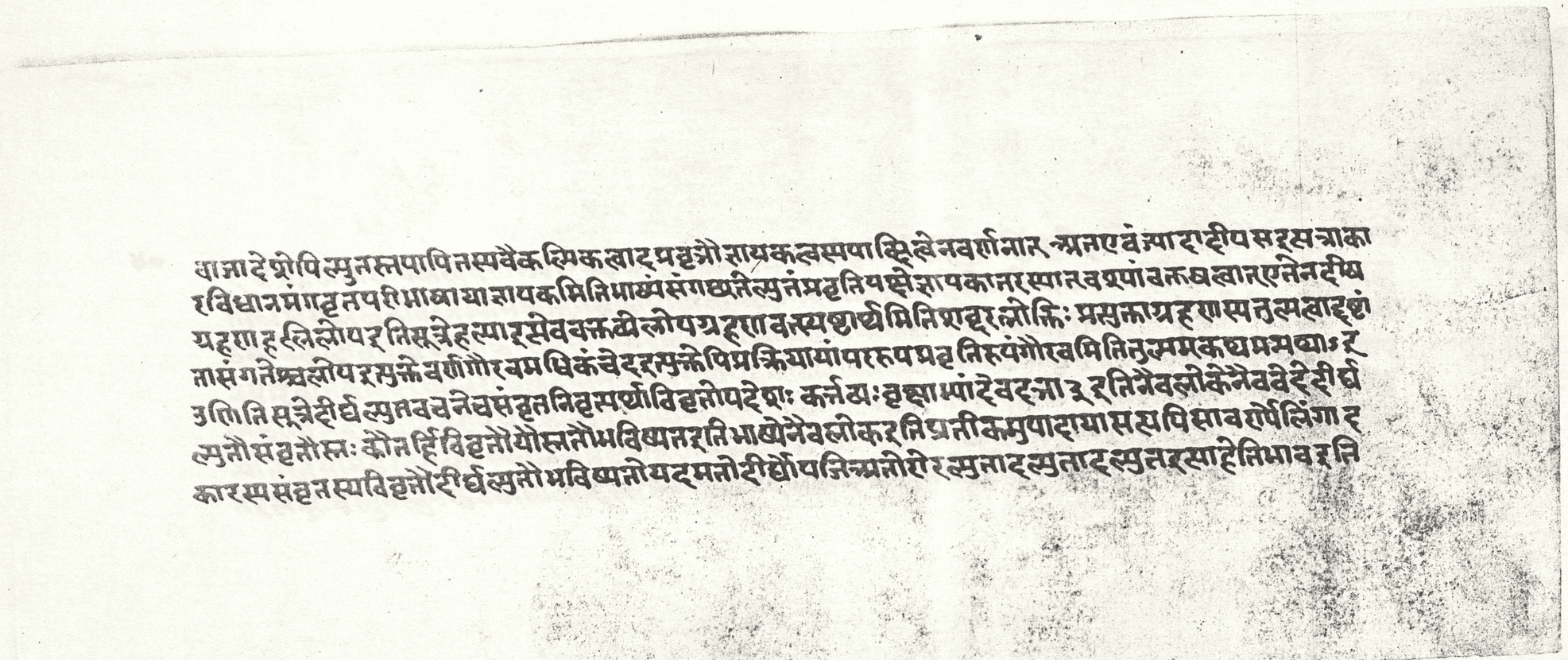

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्घग्रहणमज्ञापकं ह्रस्वग्रहणेनपरः प्रश्लीयः संगच्छतांयद्यपिनेमंसंहृतोदीर्घप्लुतौकिंनाविहृतौतथापिनैतौसंहृतस्पष्टतां
मित्रप्रयत्नलक्षेनांनरत्नमप्राप्तावानन्नवेकोपाणीवएवदृगीवानांनरत्नभावविभविष्यतः सामर्थ्येनन्नथागीकारेपिसद्भू
ठकमित्यादौवरिताथेस्याकः सवर्णेदृसादेर्विधयेतथाकृत्यनेमानाभावोज्ञापकंनसामान्यायेस्वंवर्णनीयमितिप्रावो
नपरिव्राजकविवरणानुरोधकृद्भिनवविवरणोपदर्शिनोह्यस्याशयः। तथाचभाष्येहृस्वाभामिसेहृस्वाग्रमिसस्योप
लक्षणंप्रदीपेचसावर्णपदमानेरत्नप्रस्योपलक्षणमित्युक्तंभवति। तदपिस्थानेनरत्नमहसत्रसंप्रेनतपाठमाश्रि
त्यानरत्नमानंनरत्नप्रयोः स्थानिलग्रसंगेनरत्नप्रस्यैवस्थानिलमितिनियमेनानंनरत्नमस्यपदस्थानिलनिहृनिःक्रिय
तेरसाद्रूःवस्तुवस्तुनकेवलंधात्वादिस्थसविहृतोयदेशस्यदीर्घप्लुतनिहृनिःप्रयोजनमपिस्वाक्षरसमाम्नायिक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

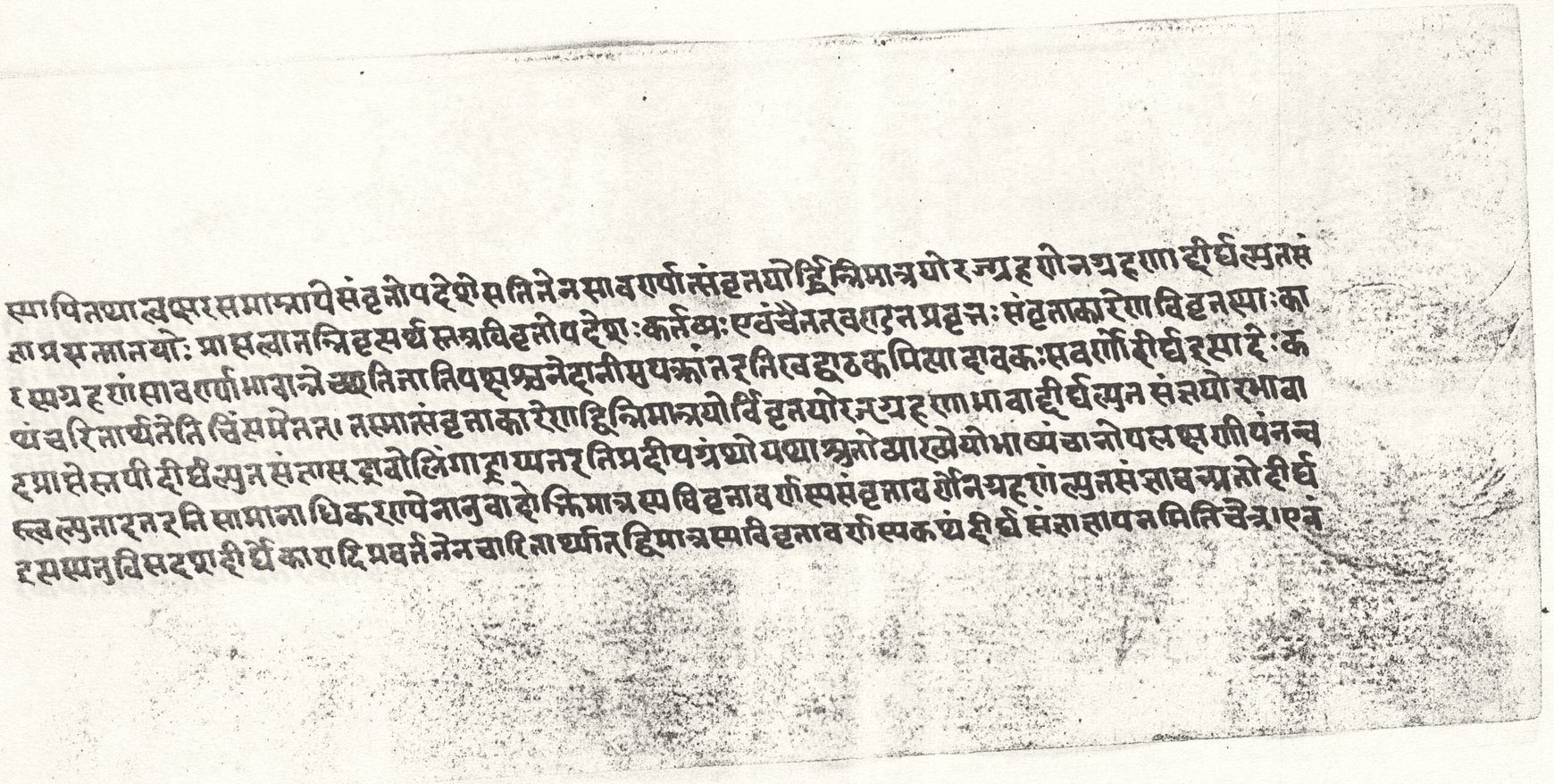

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हितृक्षेभ्य इसादेशो दीर्घणापि सिद्धावृवचनेसेदितिवत्लोपलग्रहणादेनरत्नमपरिभाषासंस्कारंविनाऽतोदीर्घाग्रह
नेः सामान्येनज्ञापनान्नियमाद्धिवेर्वलीयस्त्वादिसलमनपायप्रसक्तानुप्रसक्तानस्मानज्ञापकंपरिभाषायोनदृनिसलवर्ण
नम्। अस्मदीतिप्रनिक्रम्यनिर्णीयंनाम्यथावुधैः येनविधिरनिमूत्रेभाव्योस्मष्टेषाननष्टेसन्नलिट्सिचावात्मनेपदेषि
सनआत्मनेपदेष्विसेवसंबध्येतानंनदत्वान्ननलिट्सिचाविसपीसनआह एकयोगनिर्दिष्टानांसहवाप्रवृत्तिःसहवा
निवृत्तिः वाप्रवृत्एवार्थे। एकत्रार्थेयोगेनपरस्परसंबंधेननिनिर्दिष्टानामर्थीनरसहैवप्रवृत्तिनिवृत्तीरुपपद्यते। एककार्ये
संनियंसमुद्यतानांप्रायस्तथादर्शनात्। यथाजंन्नसादनायसमुद्यतयोः सोमकननुरेहितयोर्मध्येऽरेहितस्यन
रकपानेसोमकस्यापिनरकेप्रवृत्तिः स्वर्गाद्विवृत्तिरितुपाख्यापनेज्ञापकंचान्नलिट्सिचावितनः सिनिमनुवर्नमानेह

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

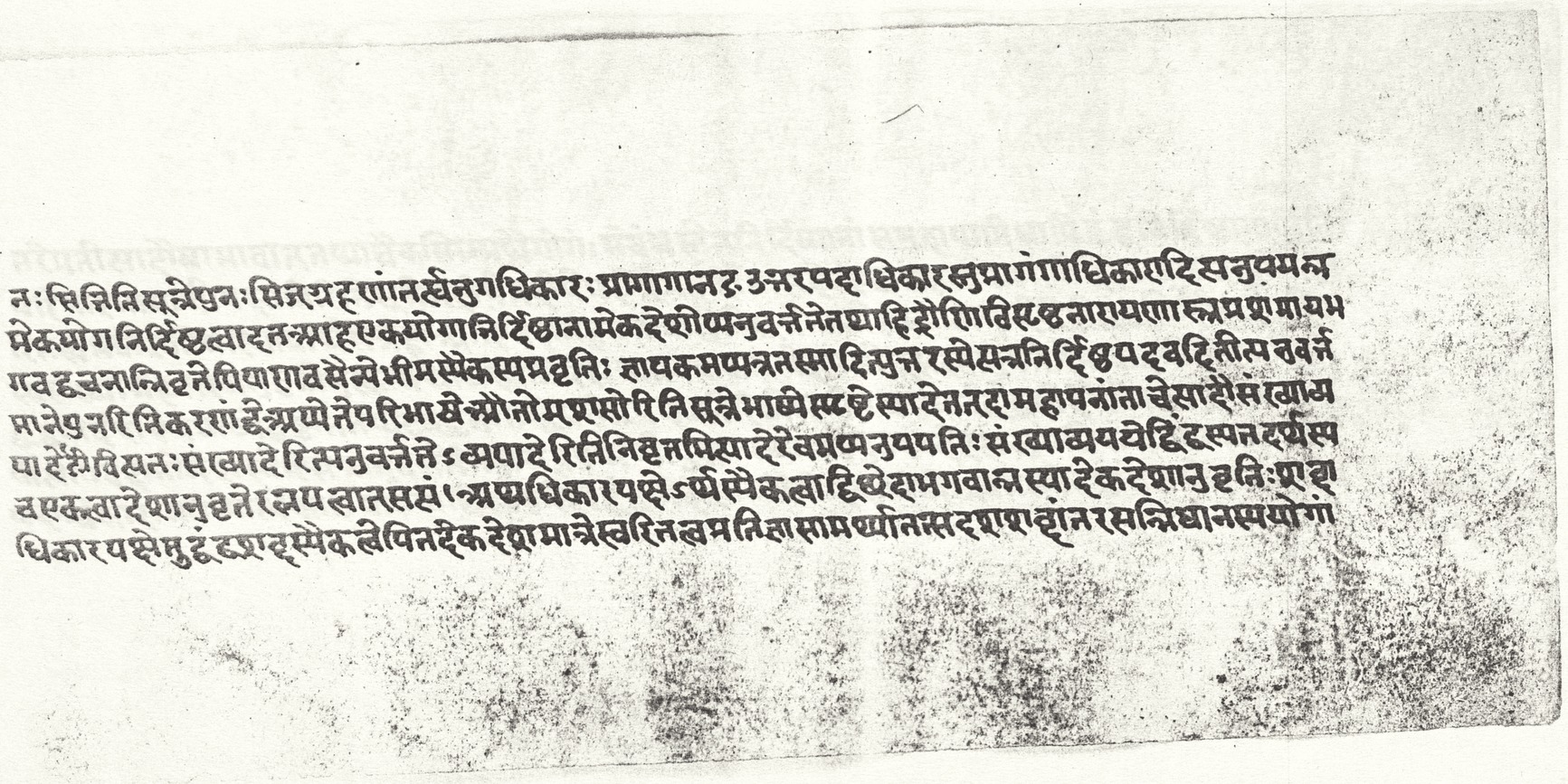

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नरेप्रतीसाद्दौवाभावात्तनथाचैकस्मिन्नर्थेयोगः संबंधस्तेननिर्दिष्टानांसमुदायाभिधायिहूंहूनिर्दिष्टानामिति
परिभाइभावार्थः यक्षानिरिनिसूत्रेप्रदीपेप्रदीपेप्रदीपेप्रदर्शितः तदेवंकन्नशायकभावौमूलमन्त्रतावनि।स्व
रितस्वप्रतिज्ञेतिपरिभावार्थसंग्रहः अतएवदशमहृदयनांतात्रैतिसूत्रेभाष्येसंख्याव्ययादेरितिहूंहूनिर्दिष्टादेकदेशा
त्यसंख्याग्रहणमनुहृतिमुक्तायथायक्षानिरिसत्रतणपाकमूलेदसभोमूलदसनुबन्नेनेवाकदतिनिहृन्नमिनि
हूंहूनिर्देशेएवभाष्येदृष्टांततयोदाहृतः तद्विपरीतंयक्षानिरिनिसूत्रोपन्नपुनर्नहूंहूनिर्देशोवासयीतिनतः सु
धीसेतावदौनोमणासोरिसम्रानुवर्त्तनेनेवाग्रहणमयीमुक्तायथाः लगुनरपदेदसलगधिकारः प्रागानदृउनर्
पदाधिकारः प्रागंगाधिकारः प्रागंगाधिकारादिसहूंहूनिर्देशः ओनोमासोरिनिसूत्रभाष्येदृष्टांतनयोदाहृतरतिन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रदीपप्रदक्षिणेपरिभाषार्थोभाष्यविरोधउद्भावनीयः ननुनामचधातुप्रमाहनिरुक्तेव्याकरणेशाकटायनोकमि
त्युणादिस्यादीनामपिधानप्रसयादिकमनायंबृहदंतलादेवप्रातिपदिकत्वेसिद्धेप्रर्थवत्सूत्रेवर्थग्रहणा
दयोऽयुक्तप्रातिपदिकमित्येवास्तपांख्यःघण्ट्रक्षादृश्यायनेपीतिनीनेयोनक्षत्रेधूसरऋक्षादीग्रसणावपव
त्वाभावात्खलेन। नीर्यनेःक्विनरश्ववरसणादिसूत्रेणाक्विनिरश्वेरपरश्वेरेकसवकारेजिन्विरिसूत्रधानुत्वाभा
वाद्वलिचेतिदीर्घश्चनभवतिप्रत्ययत्वसापेक्षमर्थवत्सूत्रमेवेतिप्राचःनचवहुपठवरसाद्यर्थंतत्स्यादितिवाच्य
मनावश्यान्नार्थकत्वेवहुव्यर्थवरसेवकर्नेशाक्षात्।नचैवमपिकृद्ग्रहणपरिभाषयामूलकेनोपदंशमिसाधौ
कृदंतत्वेगतिप्रसंगःसमासग्रहणाकृन्नियमसार्थवत्सूत्रायनत्वेनाभिप्रायान्नत्वादितिवाच्यमतिनग्रोक्तमि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सादिनिर्देशेनह्रदंतलप्रयुक्तप्रातिपदिकसंज्ञापंकद्रहणपरिभाषायाश्रमहतिज्ञापनादिनेषामाश्रयत्व
र्थवत्सूत्रेकैयटेस्पष्टम्। अथवातः कुकमीसत्रकमित्यहणेनसिहकंसग्रहणंश्रर्थमित्यहणयकंकंसेत्सूनकंसो ऽ
नमिधानादिनिप्रत्ययस्यलगीसत्रकैयटेस्पष्टं। आपनेपीतिसूत्रेभाष्येस्पष्टेषांकिंतुनावणंसर्वत्राश्वसत्रलमे
वांगीकर्तव्यमेवांतिनुत्रेसादौकेवांवि द्रग्रहणावैयर्थ्यप्रसंगात्तेनसर्विबाधनुषेसादौप्रत्ययावयवत्वात्सत्वं
भवतीसादेशप्रत्ययवोरित्यत्रभाष्येस्पष्टं। अम्निसूत्रेनएग्रहणंनियमार्थमितिएवलक्ष्यानुसारेण
चभाष्येउक्तमितिदिक्प्रदर्शनमात्रमिष्यपुनर्वस्वोरितिसूत्रेबहुवचनग्रहणंश्रर्थान्नचोदितंनिष्पुनर्वस्वित्यत्रजातिरा
णिनामितिनिर्देशैकवद्भावेनैकवचनांतत्वयातिप्रसंगः श्रप्राणिनामितिनिषेधेनतदभावादत्र श्राद्दसर्वोहुंहोवि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

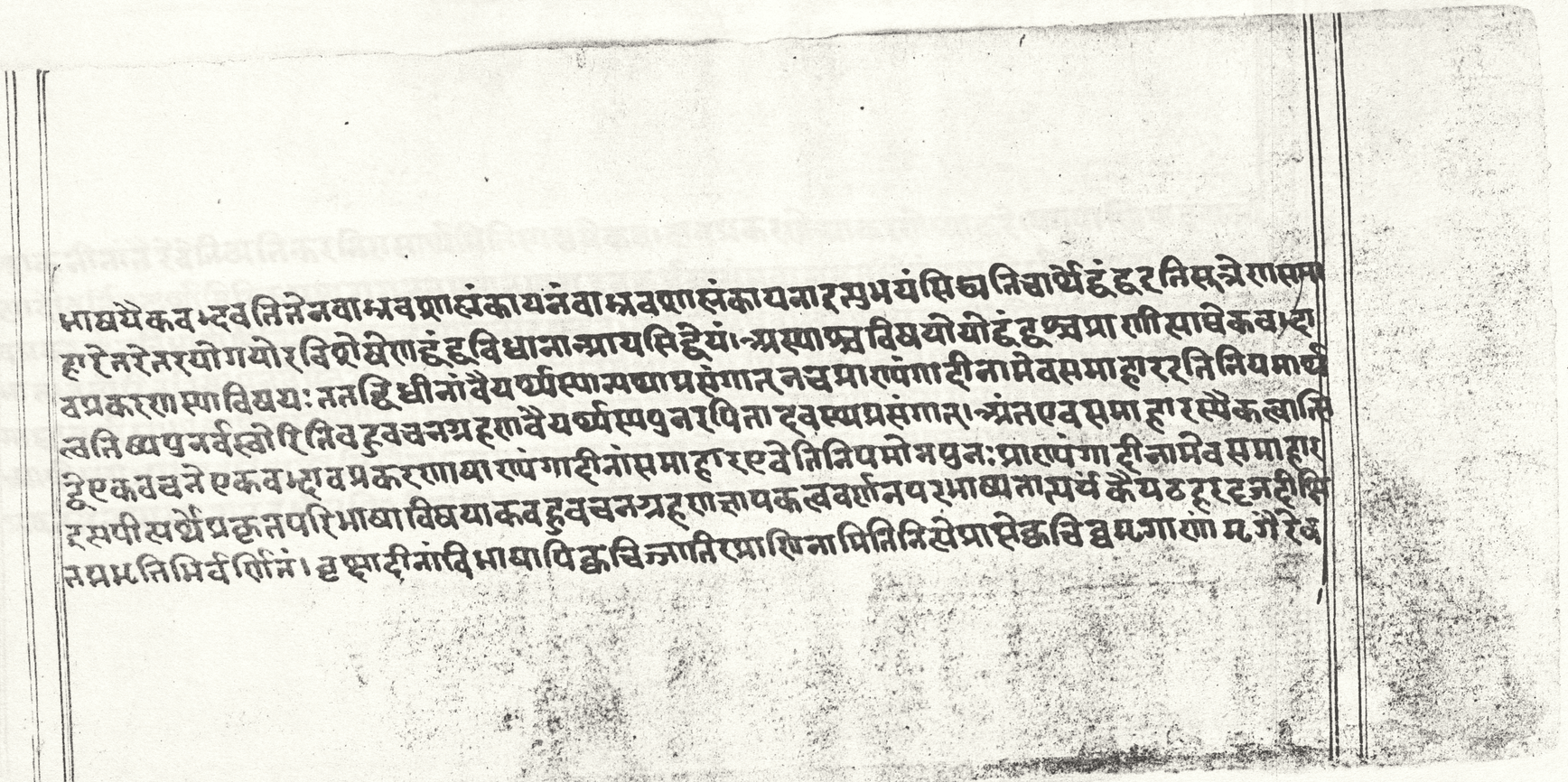

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्राकृनीनांनेरेवेनित्यनिकरनिरासार्थमिनिस्पष्ठमेकवम्द्रावप्रकरणेत्राकरणेत्राकरे।यनुपाणियादंवाद्ये
सादेवर्तिपदार्थोनिरिक्तसमाहारानानुभवानसवा रनकर्मलासंभवाच्चनतन्नेहंहुश क्लिलेक्षणाद्दएकवम्द्
वप्रकरणंनुविअर्थेमिनिनेयाधिकनमास्तन्मेदंएकवम्द्रावाविषयेवाम्भवप्यलंकायनमिसाद्यावेकवचनास्ता
भानानसोरिनंनिष्पपुनर्वस्विसत्राप्राणिनामिनिनियेधाद्प्राप्तेएकवचनेवर्तियदार्थानुरोधिवहुवचनप्रसं
गाद्यावर्णलाभाद्यर्थेननिष्पपुनर्वस्वोरिनिवहुवचनग्रहणोनोक्तपरिभाषायनाद्दिष्टसिद्धिरिनिसाच्च
आपोमयःप्राणरतिश्रुतेरद्विर्विनास्लायमानप्राणानामेवप्राणिलंनचनक्षत्राणिनथाकिंनुवृष्ट्यादि
प्रवर्तनेनप्राणानानंदधीनस्थिनिकत्वात्प्राणत्वमेवेत्याशङ्क्येऽथवानत्रभवनः प्राणिनप्राणाएवान्नम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

णः प्रधानेकार्यसंप्रत्ययः नेनप्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वानिरित्तप्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वकृतविशेषणापिसत्तेनतदोषः सप्तं
वेदंपुमान्स्त्रियानपुंसकमनपुंसकैनेतिसूत्रयोर्भाष्येऽत्रचमूलंलोकेप्रधानकार्यवलीयस्त्वसदर्शनेनज्ञापकं
चानेकमन्यपदार्थेइतिसूत्रेऽन्यग्रहणंनहिस्वयंदार्थैरवतिन्नपुरिसादावन्यपदार्थोपिकर्मधारयेनकंठेकालद्
साद्यैचरितार्थंस्यवहुव्रीहेर्वीधोमाभूद्वहुव्रीहिरेवतत्परलाङ्घनामिसेतदर्थंकृतंप्रधानकार्यस्यवलीस्त्वाभा
वेनपरमपिवहुव्रीहिंवाधित्वानरंगत्वानतमुरुषएवस्यादितिनहैपर्थ्यंस्यष्ठमेवपरमप्यप्रधानंकार्यप्रतिनप्राव
ल्यंप्रयोजयतेवंमनरंगोपनीतंअपीत्याकरसूत्रेभाष्ये। अतएवश्लाघह्नुङ्स्थाशपांज्ञीप्स्यमानपदंनज्ञान
ज्ञायमयोर्विषयस्यसमनर्थेज्ञातिषयत्वाविशेषेपिज्ञापनविषयत्वेवग्रहणंप्रधानकार्यत्वादिज्ञापनेनदेवदत्तप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यश्लाघनरमुदाहरणं देवदत्तं श्लाघमानमसौ श्लाघतेमेवज्ञापयतीत्यर्थस्तत्रिजन्तादिप्रेनण्यात्मनेपदेतृच्प्रत्ययेनाख्यातात्तृच्प्रत्ययस्य
लोपेश्लाघमानःपरस्त्रीप्रतिभटप्रयोगानुसारेणकेवलंधात्वर्थकर्मैवज्ञापनविषयोधात्वर्थज्ञाप्यतेकिंतुधा
त्वर्थकर्मानिरीक्षोपिज्ञापनविषयोधात्वर्थज्ञाप्यतेतेनदेवदत्तायश्लाघनरमसौयंकविच्छाधमानमसौश्लाघ्यं
देवदत्तंज्ञापयतीत्यर्थोनरंप्रदर्शयनप्रधानकार्यसम्पादनंमसतेन्नन्नाद्येयप्रेश्लाघाकर्मत्वाद्द्वितीयायांप्रा
प्तायांप्रेश्लाघाकर्मणाभिप्रेतप्रधानत्वात्संप्रदानत्वेविवक्षायांप्राप्तायांचतुर्थीबाधनार्थंवचनमितिहर
दत्तग्रंथएवमस्यंपक्षद्वयप्रदर्शकत्वायक्ष्माघतेरितिप्रतीकमाख्यायोकृमंसोतीत्यर्थःकृमायात्मानंपरंवाश्ला
घंकथयतीत्यर्थस्तेवमुपलिङ्गमनोरमायांदीक्षितैःपलाशेपक्षेऽनरंगलाज्ञानकर्मैवज्ञाप्यमानपदेनग्रन्थ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निः सेवप्रधानकार्यज्ञान्नायनकर्मगृहनेकृसंलौनीसम्पद्कृसंलुप्तापरसैवोधयनीसर्थेदृनिशृदृलोपदृर्शि
नंमगोरंमायाह्यानंनन्नापविरुद्दृत्वादमनोरंकृसायकृनेदृनिप्रनीकांनरेसपत्नीभ्यःकृसंकृवान्नानमेवार्थेक
सं वोधयनीसर्थः पस्पकस्पविनकुनिप्तिनिवेनिमगोरमायांयक्षद्दयेपिकृसेज्ञानकर्मत्वाप्रदर्शनान्नवयम्
आत्मानत्वान्नाद्यात्वानुमशक्यत्वाच्च। पदपिसिद्धांनमंजन्नायामुकं। ज्ञायनकर्मणाः केवलस्यग्रहणेज्ञाय
मानदृसेववदेतिस्त्रीप्रत्ययनपदेनेच्छाविषयत्वाविशेषान्ज्ञानज्ञायनकर्मभयोरप्यस्यत्वात्सनः सार्थका
त्संज्ञंत्रहीणेरुभयोरप्रियहणमितिनदृभसकृनंज्ञाप्यमानत्वाभावेज्ञायनेच्छासम्भवमात्रेणापिसनुर्थीप्र
योगस्यसिद्धत्वात्सनः सार्थक्यात्। अतहीयेनोदर्शनमिच्छतीत्यादर्शनेच्छायांसज्ञासत्वपिदर्शनेपंचम्यर्थके

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

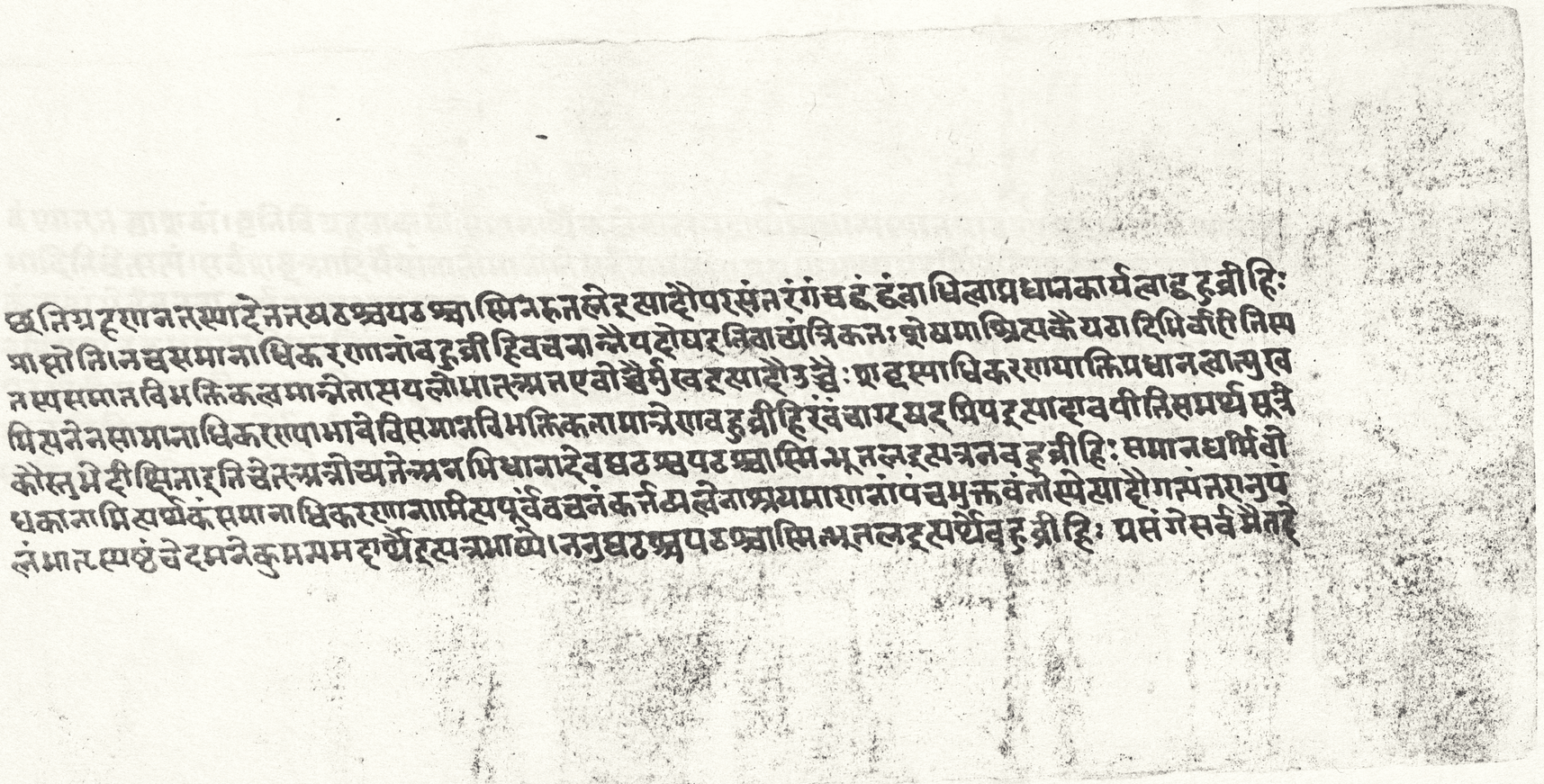

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वंस्यानन्न ब्राह्मणं। हतिविग्रहवाक्ययोःसम्प्रत्यर्थेकलेनाम्यदर्थेप्राधान्यस्यानन्त्रावण्येप्रदर्शनीयत्वानुपपत्तं
भाट्टनिसेत्सम्। सर्वशब्दत्रारिर्वेयांनानीमानीतिसर्वनामसंज्ञासूत्रस्यभाष्यप्रदर्शितदिशातच्छब्दप्रयोगपूर्व
कंवाक्यंभेदेनतत्प्रदर्शनम्यस्कुरत्वात्॥ तथाचोक्तं वार्त्तिकेनसदृशानुमानेनविधमेपिनेतौकिकेवाक्यभेदे
नविग्रहोवृद्धसंमतइतिनचचित्राणांगवाप्रयमितिमीमांसावार्त्तिकेदुरुक्तीसाधुत्वेचेदंभूतलमित्येवविग्रहः
प्रदर्शनीयःकुतविग्रहःप्राप्तोदकरसाद्यवध्यर्थेवहुव्रीहौपंचविधेपिकर्तृकर्मादिप्राधान्यस्योक्तरीत्याभा
भाट्टनिविग्रहवाक्ययोर्महाविग्रकर्षःस्यादितिचेन्नैरर्थक्यादिदोषेनैसस्यनिरस्तत्वात्। नचपंचविधेपीत्य
स्यद्वितीयान्तनीयादचतुर्थीपंचमीसप्तम्यर्थस्यदरसर्थः कर्मकरणंसंप्रदानायादानाधिकरणरूपत्रितयद्वारत्वो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

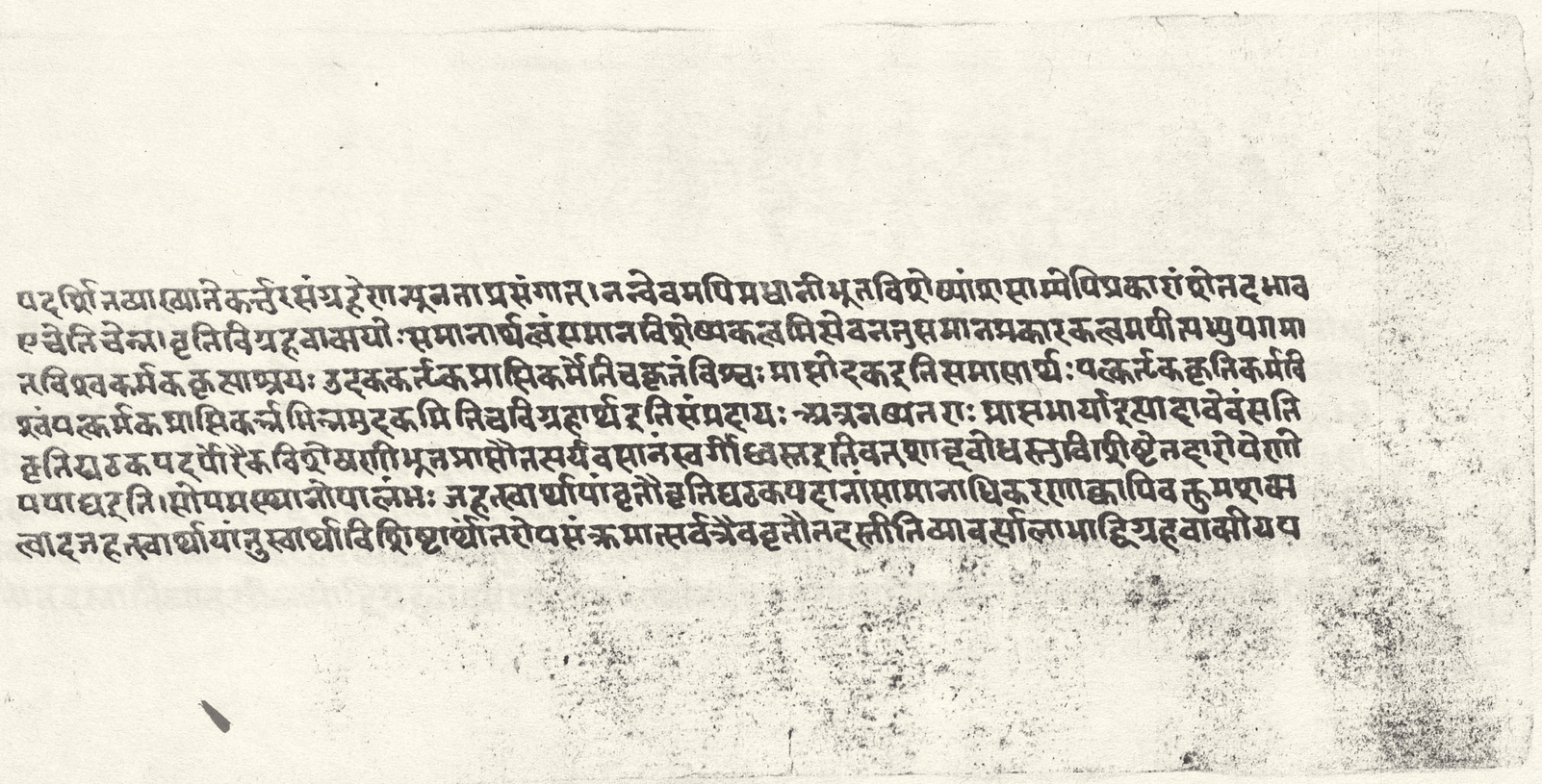

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दानांसप्रमाणाधिकरणंतृतियषठकपदेद्वारेण्यदेयस्यसपरिहारत्वंतथाहित्वार्थेतुहरतिसत्रेःहरद्वयमानोगा
मश्वंपुरुषंश्च। वेनप्रवतोनतप्यतिसुरपावृद्धर्मदीसिकर्त्रभिमृदकमितियविग्रहार्थंहरतिसंप्रदाय॥ अत्रवक्तव्यः
प्राप्तभार्थंदत्वादावेवंसतिद्वतियषठकपदयोरेकविशेषकप्रतीतिर्नस्यकलक्षणसामानाधिकरण्याभावात्पुनरु
क्तीनस्यादतः प्राप्तिकर्तृककर्मत्वादिसप्रासार्थः विशेषोनत्रिरूपकत्वबाधेपितिशेषभणीभूतप्राप्तोनसमर्थवसा
नंसर्गीध्वस्तरतियत्प्राद्वोधस्तविशिष्टेनदारेणोपयाद्यरतिसोयमस्यानोपालंभः ज्ञद्दत्वार्थीयांद्वतीद्वतिय
षठकपदंदानांसामानाधिकरण्यस्यक्वापिवस्तुमशक्यत्वादज्ञद्दत्वार्थीयानुज्ञार्थविशिष्टार्थोनरोपसंक्रमात्सर्वत्रै
वमोनदस्यानित्यावत्तीलाभाद्धियद्दवाकीयपदानांसप्रामाधिकरणंतृतियषठकपदेद्वारेण्यदेयस्यसपरिहार

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

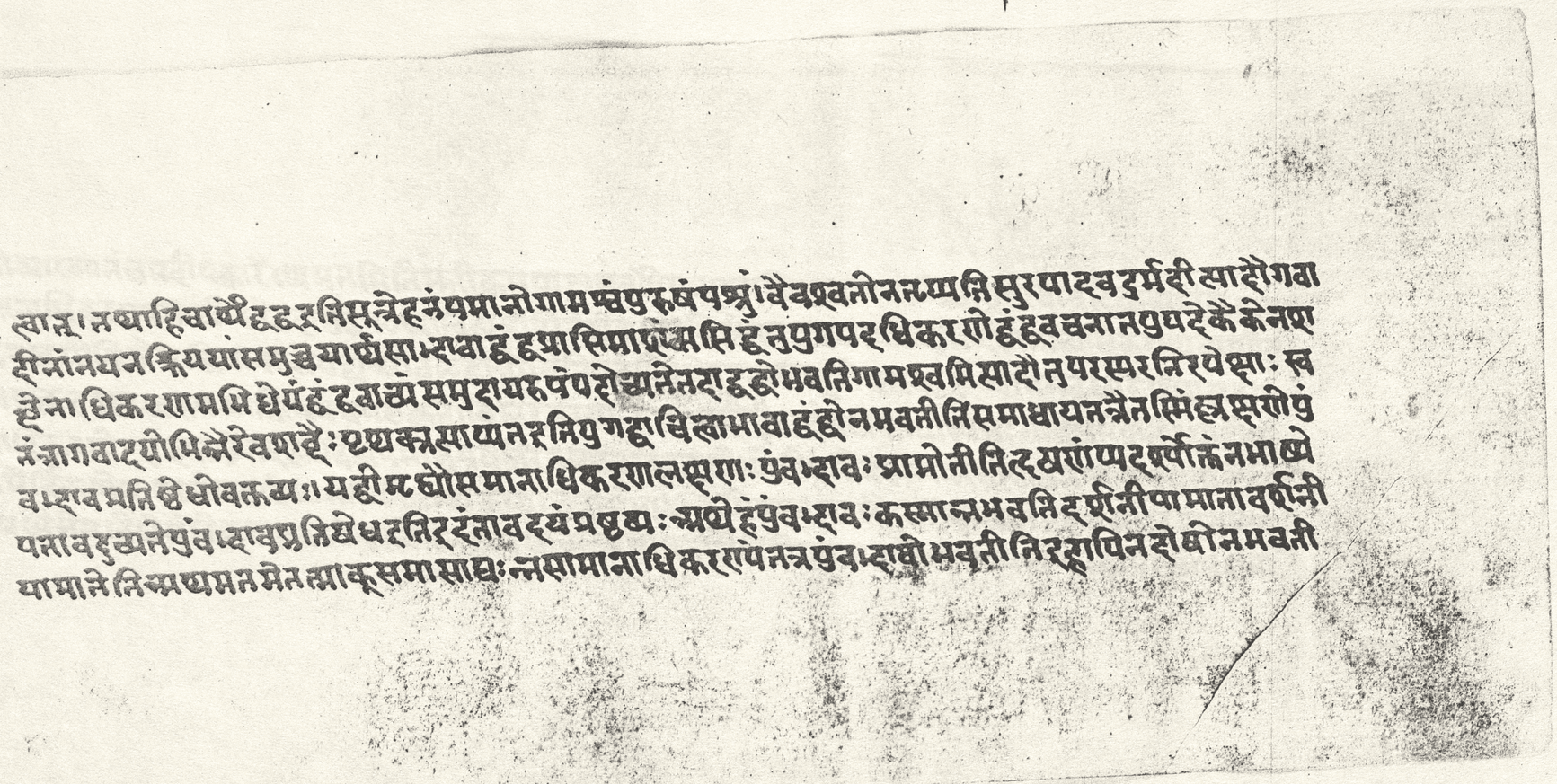

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नित्यात्मानेत्यप्रतीयकारेण प्रत्यभिज्ञानमिति प्रत्यभिज्ञाकृतोसामान्याधिकरण्यमभिज्ञाणधावावर्तिताक्षविषयंसा
मान्याधिकरण्यमाश्रीयतेनदापुहीमच्यादिशब्दाश्रीविनष्टेषुः लौकिकंचयद्यामप्रयोगार्हेनत्रसामान्याधिकरण्यमाश्रीय
तेनत्वलौकिकेप्रक्रियावाभेयद्वीग्रोवमद्वीग्रोचेतिएवंस्थितेनेतदुक्तंभवतोधग्रकासेव्यभिनवसारुण्यमद्राक्षन
मिपङ्करवस्तस्यरूपमाक्षिपंचपणकृतःविस्तरस्तस्मात्कृतवद्वीद्विरादंयजिकायांस्पष्टः नन्वेधनेशेनेदमादेयर
स्मादिकरणेऽनुदात्तेदित्सदादिनियमानुपपत्तिरनन्याहदिकरणोभ्योतिपमीवल्लीयानज्ञापकमन्यानुपसर्गाद्देति
क्रमेविकल्पेनात्मनेपदविधानमितिभाष्यकारः तत्रायंभावः क्रमिस्तावत्सरस्मेपदिषुपधनेनस्मात्मनेप
दंपक्षेनेनविधेयंविकरणवल्लीयस्त्वेनेतत्प्रबाधाकौ यात्कर्तरीतिनियमात्प्रत्यभिज्ञोसामान्यशब्देणपरस्मैपदना

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रविलिहलादनर्थकंस्यद्योऽर्थसाधकंसंपद्यतइति।ननचैतदनुपपन्नंवक्रामवक्रमेकमात्मानंकर्तीष्टेतिलिङ्लिठो
र्विकरणाप्रसंगाद्यवधानान्नियमेनपरस्मैपदेप्राप्तेपक्षेआत्मनेपदार्थमस्मादप्यकृत्वात्मनैवसमाधिःणे
ष्वाङ्नेरीत्यस्यानन्तरंक्रमउपसृष्टादिसेवंन्यासःकरिष्यतेननुचैषोदित्यनुवर्त्तते।णेषोत्परस्मैपदमेवेतियोगंनि
यम्यःप्रक्रमश्चेत्सोपसर्गादेवेतिनियमार्थंचैतद्वितास्यते।हृनिसर्गतापनेधिसाद्यर्थंविशेषेकेवलःक्रमिरुपस
र्गविशेषपूर्वस्यात्मनेपदविधानुपयुक्तसनोमःकेवलःसोपसर्गश्चक्रमिःशेषःतेनसंचक्रामेतिपरस्मैपदमेवचक्रं
मवक्रमेरसनुपसृष्टेनपरस्मैपदमेवेतिनियमाप्रहतौपदद्वयप्रसिद्धेःसत्रवैयर्थ्यंस्यादवस्थास्यात्किंनुप्रकृतसूत्रेनि
यमपक्षेरदंप्रसंपन्नियमपक्षेआत्मनेपदस्यानियतत्वाच्छेषादप्रसंगात्तदेतदपिप्रेक्षावृद्धःस्पर्शनोरितिपरस्मैप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दृविकल्पस्यज्ञापकत्वाग्रहीष्यते॥ अत्रार्थेऽनुज्ञापिनेऽसेदनित्यत्वविषयसप्तमीबोधेनित्याख्याणयः स्पष्टश्चेयमस्मु
दायनदिनरसत्रभाष्येविकरणव्यवधानेपिनियमप्रवृत्तेरिदंज्ञापकत्वमिनिणहेः शिनरसत्रभाष्येध्वनिमंत्रनुदात्तदिनर
सादिप्रकरणंनिवादिविधेकवाक्यत्वेनैवविधायकंनलविशेषेणोसन्नानामनेननियमःक्रियतेत्यस्मादेवज्ञापका
दिष्यपिपक्षेऽनुदात्तदिनरसत्रभाष्यकैयटयोः ननुपरिभाषेभ्यःक्रियतइतिनिर्देशोनोपपद्यते। ऋीसस्यधात्वनुकरण
त्वेपिक्रियावाचकत्वाभावाद्धातुत्वाभावाद्धातुत्वाभावादिपक्षेदोर्लभ्यादतआह। प्रकृतिवदनुकरणंभवतिएतेनहिःपं
चम्यिसाहेसादोनिदुःनिदुःदनिनिआतोआख्यातःस्त्रियोदीर्घादिनिसूत्रेस्त्रिपदमतीयद्धिर्हेणोऽस्माज्ञापकदनिभाष्यंस्त्रि
पदमतिप्रायंयद्धिकलानिर्वचनविभक्तिकरणादनिसाचेयमित्यपिनत्रैवभाष्येनैनास्यवाग्रीयमित्यादौविभक्तेर्नलु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

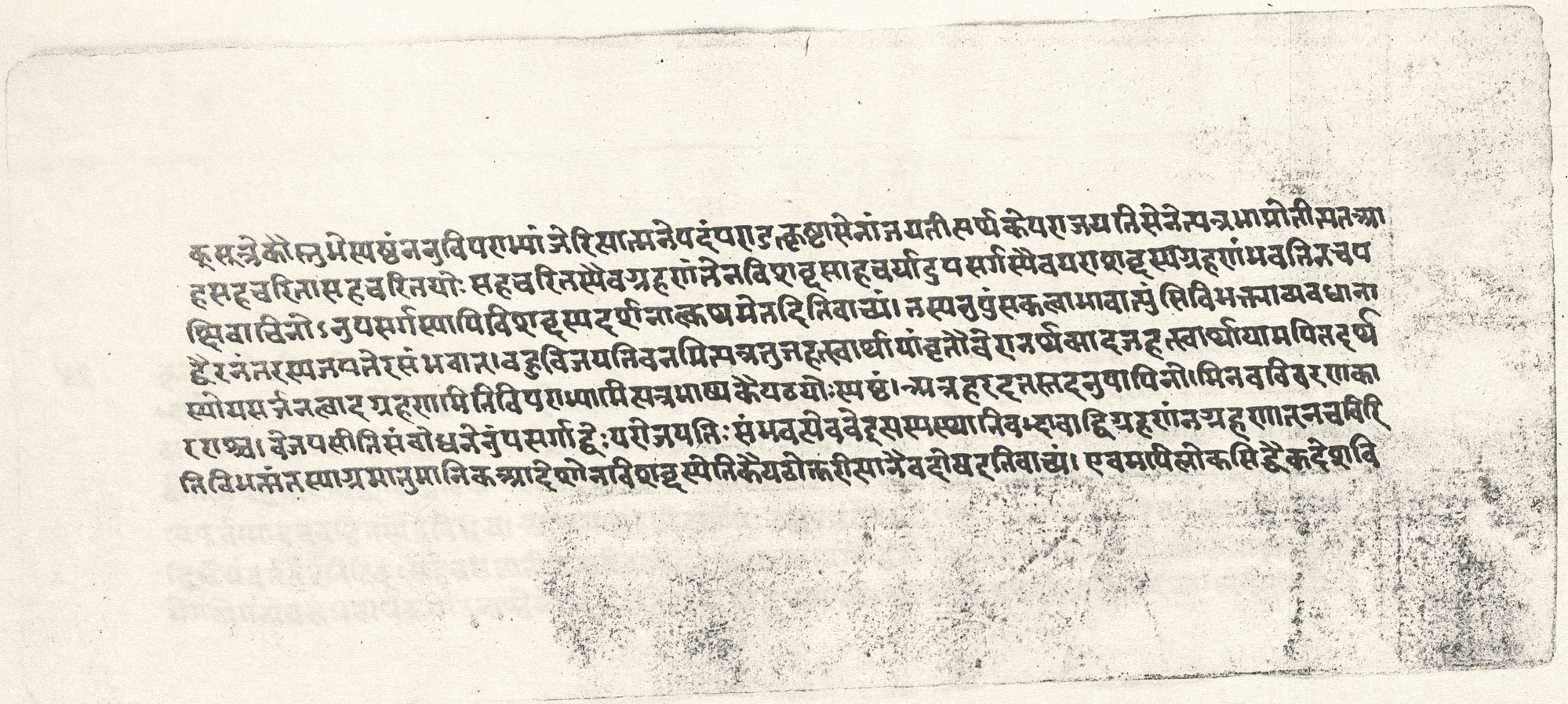

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृतन्यायेनविलानिदेशसंभवात। वीनयनरसत्रैकादेशस्यपूर्वप्रसंगनस्यवेनापिनसंभवाच्चपूर्वस्यकार्यकर्तव्येऽनव
स्थावीनसाच्चपूर्वस्यकिंचित्कार्यमिसदोषपरिहारकेयष्ठीकृतनयुक्तंसर्वासामिसादोसदृष्टनयेपूर्वसंबंधिकार्यनवस्थावर
स्थर्थस्यावश्याश्रयणीयत्वानदोषनादवस्थ्यनतस्मात्सरस्मरसादृवर्यादृयसर्गयहणंव्याख्येयमिसाहु। वसुनसुकैय
ठीकमेवयुक्तं। अर्द्धधिकविकारेणकदेशविकृतन्यायप्रवृत्तेरावदोषसपरिकृतत्वात्द्वितीयदोषोपिपूर्वसंबंधित्व
सपूर्वस्मादवहितस्यैवविधेय। आश्रयणात्सरिहणीयः नसत्रसर्वनाम्नोऽवहितस्याम्। सत्रिववेखवहितंकिंवि
हितंधेयंवर्तनत्रतिदिक्। सहवसजातीयानामेवलोकेदृष्टंनयथास्यगोर्हितीयेनार्थेरतिमवायेसंद्वितीयत्वेननत्सजातीं
येगवांगवांवसंप्रत्ययकरोतिनाश्वेनगर्दभेरतिन्यायसिद्धेपंशापकाश्चात्रवृद्धिरादैनिसादिनिर्देशः संप्रिदंतमिनि

K.K.S.U. LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1915
Dist Nagpur

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सत्रेनिङ्प्रसाहारसहचरितसप्तविनिसप्तम्येकवचनमात्रस्यग्रहणेनदृनपयने:ङिल्लिञ्चनरिनिसत्रेसाहचर्येणव
कृत्स्नोर्थग्रहणेपिदेकृत्स्नोर्थग्रहणादेषानिसानफलंनुसिनम्यसविदिम्यश्चेतपनेनाम्यसासारसलदुरवलुग्नेपिके
र्नैसत्र्यवीभूवु:प्रवनेर्थदृलुगंनाङुदित्गतिस्थेनिसिचोलकृनिसलाञ्जसिचेतिगुणवाधिलाभुवोवुगीनिवुकृञ्म
नएवार्षिपचन्निसत्रपूर्वेस्माद्विधिरितिपंचमीसामासमाश्रित्साम्यसाश्रयोभेर्नैसाधनेनिवाप्ति:एतेनपूर्वेणसि
सासहचर्यात्सरेणविदिनासाहचर्येसवलीयस्त्वमभिप्रेयसउ:एवमेर्नैसिधानादवोभूवन्निनिसपंस्वीकुर्वन्माध
व:प्रसुऋ:नवपंचमीसमासोमास्त्विनिसदाणाय:कल्पऽप्रसैषियन्निनुमेन्मम्यसमितिसूत्रस्थाभ्यासंमनप्र
योगनिर्वीहापनस्यावप्पकलानपनुसाहचर्यानिसलकलंदीधीवेवीठामिनिसूत्रेधातुसाहचर्येणागमस्मेवीम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हणमिनिकोलुमप्रोरवरोनत्रम्रससपिसाहचर्यंआगमप्रमेवयहणंनधातोरियत्रआख्यानप्रेवशरणीकरणीयन
पाशायनमयोजनमालाभारिनिवुधमनोहणयंनरहरिःएनेनहिलिश्चनरिनिसूत्रमयनीयनस्थानेसचरप्रेवस
वचंवनोरवेसत्रवन्नांनप्रेनिवसजेनानप्रेवदप्रेसर्पोसरमहिःकरोतीसादेरपिसिहूलादिनिणे खरःप्रसनः।
चतुःकरोतीसत्रन्त्रियाघांपूर्वंप्रतियरस्यासिहूलादिदृदृयधप्रेनिनिसयलापनेश्च। नयहिःकरोतिन्त्रिःकरोती
सत्रन्त्रियाघांपूर्वंप्रतियरस्यासिहूलादिदृदृयधप्रेनिनिसयलापनेश्चनयहिःकरोतिन्त्रिःकरोतीसत्रेवसनुके
णेतीसत्रापिअुसनियप्रेप्रसपतिसर्जनीयलातदग्राप्तिः नमयप्सप्सलप्तिध्वंनामभिमनलानलापिप्रकरणेप्र
करणमपिहूंनयोगेयोगदतियप्सलवाभिमतोयेनास्यासिहूलंनस्यान्। नयहिःकरोतिन्त्रिःकरोतीसमयोरिसणोरि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

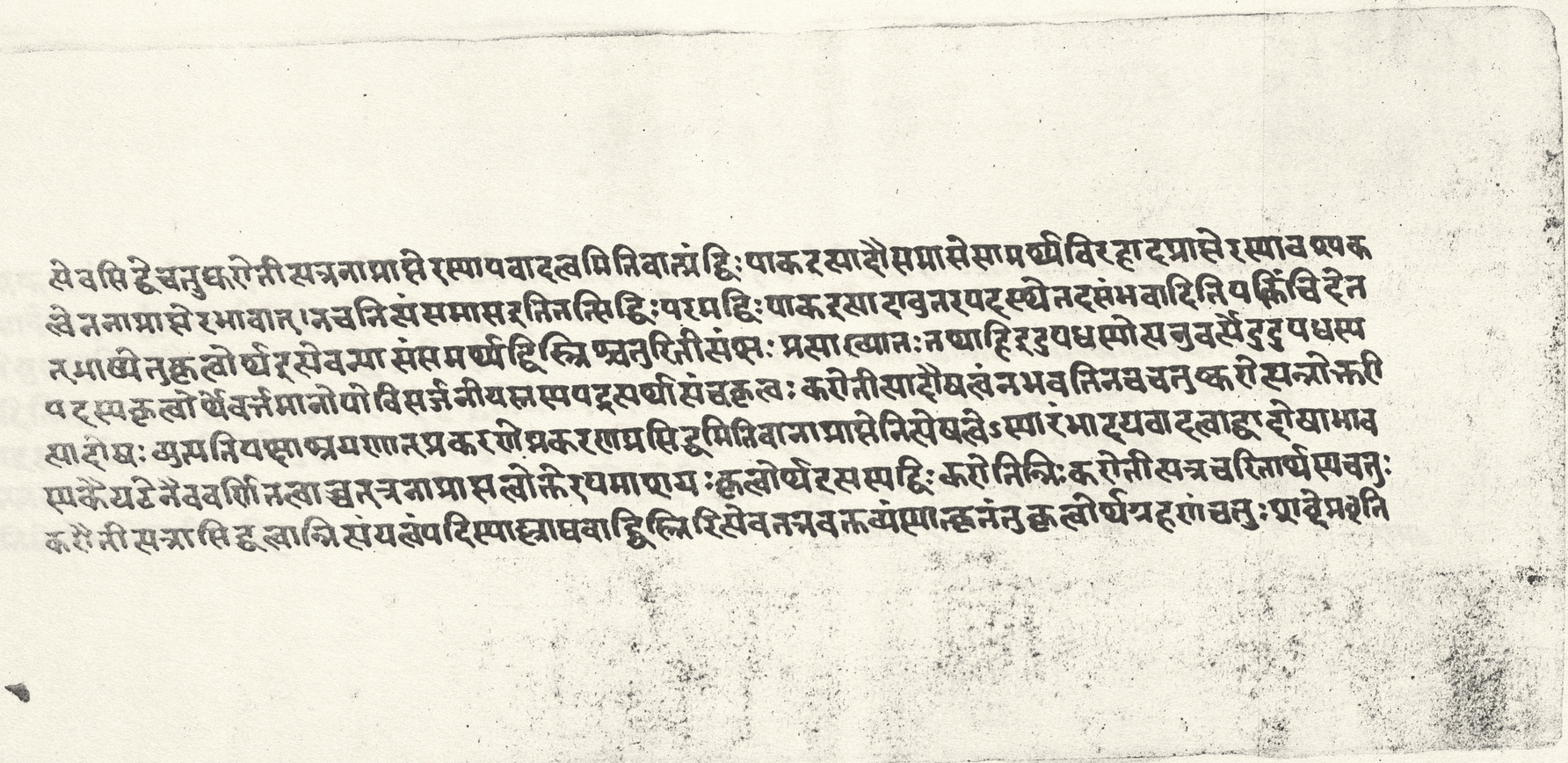

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग्रान्त्रफलंकंसंपघनेनत्रस्त्रनाग्रास्लोकिः साध्येवेनिकिंत्वसिग्नेसाहवर्यानिसलेरूपकंपिदाहैधानुकयोरिनिवन्के
ध्येसार्वधानुकाहैधानुकयोरिनिसत्रेसार्वधानुग्रहणंचसथाहैधानुकसाहवर्यौहून्नग्रहनिकपित्रसयेकार्यंविज्ञाना
हुरियुवम्बुविसादौगुणवारणान्नहैयर्थ्यप्रसंगः एनेनपिदाहैधानुकयोरिनिग्नासेरुषापनिपिवहुल्लासार्वधानुकम
पिदिनिसूत्रवयप्पग्रकापाम्रष्ठरसादैहृद्विनिषेधरुपसमाधानपरः शेखरः प्रसुकरनिदिकृनन्चाद्रौदीनास्पविहृ
रणाद्रसात्मनेपदग्रनिषेधोमुखवादद्यनीसन्नेवरूपान्नमविषादिकाभाद्यनीसन्नापिन्नास्पसमवेनविहरणस्याभा
वान्नसवाचमनाम्नस्रसेवास्पसमवेनक्रियायापिसर्वैसिद्धेविहरणग्रहणादणांपलक्षिनविहरणविशेषलाभा
त्मनिषेधोभविष्यनीनिविहरणग्रहणाभावेसंमुखमादनरसन्नास्पसमवेनलादादानस्यप्रनिषेधप्रसंगादनग्रा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हृनन्निवमुक्तमम्मसद्ग्राधिकरणेन यास्मर्थगतिःनम्मन्तपिवयुक्तचपद्यपनेनन्त्रस्मा भ्रिन्नेनत्सद्गोऽधिकरणो
द्रव्येकार्यविरणप्येहियनत्तथार्थस्पगतिरस्तिनसन्ब्राह्मणमानयेत्यत्रेकस्मिन्ब्राह्मणमानयेत्यस्मिन्नेकस्मिन्ब्राह्मणे मानयेत्यस्मिन्नेकस्मिन्ब्राह्मणे मानयेत्यवगम्यतेब्राह्मणभिन्नास्मद्गवोधकलान्मुखहस्तोभयहपासानास्मसमुदायस्मच
नथाविधालानसमवेनक्रियापांस्वंमुखमादनहृतिविधिरेवनप्रतिषेधोनोविहरणग्रहणादस्योपलक्षितवि
हरणविशेषावगतिःसहृयुज्यते। स्मलुंचेदमाद्योदहरन्नाम्यकैयठयीःपक्षेतुद्रव्यमाख्यानप्रसंगेननस्य
विवरणेउक्तंनेनमुखविपादिकेमाहनदसाम्मनेपदमेवभवतीतिःतत्रः मुखविपादिकोभयसमवेनविहर
णविशेषस्यास्योपलक्षितत्वेनप्रतिषेधयोगपत्वादितिरिक्तान्नास्यसहृणेमुक्तमानहुनभ्योधर्मवत्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मिसेवसादृश्यफलदर्शनमनुमानेन्द्रियबुद्धेस्मरणसन्निकर्षविशेषगुणविशिष्टसन्निकर्षस्मृतिसादृश्यस्येष्ट
स्यान्। अनुपलब्धेरभावप्रकाशेसाधर्म्यमुपमाभेदेदृष्टिभेदाद्विरुद्धमुपमानलक्षणमनन्वयमादृतपदत्वंएतेनाभ
वादयस्सन्नवाधातोर्वासादृश्यमितिशेषोक्तिस्वमुपगमवादइतिदिक्प्रमाणवेयंभशादिभ्यइतिसूत्रेभाष्येआह
निःपदार्थइतिवाप्रत्यायनमाचार्योमन्यतेइयंपदार्थइतिवादियाणिनेस्तुपदाकृतिरेवपदार्थःस्मानदाभि
धकीशक्तेःसिद्धावविशिष्टाद्यमितिनसिद्धेन।नचाङ्गिरहीनसंबंधाहिशब्दान्नार्थबोधयंतिनचस्मृतादिवतनि
रपेक्षा संबंधग्रहणंचव्यक्तिषुनसंभवतिनासामानंस्यात्। आकृतौतुसंभवतिनसाएकत्वादितिनदृष्टेप्रकाश
त्वस्यापिलक्ष्येएकदेवप्रवृत्तिर्नेमतिव्यक्तादृसाआकृतौचशास्त्रप्रवृत्तिः सामण्यविशिष्टएवविज्ञायतेयआत्रि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ए ग्रीयतामिप्युक्तेऽचोरितापियात्रहारैवाग्रानयनेप्रकृतिः तन्नापियथाजानुषादिषान्नाणंनहारतावाधिनलानएवंणा
ल्लांतरप्राप्तिविधयलेनपन्नपुगपदुभयार्थंभवरूपवाधस्तथाक्तेरपिनहारनेतिनत्रनदिनरत्यक्तिषुचरितार्थेनथाल्ल
दूयेनलक्ष्यसंस्कारंबकुर्यान्।नचयथापोहिद्वयोस्तम्बलयोरेकःप्रेक्षोभवतिसनयोःपर्यायेणक्रार्यंकरोतिपदानु
नमुभौयुगपत्प्रेषयतोमानादिस्मचकार्यंभवतणोस्तदासोयचविशेषार्थीभवत्युभयोरपिनरेकंति-त्रत्रयप्रेविप्रतिषे
धस्त्रंत्रिधर्थेपरंतावद्वतीतिन्नत्रकृतेपदिपूर्वस्तिमिनमस्तिनदपिभवतियथाभिंधकीसत्रभिनदहीतिस्थिते
हेधिभावेकृतेऽकचएवंविशिष्टलमिसन्नणसूहिदृतिस्थितेपरत्वातानदिस्थानिवद्भावाच्छालेश्शादेशः प्राप्तो
तीसतन्नाहसकृदृतेविप्रतीषेधेयद्वाधितंनद्वाधितमेवन्नपंभावःदृश्यंपदार्थंग्राश्रीयतेशास्त्रप्रकृतेएकृतौ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वाधारणोपलक्षणंलाक्षणिकाः। योरक्तवासाससदेवदत्तरसादौरक्तवाससत्वेन।अथान्यानंसानन्त्रशक्तिग्रहीनस्मान्
शक्तिग्रहेनस्याऽप्रकारत्वेपिनतस्याःशक्तावच्छेदकतासंबन्धेनद्रव्येवद्रव्यसमवेतदानंशक्तेवबोधप्रकारत्वाभु
वयत्रापान्नानिर्विकल्पकत्वंतस्यापिएवंचैतन्यसंबंधेनुगतधर्मीभावान्नतेनानुगतानेकशक्तिबोधनिषक्तिंविघ्नमुद्दे
श्यकशास्त्रस्यलक्ष्येप्रत्यक्षमाद्दसाप्रवृत्तिः एवंचयन्नलक्ष्येशास्त्रंहयोद्देश्यतानन्नोभयोर्मुगपदसंभवेपेक
र्थोसुविकल्पेरन्निनित्यमायासवल्लज्ञादिवसर्यायेणप्रसक्तौविप्रतिषेधसूत्रंनियमार्थंसंयद्यनेपरमेवमवनीनि
पूर्वशास्त्रप्रवृत्तःफलिनत्वाच्छिष्टत्वमितिचेत्सिद्धिरितिएवंनुभिधंकीर्तिनसिद्धनीसनन्त्राद्दुनप्रसंगविज्ञान
त्तिद्वंग्रहतिपक्षाम्रपो।त्रवीजमितिप्राणपद्दर्शितंतन्नीपयतिश्म।पनुनर्दिनगद्दत्तिखेसतिसकलनद्दत्तिखरूपगो

एम०

५५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

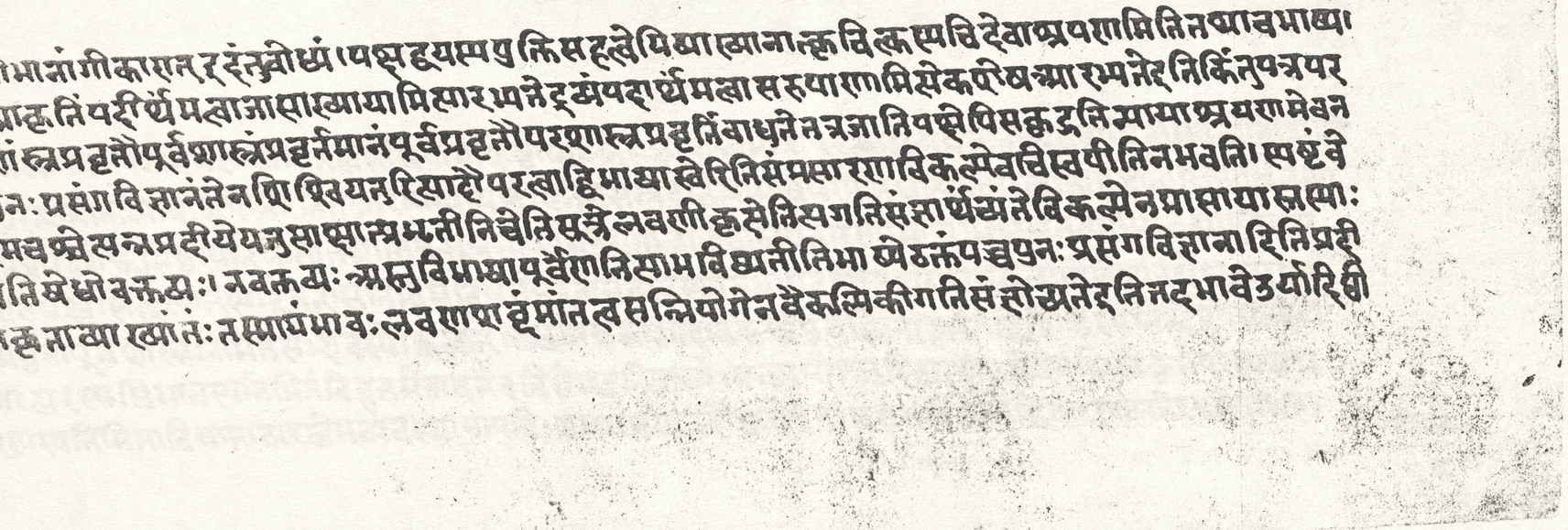

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निमित्तसापाम्प्रतिगतिसंज्ञायोगसंज्ञत्वसन्नियोगशिष्टाधागतिसंज्ञापाम्भावः परत्वात्सूर्यप्रकृतोपिनवाधितोभवतीतिशिष्ट्वि
पनरिस्यन्नोक्तमाषाहिशेषंश्रुतिनऽनरभाष्येस्पष्टं। एतेनसकृद्गतिन्यायान्नयणेभिंधीसन्नपरत्वात्तानङावाधितोधिर्नस्या
दितिशेखरेकृतिष्ठापतिग्रासात्स्थानिवत्सूत्रभाष्याननुगुणत्वाच्चवालप्रतारणाप्राय्मितिमंतव्यंभिंधीसादेस्तान
ङभावपक्षेसिद्धत्वात्तस्माद्देवदत्तःसनिविप्रतिषेधेपरत्वेनसवस्थानसोपदर्शितविषयेषुकुत्रापिविप्रतिषेधःपरणा
ल्पप्रहतोपूर्वणाल्पनिमित्तसम्पदस्योक्तत्वात्।नसभिंधकीसादावकचिपूर्वस्मिन्प्रहतेनहिशिष्टस्यनिर्दिश्यमानत्वा
भावात्सरस्पधिभावस्यनिमित्तंदिहनमेत्रावत्तेवदिशेषदृष्टिवाच्यं। एवमपीजनुरित्यादौपूर्वस्मिन्शिल्पेकृतेपरस्यसंप्र
सारणस्यनिमित्तादिधानात्सरल्पेनसवस्थानापत्तिःनचसंप्रसारणेकृतेपुनःप्रसंगविज्ञानहिकरणापनेरथान्नान्तु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

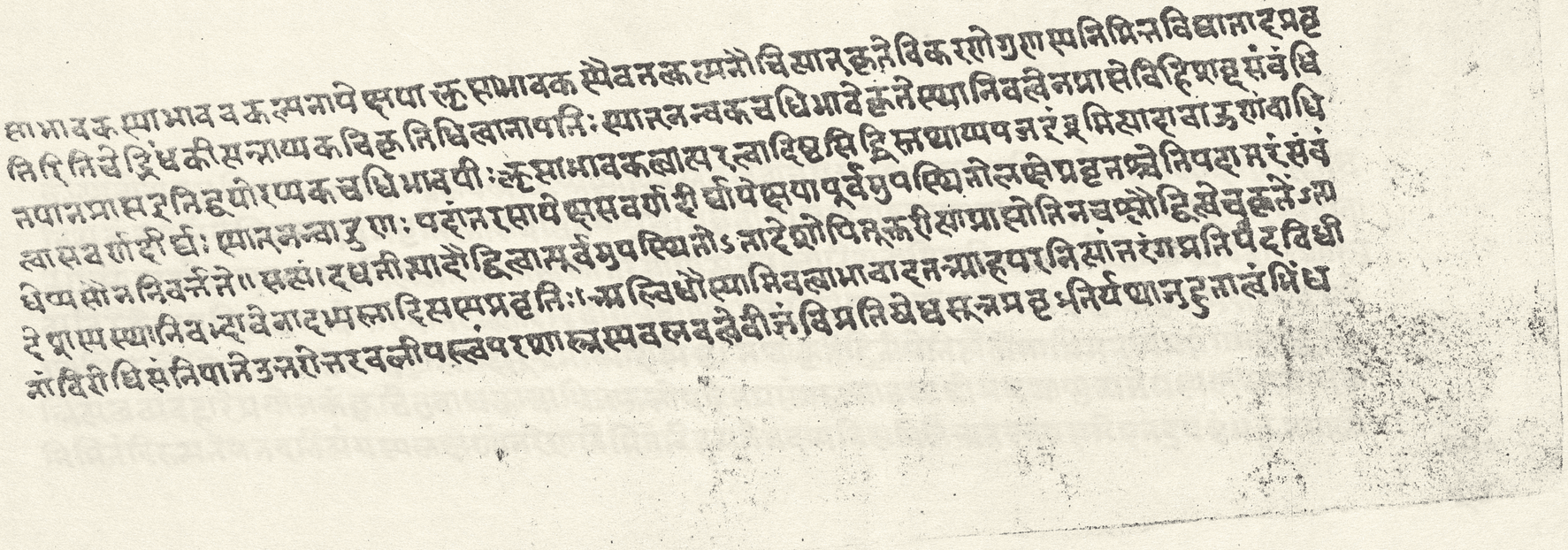

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कीयाहेनानङ्धिभावाद्देः परणिसंवल्लवनन्त्रस्मापिवल्लवलेवीजमक्रसाभावकलमिमुकंनुदतीसादानुग्रहनंच
निसलेसपसंवेधिनपापूर्वंप्रहृनिसलसंवेधिनपायुनःप्रहृनौयालेनाम्यथानथान्यनन्त्रनन्नभाव्यंशहोनरस्यंशहा
नएच्छेहांनरेग्रामुवन्नः स्त्रानिसलमिनिलक्षणांनरेणाग्रामुवनस्त्रानिसलमिसिद्धवत्सन्नेकैयठ स्त्रवदानुशास्त्र
यनिरेकेणानहिधेयकार्ययोरेवनिसलादिविधासेपदापिद्यक्किविग्रेषानाश्रयणंवानदाक्कनाक्कनप्रसंगिल्लप्राप्ते
णाविधविनिसलमिनिणोचद्रीसादिस्त्रभाष्यादैस्मृतः नथाकृनेहिनीयेनिसेलेनाग्रिमनस्मप्रसंगमान्नक्कचि
निसलस्यवहारेप्रयोजकंकल्पितवाधकाचाधिनफलोपहिनप्रसंगस्तथानथाचोमयथापुच्यनेयस्यलक्षणांनरेणा
निग्रिनंविहन्मनेनन्नदनिसंयस्यलक्षणांनरेणानिग्रिनंविहन्मनेनदप्यनिसमिनिग्रनएवसस्मेएनदुपदेग्मकृनपालो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

खंडेऽप्राप्तानिमखाभावात्सद्भिरसुनस्तथाभूतनिमित्तमस्मानरंगबहिरंगयोरुभयत्राप्यनाश्रयणेनुत्सवदाश्रयणेवासंज्ञा
हिरूपनिमित्तंनरस्यापिग्रहोऽनएवस्त्रीनरसत्रसिद्धेर्वृद्धलकाहोरणादिकेनप्रत्ययेऽपवादत्वाद्वृद्धोघंवाधित्वांनरंगत्वा
दृणोप्यूठाबाधनेगुणोस्त्रंगसंबंधिनीमिश्रस्त्रणांलक्ष्मीमुपधामार्द्धधातुकंवेतिषंवकमाश्रयतिदुद्रुवकारणमंगमनु
नासिकादिचप्रत्ययमिनिचनुक्षणेनेननिमखाद्रुणात्पूर्वमूठ्गुणास्त्रठिपणावाधिनत्वाद्नित्वान्निरोत्वरेफिकिःप्रसक्त
स्त्रणांनरेणानिमिनदिघानेनिमखाभावदवैकल्पिकलक्ष्यप्राग्कृत्वाच्च।अथापमाग्रथःसंज्ञादिकृनवहिरंगत्व
स्यानाश्रयणाऊसंनरामावद्नित्वैपठप्रथ्नमिरेचनत्रनत्रनथांगीकृनत्वान्। नन्वेवंवेदेनविधिरिनिसूत्रेणद्वयोः

पंनिशेष्यमाद्यायनदादिनदंनविधोस्यीनरसत्रयावनोवर्णसमुदायस्यपरणार्थेस्त्रणांनावनएवगुणेनेनिद्वयोःसमत्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

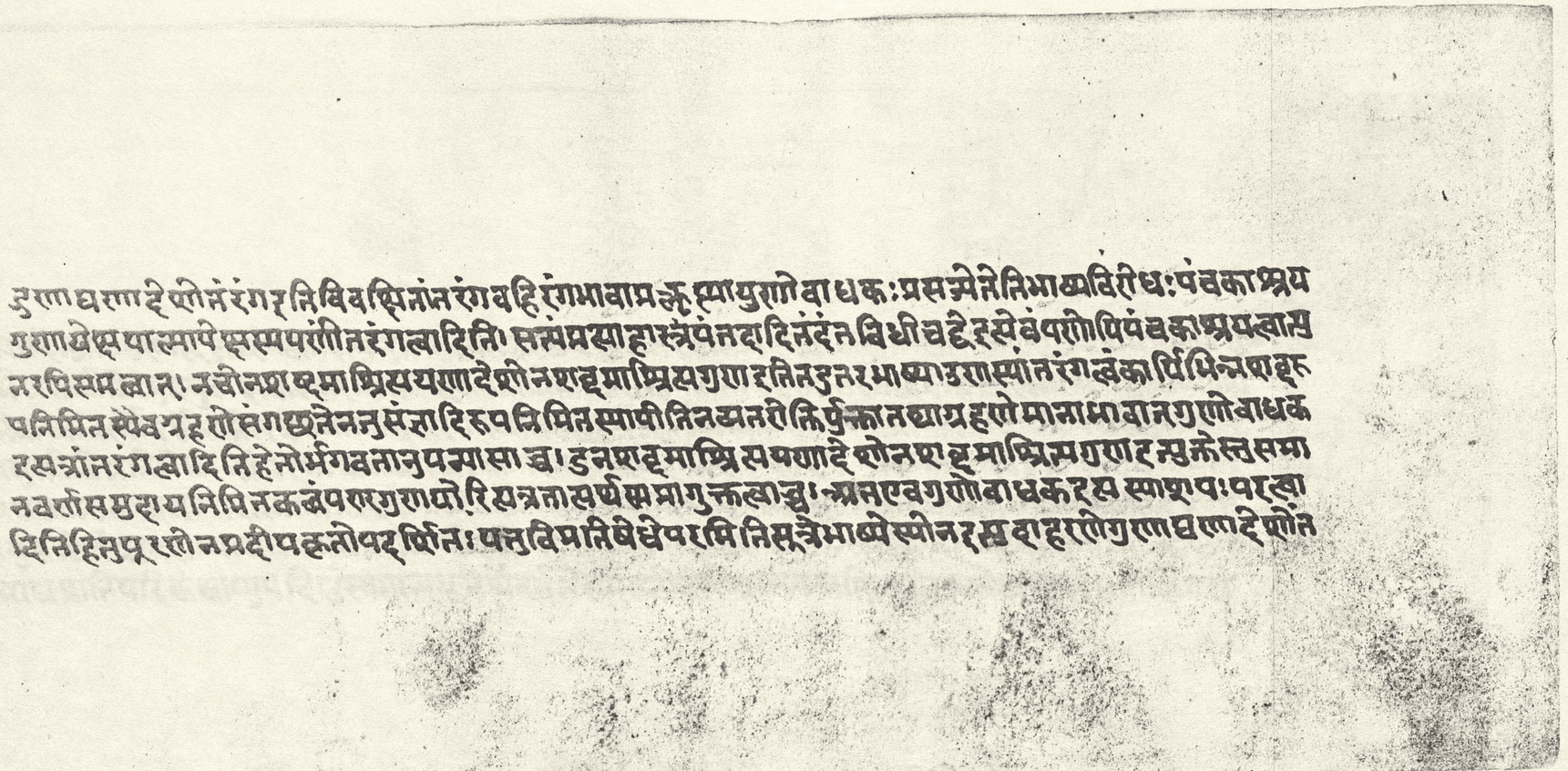

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रंगलादिसुत्तागणाद्दंतरंगलादिसुनुत्तागचनसंज्ञाघयेषमंतरंगमितिषोत्तरलत्र।प्रज्ञासन्नणवृरूपनिमित्तोदाहरणे
पत्रप्रेणनथोनेरमुत्तमुलसकलात्।नचणवृरूपनिमित्तानिरिक्तानिमित्तायेषेन्नंतरंगलवहिरंगलेभाषेनकुत्राप्याश्री
नेरनिवार्च्यो।वर्णोवर्णेनेतिसूत्रेसमानाधिकरणसमासाद्दुहीहिर्विप्रतिषेधेनेतिदार्निकोक्तविप्रतिषेधसंज्ञानावस
रेनैवयुक्तोविप्रतिषेधः-अंतरंगःकर्मधारयःकांतरंगत्वासपरार्थेकर्मधारयः-अत्मपरार्थेवहुव्रीहिरितिभाष्येन
षाम्प्रयोगात्।नचायंपरात्मनित्यसूत्रेभाष्येऽयंपरिभाषायान्नोक्तसिद्धत्वात्प्रधानायप्रसंगवर्तीलोकोदर्पणे
नयापुरुषोयंप्रानहत्।यायथात्मसंप्रतिपत्तिरंकार्यीणिनानितावल्लक्षेनिनतःसदृष्टेनतःसंवंधिनानिर्दिष्टेन
मुपयाघप्रातिपदिकंचाप्युपदिष्टंसामान्यभूतेर्थेवर्तनेसामान्येवर्तमानस्यक्रियमानायनेत्यकृत्यसंज्ञोल्लिंगसं

एम०
५९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अप्रहसा प्रियनिस्रणाभित्यादौ निषेधस्यचरितार्थत्वात्। अंतरंगवृत्तुत्तरंबहिरंगप्रवृत्तेः सर्वसंमतत्वेनत्रपादेशे
कृतेस्यानित्वाद्यादिनिस्रादेशेहोयाभावाच्च। वस्तुतस्तुषष्ठीबहुवचनरूपाभिश्रीषसावेस्त्रात्रपादेशस्यनांतरंगत्वं
स्पष्टंचेयंनिः शंदेःशिमद्भत्रभाषाकैयटयोः। ननुचनिस्रादेशः स्त्रीत्वमिवविभक्तिसंज्ञामप्यपेक्षतेइतिबहिरंग
त्वमेवनस्यादितिचेत्र। कात्मत्ययादाम्प्रत्ययादाशुद्धेरप्यभिसाम्त्रपत्वनिरपेक्षस्यप्रकृतसम्त्रभाष्योक्तस्यैकपत्वसाध्यत्वास्
छीबहुवचनविशेषोपस्थितेस्तुतोपिविलंबितत्वात्। नन्वेवंसावदादेर्दीयंपूर्वप्रदर्शितायाः परभिन्नेतिसू
त्रभाष्यानुसंगवर्तिलोकन्यायसिद्धेपमर्थस्यनिपन्नपुगयन्त्रसंगत्तत्रैवप्रवर्तमानोवाहऊदसूत्रीपाठिद्ध
रिभाष्यायानुसंग्राहकः। जातस्यबहिरंगस्यपश्चात्प्रवर्तमानेंतरंगे ऽसिद्धत्वमितिहिनदर्थोधर्मिग्राहकमान

एम०
६०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

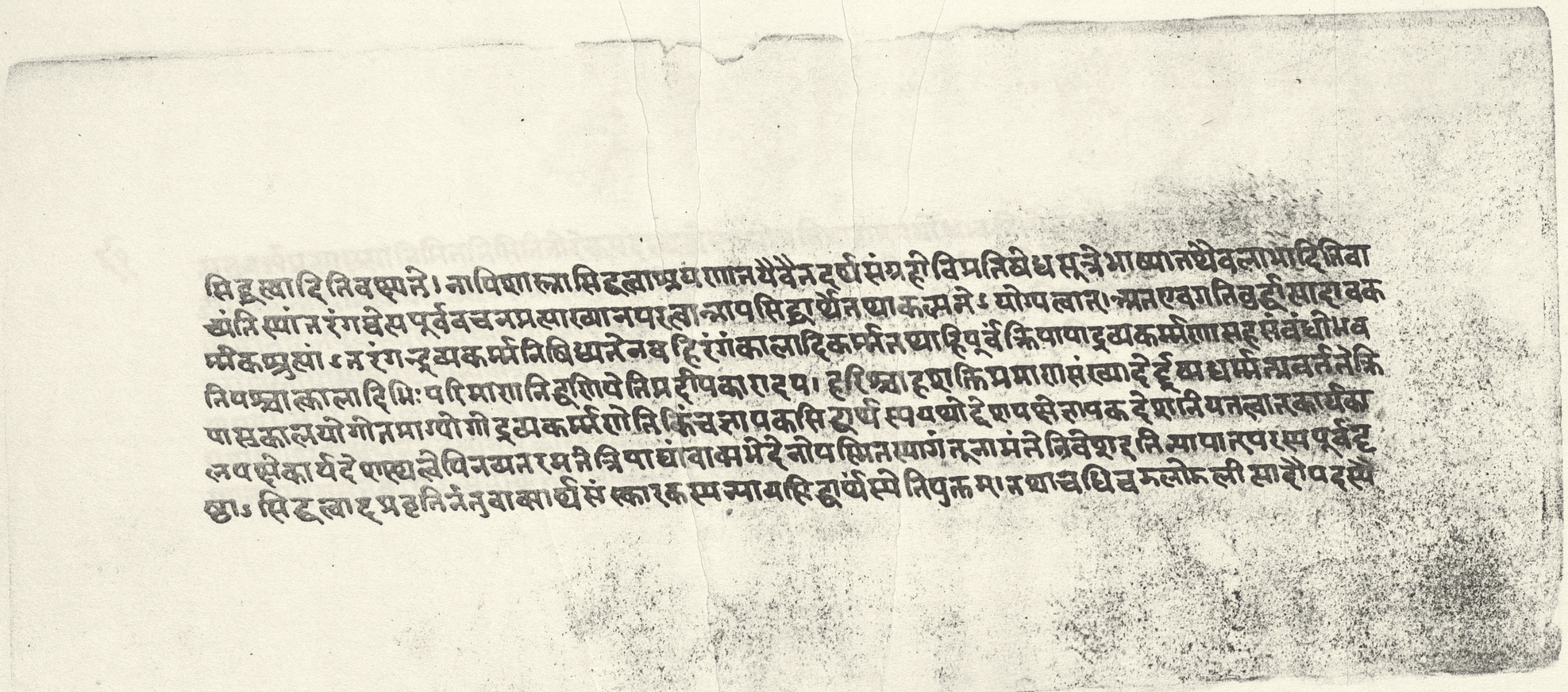

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

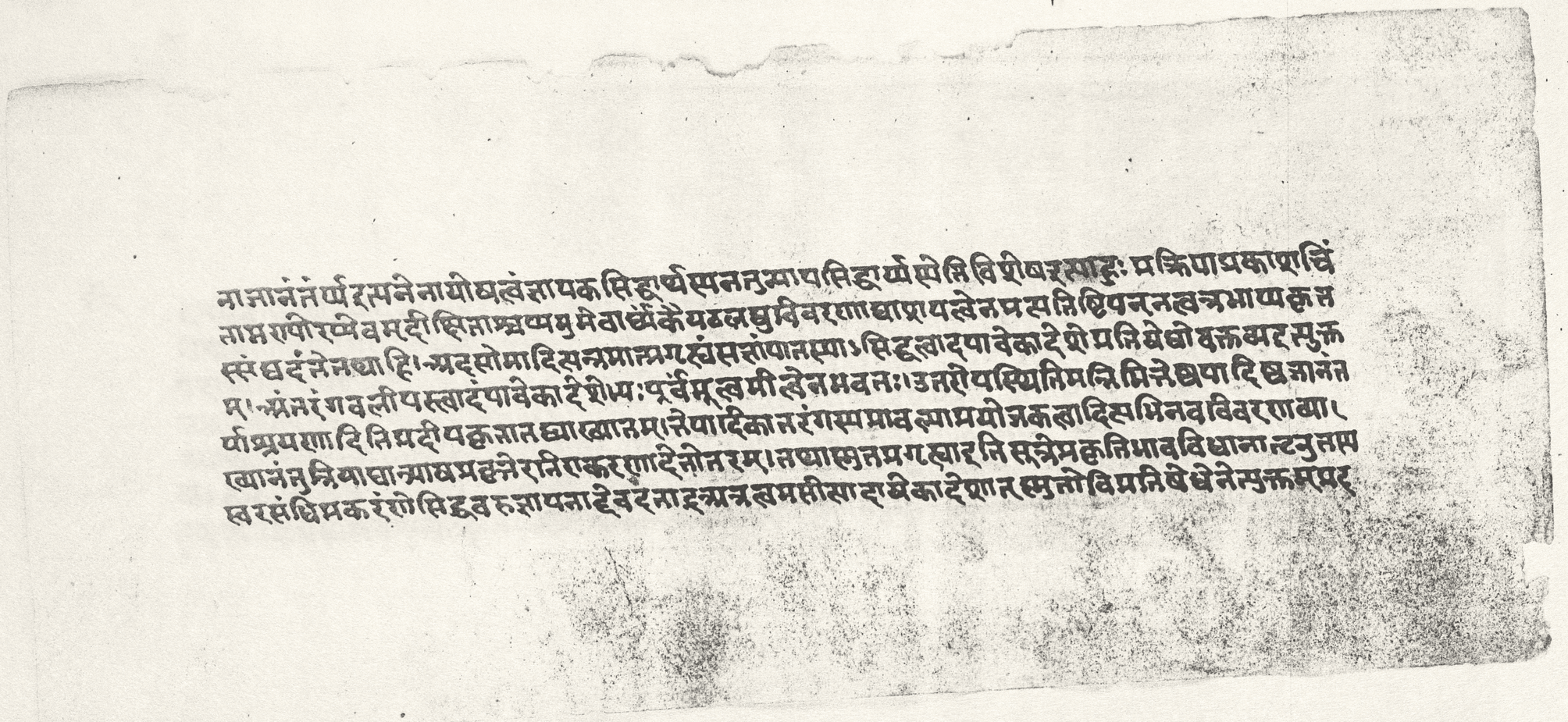

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्वपसंवंधिवर्णोद्वयायेष्वाद्वद्विरंगैकादेकवदाश्रयस्यानन्यांतरंगत्वेयुनरेपस्थितिनिमित्तिनएकादेशेऽजानंन
पीश्रयणाद्वद्विरंगस्यादेर्वैस्यानुल्यवदालविरोधोस्तेवेसत्रायाश्रायः नन्वेवंसतिसुलोनाम्नत्रलमसीसादेर्सुना
पेक्ष्योनरेपस्थितिनिमित्तिनेउक्तेऽनोऽनीसनानंनर्पीश्रयणादंनरंगोऽन्नस्सुलोवद्विरंगमुक्तप्रियनोरीरिनि
सत्रभाष्यविरोधः एवंनर्द्विदेवदनाद्सीम्नत्रलमसत्रस्सुनेकृनेपश्चादेशेत्वाधिक्षाप्राप्तेप्रकृतिभावेऽसजानं
नयाश्रयणंप्रपन्नोनरेपस्थितिनिमित्तिनोरंगदद्विरंगणेरजानंनर्पीश्रयणंनसिंणदुपजीवकेवाविधेपेनत्र
वाऽजानंनर्पीश्रयणेंनरंगपरिभाषानप्रवर्त्तनेइतिनाजानंनर्पवरिभाऽषार्थनिष्कर्षस्वरूपमाणलानुसस्लो
नाद्म्नत्रलमसीसत्रनुल्सुनेकृनेऽसुनादिनिनिषेधादनोरीरिप्तस्यनदुपजीवकलाभावान्नासजानंसर्वाश्रयण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रतिषिद्धो यदा सापेक्षः। एवं नेकादेशात्सुनेकृनेऽत्सुनादिनिषेधाद्नोरिति सस्यानुपनीतकत्वाभावान्ना
स्यज्ञानंनयक्रियणमितिविशेषदृसापेक्षः एवमेकादेशात्सुनोविप्रतिषेधेनेत्येच्छालैद्वैतीयसंगदृनिनदुनरयंयो
विप्रतिषेधदृशणमाशङ्क्यसणाह्नैद्वैतियदृपसंबंधिवर्णोदृयमाश्रयेणैकादेशादन्नवामलक्षणाद्विभाक्तोन्नसमाधानेएका
देशोनसापेक्षत्वात्सुनसमवहिरंगलाद्विप्रतिषेधएवनास्तीत्यशपकेनवावहिरंगलक्षणाद्विभाक्तोन्नसमाधानेएका
देशोनसापेक्षत्वान्निमित्तेसुनेऽज्ञानंनपक्रियणाभावादोषदृनिसवैसांमंजसादौञ्चसम्। यत्तुनवावहिरंग
लक्षणाद्विनिप्रतीकमुपादाकैयदेनीकृएवंतुदेवदत्तादृग्रत्रलमसीतिसुनैकादेशेपार्विप्रतिषेधोनायथा
नेत्सुनस्यैकयदाश्रयत्वादंतरंगलादेकादेशसनुयदृयाश्रयत्वाद्वहिरंगलादिति चिंत्समेनदितिन्यज्ञामंतर्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परिभाषामात्रेण ज्ञापकस्यानर्थकपरिभाषायामप्रसिद्धत्वापनयनरूपेणवर्णानित्यत्वसाधनप्रयोजनानामप्यसिद्धत्वा
दिनिमित्तानर्थक्यप्रसङ्गात्तस्मात्तत्रैकदेशविनष्टस्यैवेत्यत्रैकदेशविनष्टस्येत्यनुवर्तते तेन यत्रैकदेशविनष्टं
वाक्यं तत्र सम्पादकपदानर्थक्यापेक्षया यत्रैकदेशसमुदायेनैकदेशविनष्टस्यैवेत्यत्रैकदेशविनष्टस्येत्यनुवर्तते
मद्देवदत्ता३ अत्रत्वमसीत्यत्रवाक्यस्थैः प्लुतसिद्धिरेवं हिरंगस्थानेऽप्रतएवानेनैनिसूत्रेभाष्येयथोक्तनिपातो
यो३ ठ्हेयो३ देसतषो६यथरअठ्यवरद्दनिखिनेन्द्राचेहणद्वनेचेतिपरलाभस्यनेकत्वेऽप्युनपरलाभ
वादनेनसंयोगेणैव६प्युनेकत्वेऽप्युनापरलाभावादुभयत्रप्राप्तेरसाधुत्वसमानवाक्येयदप्यदाद्दुत्वमनर्थं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

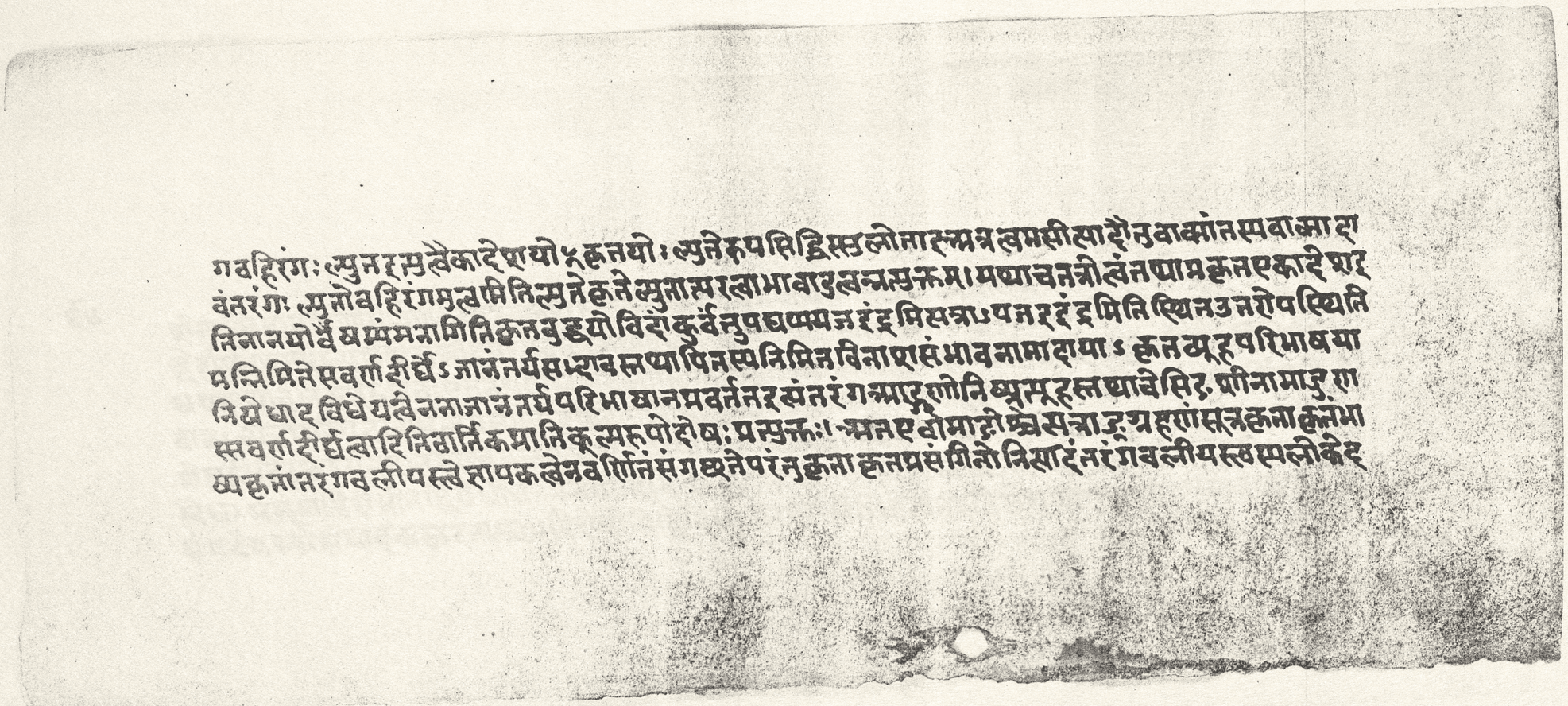

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूर्वनास्ति द्वावपि शास्त्रबोधिनपरबलीयस्त्वसंबाधीन्यायेनकथमिनिषेन्नाविप्रतिषेधेप्रसंकार्यनिमित्तनकार्यंण
हेर्हार्थीणपसाहस्यर्थेमित्यर्थोदंतरंगबहिरंगयोर्बहिरंगमहसनर्हेलानन्नानएवनत्सबलयोर्विरोधरनिविप्रतिषे
धपरार्थोवृत्तिकारेरुहिनः एतेनपरान्नित्संबलीपरनिप्राप्तकत्वाल्लानमपरान्नित्सादंतरंगाच्चप्रतिषदविधिर्बल
वान्। अत्रप्रतिपदविधिर्लंनसाक्षादुपादपविधिर्लं।तस्मप्रसासतिन्यायमूलकांतरंगर्लेनैवलाभान्। किंतुवि
शेषविहितस्वरूपंनत्। तस्माच्चबलवल्लेबीजंसामान्यशास्त्रप्रवृत्तिविषयेऽचरितार्थलं। सामान्यविशेषभावोहि
विधः प्रसंगविरोधीनहिधीच. प्रसंगोहिविधः समानफलकोविभिन्नफलकश्चः अविरोधोहिविधः प्र
संगवैयर्थ्यासंपादकत्वंदम्भ्यः। विरोधीपिहिविधः परस्परविरोधोमनर्विरोधश्चानन्नाधः समानफलक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रसंगवैयर्थ्यासपादकादिरेधीयथाः काकचोरज्ञानार्थंबोधनरूपसमानफलकलंप्रसंगवैयर्थ्यंसंपादकलं
चेन्निकस्माद्भवन्नचरितार्थस्याकचावाधः समानफलकप्रसंगवैयर्थ्यसंपादकादिरेधीयथादिग्गादेर्ग्रहिलयोःग्रह
णिमात्रसंस्कारकत्वेनसमानफलकलंहिग्गादेर्ग्रस्यग्रहिलप्रसंगवैयर्थ्यसंपादकलंचेन्निदिग्गादेर्ग्रेनग्रहिलंबाध्यने
यथावादृक्षान्नलक्षादिसादेर्ववसानेनग्लचर्लैयोर्ग्लमात्रसंस्कारकत्वेनसमानफलकलंनग्लचर्लयोः परस्पर
प्रसंगवैयर्थ्यसंपादकलंचेन्निचर्लैनग्लबाध्यने।नचचर्लग्लग्लप्रसंगिग्रहिलं।-अपवादविषयेतदयोगात्-
नहरणादिसन्नग्लंबावसानेइतिकौमुदीवदन्निनिकमविरोधः नस्यासंभवेएवबाधबाधकभावन्निबार्त्तिक
मतानुसारित्वात्। -अतएवसच्छिवर्सन्नग्लेकृतेतरिचेत्निप्रकियाग्रंथग्लहोदांनग्लेविवावसानन्निष

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लेंहृनेवप्त्राछिवरसनेनसंवंधेऽलांजशेनेरनिजपलमिनिनद्याख्यानयरः प्रसादग्रंथश्रावसानेचलंसन्न श्लाघ
वादनयानदयोगादिसेवमनोरिमायांहृषितः नचपूर्वन्नासिद्धमिसमाधिकारलाहावसानेरसन्नोपस्थितसन्न
स्मवाधकल्पनानुपपेवेतिवाच्यं। चलविधेः प्रधानलान्नप्रधानवाधकल्पनामवेष्येनरसंस्कारकलेनाधिकारस्मृ
णास्यानहृधकल्पनायाउचितलात्। गुणोलसाप्यकल्पनेतिसापानन्नानएवपूर्वन्नासिद्धमिसन्नप्रंगग्राहिकयापू
र्वन्नेनिनतहिशेषसंग्राहकमितिसिद्धंनः पन्नपुनर्गुणास्फलविशेषवदुसर्गप्रकृतिसंपादकलेप्रधानस्मन्
सर्गप्रहृसभावमात्रयकलकलंयथादिग्सहृदुन्नमुद्रिसादोनन्नगुणास्यापिप्रधानात्मावमं। अपवादीपिपप्र
म्पत्रेनिमापादितिग्रंथेषुनपूर्वापरविरोधः। नचाष्टासिर्पूर्योभवतिवाजपेयसचनरत्नरसष्ठाश्चिलचनुरश्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

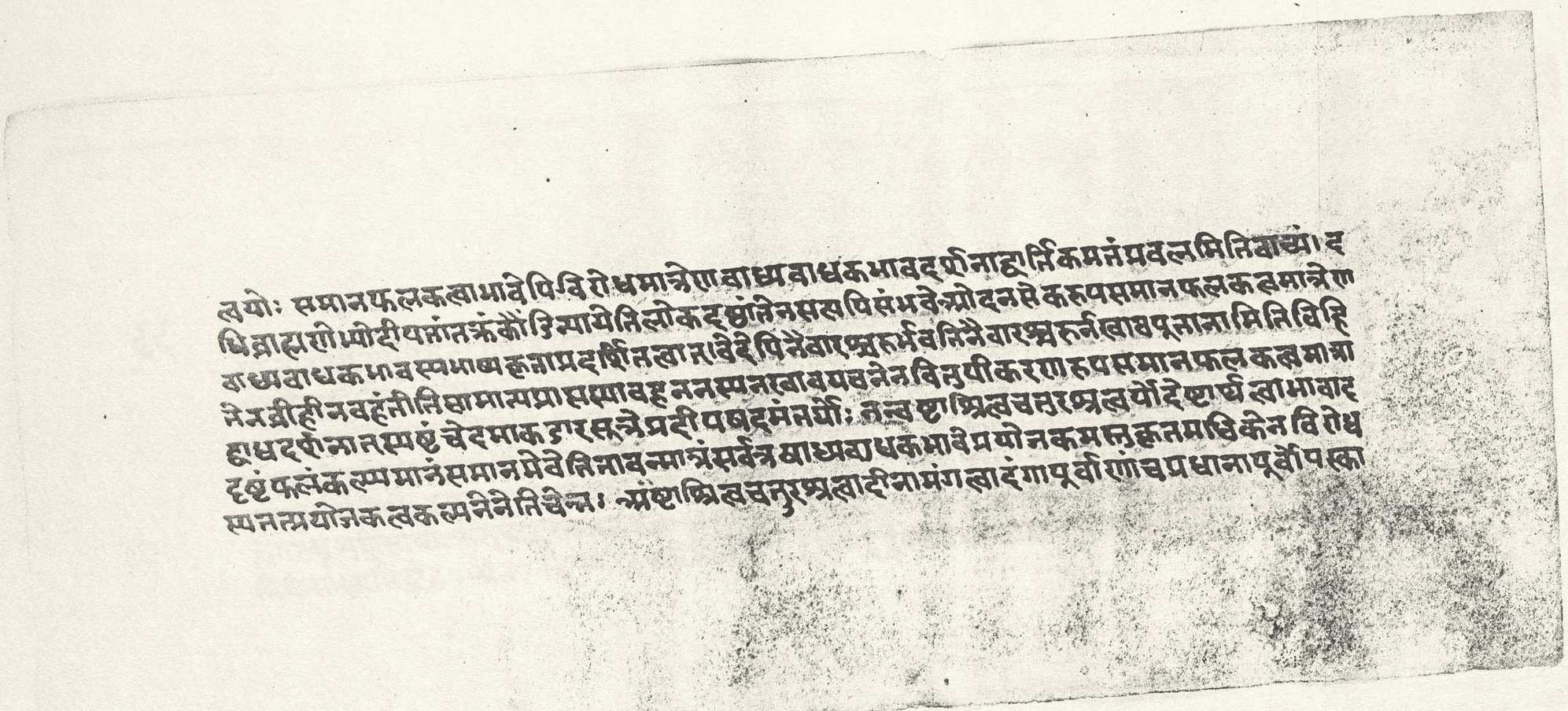

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एकलात्मधानापूर्वभेदेऽगापूर्वभेदस्येवोचितलाद्लिचप्रहणेवानयेपनदिनायागजन्यगो:प्रधानापूर्वयोर्भेद:पू
षद्पेकार्थविषयलंमन्त्रादृष्टाश्रितचनुरश्रलयो:समानफलकलमित्यपिनयुक्तं। ओदनसेकार्थयोर्दधितक्रयो:
प्रागोदनस्येवपूर्वार्थयोस्तंयो: प्राग्पूपसिद्धेरभावाद्यूपेविशेषाधायकलाभावान्नान्नएवनहिंसासर्वाभूतानीति सा
मान्यरूपेणानियेधस्याग्नीषोमीयंपशुमालभेतेतिविशेषरूपेणविधेश्चवस्तुन:पुरुषेणानुष्ठेपलात्पूरुषार्थलेवि
धस्यचलंभविधे: ऋतुप्रकरणाद्याङ्गलार्थलात्समानार्थत्वाभावाद्विरोधस्याप्यभावाद्वाध्यबाधकभावाभावाच्च
तुगतपशुहिंसाया: ऋतुषाङ्गत्वेजनकलात्स्वर्गजनकलंहिंसायाश्चनार्थहेतुलाप्यादिपरायत्तवृत्ति: खजनकल
मितिसांख्यसिद्धेत:। नान्नएवहपवरूपन्नेभाष्येभट्टदीपभट्टहृदयरसन्नेरपविषयेप्रासङ्गिकेतिहासमनिहत्यार्थम्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

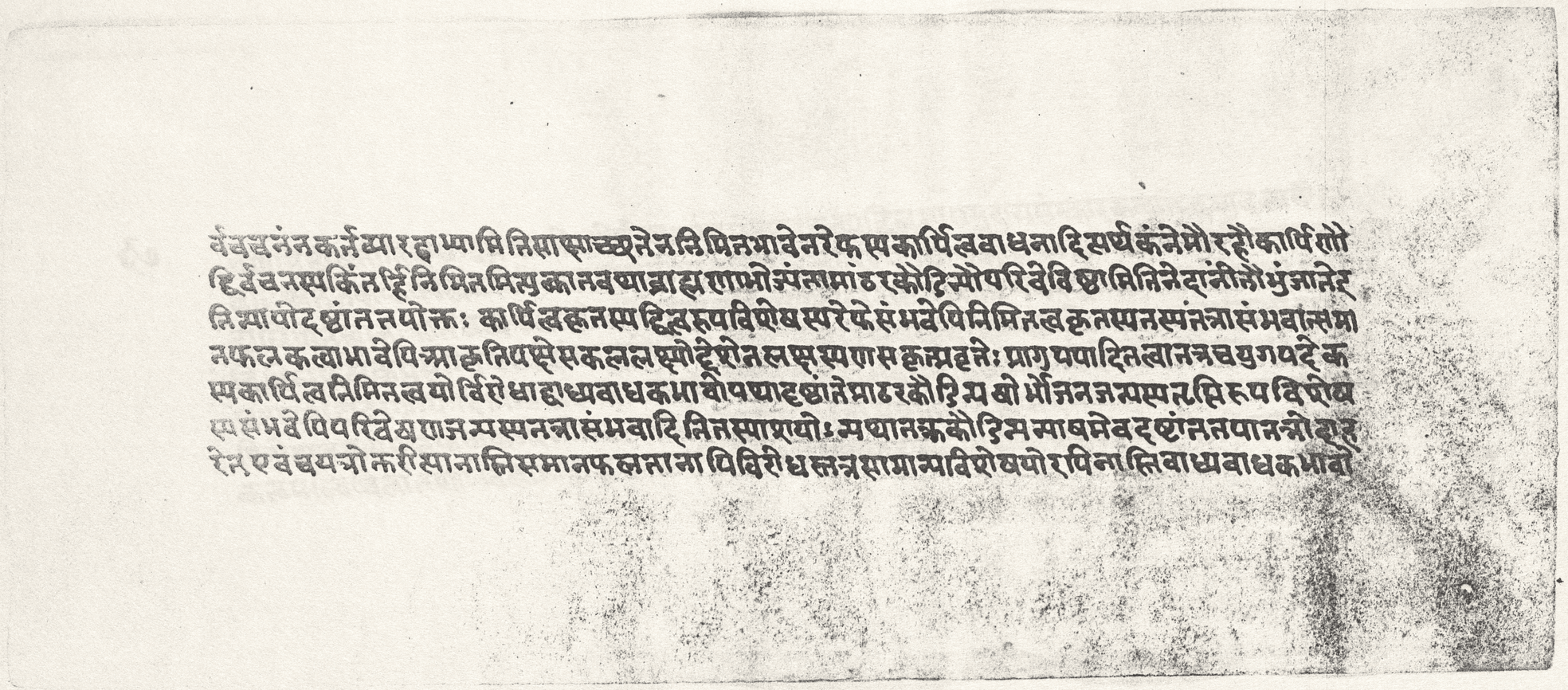

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पयादि सीधनीनिदीर्घहिवचनयोः दीर्घेणमात्रसंस्कारकलाद्वित्वसमुदायसंस्कारकलान्तद्धुदकादेशविशे
षनः श्रुतेनैकांकार्यित्वेन निमित्तबाधसंप्राप्तस्यमादिसुतरप्येनिरुपकाहूलक्षणानुरोधाच्चक्रिपक्षाश्रयणा
द्वान्निमित्तलानाक्रांतेमध्यत्रेसादौकार्यित्वमचरितार्थत्वान्नबाधनइतिहपवरठसञ्ज्ञएवप्रदीपेस्पष्टं।नस्मा।
द्विभिन्नफलकप्रसंगोवैपर्य्यासंपादको।विरोधीसामान्यविशेषभावः संभवत्यपित्तबाधबाधकभावस्याह
एनपानोदाहरणीयःविभिन्नफलकप्रसंगवैपर्य्यसंपादको।विरोधीनुसामान्यविशेषभावोनैवसंभवतीनिसो
पिनोदाहृतःसमानफलकप्रसंगेपरस्परविरोधीयथा।दधनीसञ्ज्ञादादेशयोर्ईमात्रसंस्कारकलासमानफल
कत्वमल्विधित्वास्थानित्वलाभावाच्चपरस्परविरोधिलमिसंतस्माद्बाधकःयथावाश्रजादिधानुदिग्रये एकाचोहेप्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यमसामादेर्द्वितीयसेसमयोर्निर्धारितेरादिप्रधानविधिसंस्कारकलात्ममानफलकलंन्यूनतरसंस्कारेण
प्रधानशास्त्रेनबोधशेक्रियहस्योपक्षीणत्वासुनस्तदितरकृतसंस्कारेणनप्रधानशास्त्रोद्धेधर्तिपरस्परविरो
धादेकावोद्वेरसेतदजादेर्द्वितीयसेसमेनबाध्यतेन्यलोसस्यादेःपरसेसादीनापिप्रधानसंस्कारकाणामि
त्यवबाध्यबाधकभावःसंज्ञाशास्त्राणांनुनसमानफलकत्वेनापिपरस्परंविरोधर्तिसामान्यविशेषबलेपि
नबाध्यबाधकभावःयथाकृत्स्नप्रसयसंज्ञानां।आकृतीयसंज्ञानांनुभवसेवाकृतादेकासंज्ञेतिवचनादिनिन
त्यैवसंज्ञेत्याख्यकैयत्नयोःस्पष्टं।यनुपरःसन्निकर्षरतिसंज्ञेसन्निकर्षंन्यूनप्रायःपरेणक्वचित्पूर्वेणापीतिव्याख्या
पावसानकार्याणांसंहितायधिकारेयाटंप्रमाणंतन्त्रोयमस्यनचावसानसंज्ञयापरसंज्ञेसावकाशत्वाः संहितासंज्ञ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पाः सप्तपिसंभवेबाधनंभवतीतिन्यायेनविषयभेदेपिबाध्यबाधकभावःस्यादितिनदंसंगतमिरिसाशंकासंहिताधिकारेवसानकार्याणांपाठसामर्थ्यादकडारसूत्रस्यस्वशब्दीयसंज्ञामात्रविषयत्वकल्पनात्संहितावसानयोर्लोकविदितत्वादितिवार्तिककारमतेपिसत्यादितिसमाहितंरक्षेत्वरे।तन्न॥अनेनेदःअरसेवंभाष्यकृताध्यादितस्मिंबोधनेअस्मत्शब्दीईदसौवोत्रिपांचहिनीयवर्णासन्निधानेसन्निकर्षाभावात्संहितासंज्ञायाअविषयेऽवसानसंज्ञायास्तत्कार्यस्याणोऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकस्यवृक्षस्तम्बेत्यत्रचार्द्धमात्राधिककालव्यवधानेनरेफोच्चारणेसंहितासंज्ञायाअभावादवसानसंज्ञापास्तत्कार्यस्यविसर्गस्यचसंभवात्सप्तपिसंभवेबाधनंभवतीतिन्यायोयष्टभेनबाधकलोकेरयुक्तत्वात्।परन्तुहाधरनियमवशिष्यते।तट्पिवर्णाद्दूरर्णानरोच्चारणेसर्वत्रैवविराम्प्रसङ्गाबाधापिकामवसानसंज्ञां

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

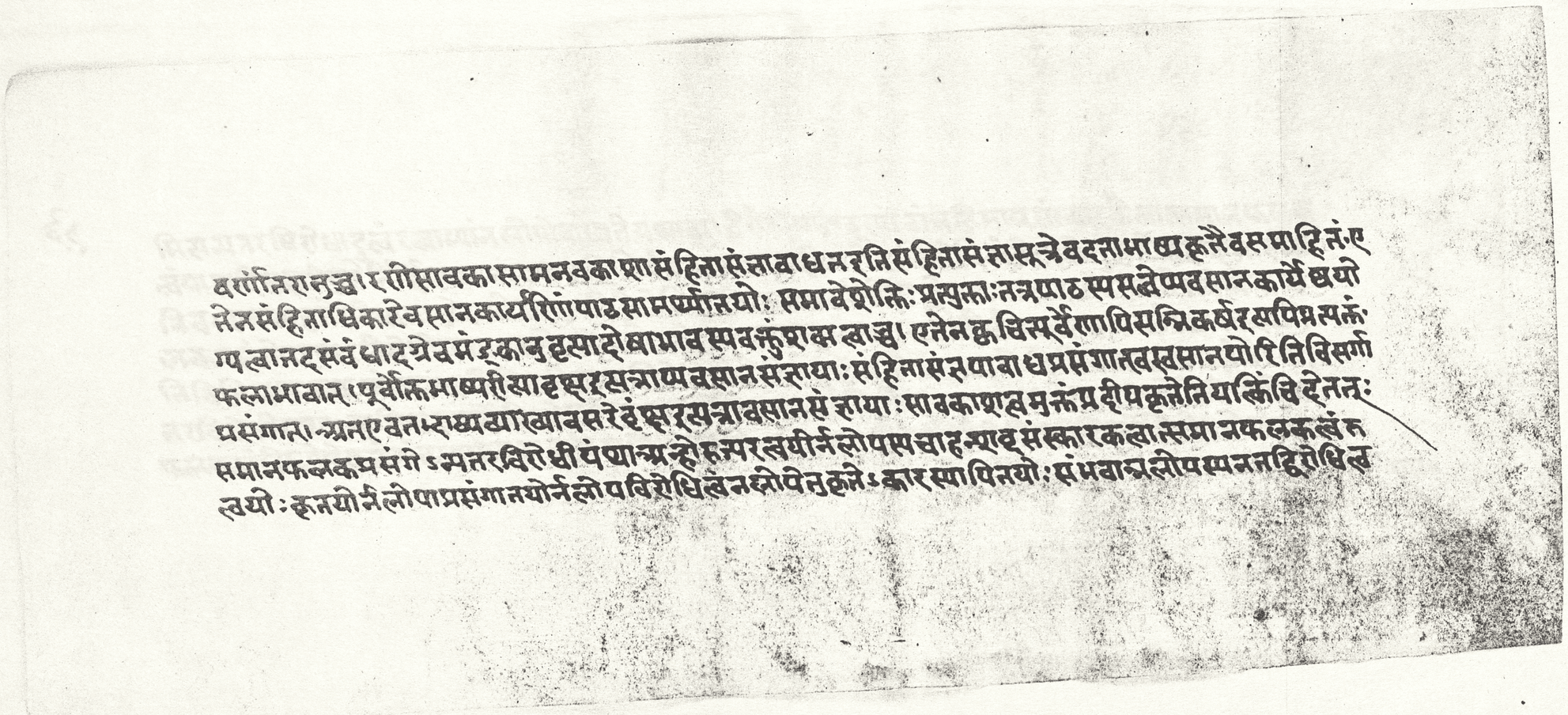

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मिसमनरविरोधादुत्तरत्राप्यंनलोपोवाधनेयथाहा। ङेरेमोयाङ्ठस्याङोचद्विमान्नसंस्कारकैलासमानफलक
लंपाङादिषुकृतेषुङेर्निर्दिष्टप्रमानस्यपाङदिनिर्वर्तनाधाङादीनांङेरम्विरोधिलंङेरमिनुकृतेपाङादीनांस्या
न्निवृत्तावात्मनेमेरविधानान्ङेरमोनपाङदिविरोधिलमिसमनरविरोधाङ्ङेरामापाङद्योवाधनंने। विभिन्नफ
लकप्रसंगेपरस्परविरोधीयथा। पचेपरिसन्नेपादेशस्यपापवृसंस्कारकलंदीर्घस्यनशावकारसंस्कारकलमि
तिविभिन्नफलकलंपरस्परंमितिनविधानाद्धिरोधिलंचेनीपादेशेनदीर्घोवाधने। विभिन्नफलकप्रसंगेऽप्र
नरविरोधीयथाः स्त्रजिच्छ्रस्रादौविलोपस्यसमुदायसंस्कारकलंङिलोपस्यसावपवर्सस्कारकलेमितिविभिन्न
फलकलंविलोपेकृतेनांनत्वाभावन्मकृतेकानिनिमकृतिभावाच्चनसद्धिनरनिष्ठेतिनिचविहितयोर्ङिलोपयोरप्रसंग

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

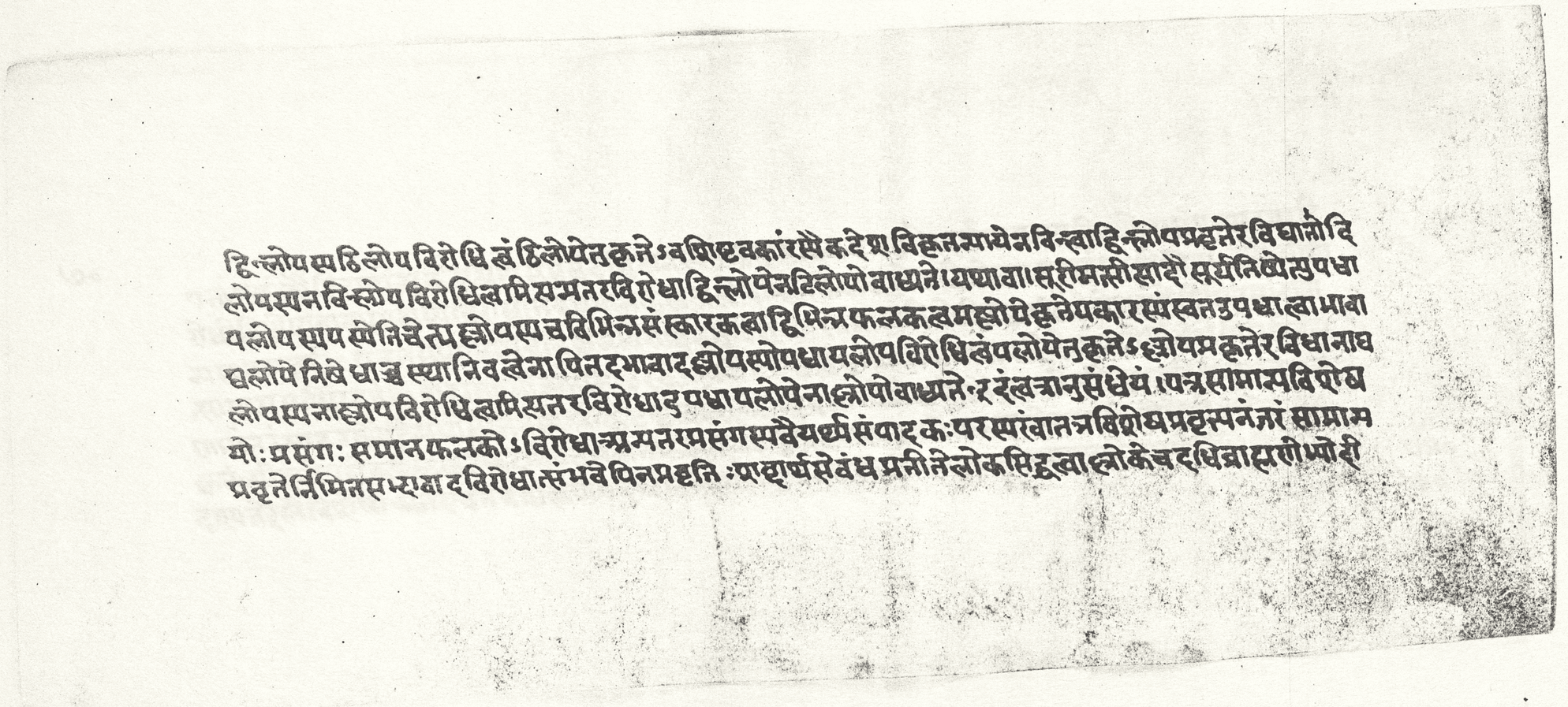

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पत्तांनऋं कौ ट्रिम्यापेम्युक्तेऽप्यविसंभवेदधिदानस्यनऋदानविषयेप्रहृनेरदर्शनात्पत्रपितयोः प्रसंगः परस्परवि
रोधीविशेषोवासामान्यस्यदिरोधीनत्रसमानफलकत्वेविभिन्नफलकत्वेवाविशेषप्रहृत्यनंनरंनिमित्ताभावात्सामा
न्यस्यनप्रहृनिः पत्रनुसामान्यभेदविशेषविरोधिनतुविशेषः सामान्यविरोधीनप्यनर्विशेषेप्रहृनेनिमित्तसद्भावा
त्सामान्यमपिप्रदत्तेनेतिः ब्राह्मणाभोज्यंतांमाठरकौट्रिमौवापरिवेविष्टाग्निनिभोजनमपरिवेषणायोर्दिरोधेपिपरिवेष
णानंनरंमाठरकौट्रिम्योभोजनस्यलोकेदृष्टत्वात्। अतएवप्राबोनेदानींनीतोभुंजानेदृनिकालविशेषप्रदर्शनं
कृतंन्प्रोदनोपसेकफलकनऋदानेनठसमानफलकऋत्वाद्धिदानस्यवाधोनऋदानेनरमपिकौंट्रिमेदधिदानंन
दृष्यनेदृतिविशेषः अतएवनत्र ब्राह्मणापदंकौंट्रिमेतरब्राह्मणापरमितिग्रंथकाराः सामान्यविशेषयोर्विधिनिषेध एम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हेनुमनावुलाविसन्नरावुल्ग्रहणाक्रियार्थायांक्रियायामुपपदेवासरूपविधेरभावदसाधनस्यभाष्येऽकृत्वान्न्र
मथादद्धेधेधेतिलटःक्रियार्थायांक्रियायामुपपदेरावुलपवादत्वेपिवासरूपविधिनाषेधेवुलःसिद्धत्वान्नहेपर्थे
प्रसंगःनसकलंनुपक्रान्नमतिविप्रियोन्नमतीत्याद्यभावरसाकरःनचैवमपिदधीन्द्रोंमंधुस्मरसादौपरणाद्यापनिःरा
पकसिद्धत्वासार्वधिकुलादिनिस्पष्टीरदेवादिग्रंथैश्चितिचेन्नाकर्तृकर्मणेर्युगपदाक्षायांकांडलावोब्रनमीसएक
र्णिचेसणारावुलीवाधेपिकर्तृमात्राकांक्षायांप्रथमंकर्मवाचकस्यकांडादेरप्रयोगेउपपदमितिमहांसस्योक्तरि
नपदस्पेवोपपदत्वात्संज्ञायान्नभावेऽपवादस्याणोविधयाभावासवुलोनिष्प्रत्यूहलासन्नाकर्मीकांक्षायांकांड्
ल्लावकरणियष्ठीनिषेधार्थीकग्रहणवैयर्थ्यमेवनुमश्नसलानप्रथमप्रहसंनस्कारनिष्ठनेरनभ्युपगमान्नअ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नएवगंगाधरमधरद्विधुकर्मणएना एषछन्देयंरीतिःपस्पाणपांकौस्तुभे।कथंनर्हिप्रदीपैःकांचनैसत्रगंधनैला
वसेचिनैरितिभारतं।कांचनशब्दस्पष्टमुक्तालिसंदृब्धंशणद्विप्रतिविकारेर्थेयवादएमयथेविधयेःशणेः
प्रसंगात्परलान्मपगावाधनादनुदानादेश्चेसजोःप्रसंगरतिभास्करसन्न।लक्षावंनेदृयोश्चवद्धोगरुरितिकां
चनशब्दस्याधुदात्तत्वात्। युप्तनियक्षेपिकांचनेत्युप्रसयांनद्वेनामरआत्वात्भिर्योसादिनसमएसलिनवरेणा
नलाच्छ। अनुकंनेनश्लंहलादेरितिपुनुनश्लीलादिश्चर्थेयुवनैनरतिननदंनमायाःसंभवः। नचविकृतिभेदएस
प्रसप्तनः प्रकृतावुपलंभेपिनहिविकृतिसंज्ञंतिकनकएसनदात्मनपेसाधुत्वेःप्रकृतभेदएविकृतौएसात्मद
प्रियायेणप्रदीपैःकांचनैरितिएसादिनिवाक्यंएवमविणवणेसंप्रसक्षेनुनाःस्त्रियोएवणांकगाःस्वसंतः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कांचनादीपाः प्रेक्षेनिपिषादृवेतिणमायणस्यानुपपत्तिरेवः कांचनप्रकृत्यनित्यनपुंसकत्वेनविकृतिसामान्याधि
करण्येपियदृष्टसएवदृष्टान्। मत्वर्थीयान्नप्रसंगात्वादेननद्पिसेत्स्यतीतिचेट्टेवमपिभ्रमंतीकांचनीकोटिमिति
णमायणस्यधापरन्नग्निसद्शीशिरसाकांक्षतीत्रजमितिभारतस्यचद्रांतप्रयोगोऽनुपपन्नएवन्नत्रनत्यनः
कांचनेननिर्मितेसर्थेऽपिकेणिनकुत्रापिदेषदृष्टि।ननेदंषत्वं।किंदोषिकोणानस्यादृमित्यनेनदिवसिनोनि
मत्तिसेद्प्रत्ययाप्यत्वादनशेषदृसप्तस्वनंत्रविधायकत्वेनाप्यंगीकारणेनेति।नाघः। हृद्दाच्छद्दसनेनषा
धादिनिमाक्करेणोवद्दषिनत्वान्। अतएवनद्दीनीयःशेषदृसप्तप्रसाख्यानाच्च।अधिकारत्वेप्रयोजनानां
नावकेरन्यथासिद्धौभीष्मेप्रदर्शितत्वान्। स्वनंत्रविधायकत्वेप्रयोजनानांनुद्वाक्षपंकृपमित्यादीनांनसेद्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

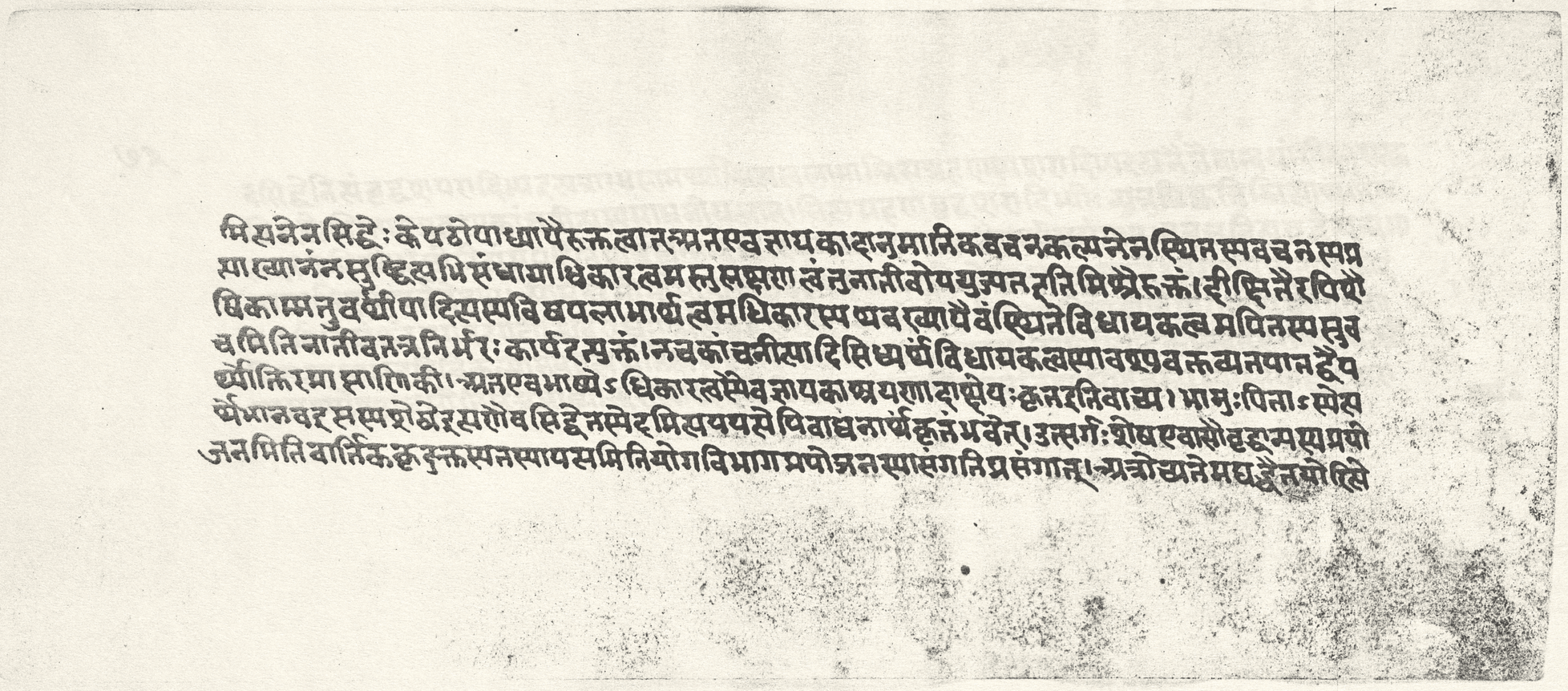

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वसिद्धेर्निसंदृष्टद्रष्टपरादिभ्यदृसन्नारंभसामर्थ्यान्निसत्फलाभान्निसग्रहणस्मरणादिभ्यदृसमैनैवान्वयांगीकारेण
विदृद्धेभ्योमयट्प्रहसाकांचनीसप्रसाधनीयत्नान्। निसग्रहणंदृदृष्टरादिभ्योः यत्रापिक्वचिन्निसार्थेनेन
लक्षपन्निसेकासोनिसंभयट्निप्राचलन्नःस्मरादिषुमच्छदृष्टान्तस्यवैयर्थ्यंप्रसंगात्। ननुचनिसदृद्धेस्मन्भा
वापामिसमनुबर्तनेनेनवाः-आद्येउरंमीमांसापामानंदमयाधिकरणेमयोनरआत्मन्आनंदमयदृतिप्रतौविकारं
मयट्निष्पांकरंभगवत्साद्वैतिविरोधः। अंसेदृदृष्टरादिभ्यप्छंदृसिठिकस्यविधानार्थयोगसोपक्षीणत्वा
निसत्फलाभदृतिविकल्पानवृदृसर्थंनिसयहणस्मसप्रयोजनलाक्षथमुक्तार्थसंग्राहकंलंनसेनिचेन्नः श्री
ग्रहणपोप्छंदृसीनिसत्रभाष्योक्तरीत्याछंदृसिठिकल्पानांववस्थितत्वादप्यावमानस्यसामावादृदृष्टरा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

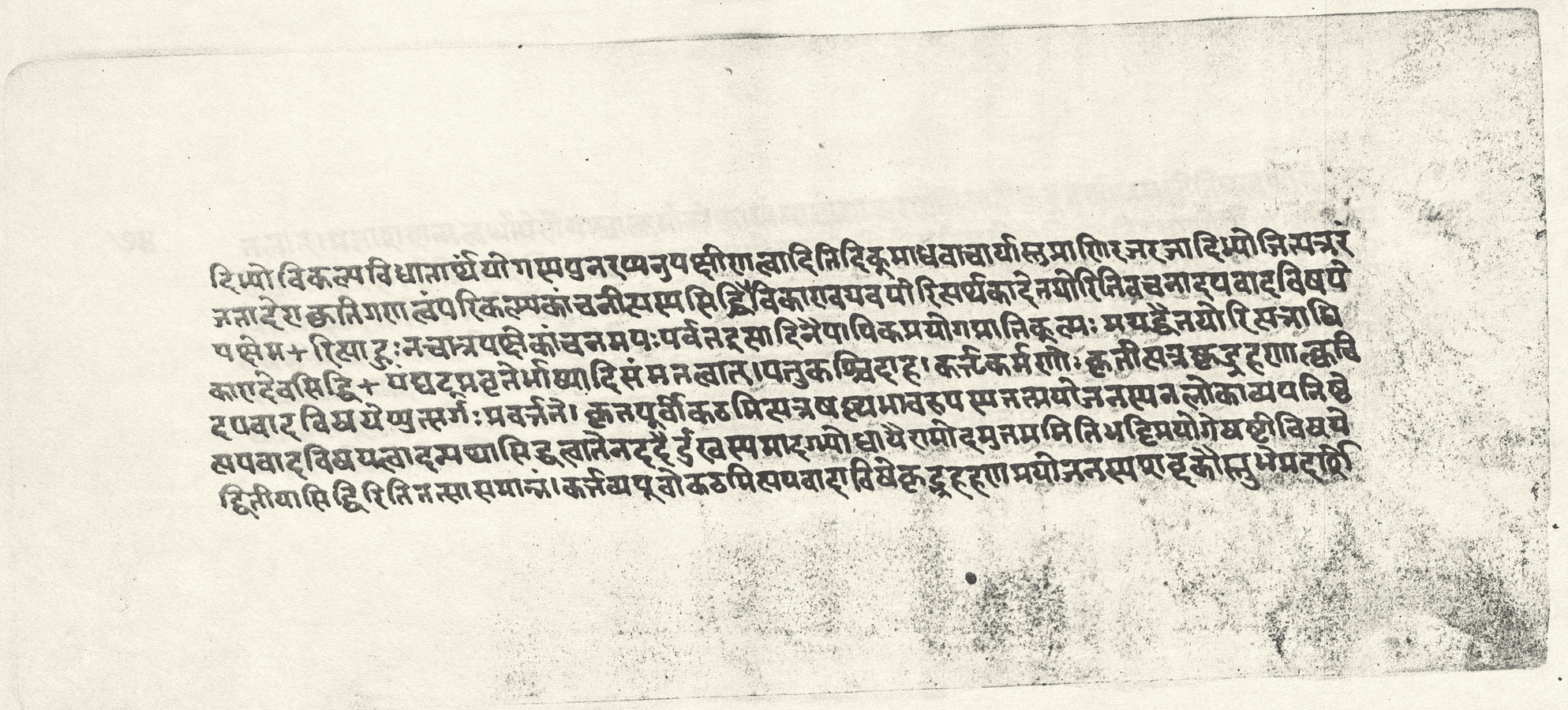

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नलान। प्रसाश्वन्मत्वर्थीयेणोयम्नालकर्मकांक्षायांप्राप्तोब्राकरणेप्रियादौकृञ्ग्रहणान्नबष्टीतिमत्वर्थीयप्रकर
णेकेपठन्हरदनदीक्षितादिभिरुक्तलाङ्धायैणमोदमुनमनिनिमन्त्रिप्रयोगोविदग्धानिद्धासोर्विभावेनिणप्र
त्ययांनप्रदधातेर्नभवतिकिंतुणाप्राप्तेधिनिशग्रत्ययोनाङ्ठेठःस्वार्थिकेणिधायैरिसमयोगेकृञ्ग्रहणादे
वषष्ठीनिषेधेनसाधनीयः धयैरिनिङ्स्वयाठेखामोदमाहयङ्विर्वविकंपावहूर्मोनीसधनेनावदनमच्च
पथास्थानधादनप्रदुःस्वप्नयोषकैरिनिन्नपमंगलाप्रदर्शीनआत्मानदिणक्रियाविशेषणाख्याहिनीयावो
धा।कृनर्पूर्वीकटमिसत्रकृञ्ग्रहणाप्रयोजनवशेनपरभाष्यंन्पलक्षणं।एतेनकृञ्ग्रहणान्कृदंनप्रकियग्रहण
योग्योपस्थितिविषयक्रियाकर्मकर्मणोर्भवतिनतद्विज्ञानप्रक्रियग्रहान्नप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियाकर्तृ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

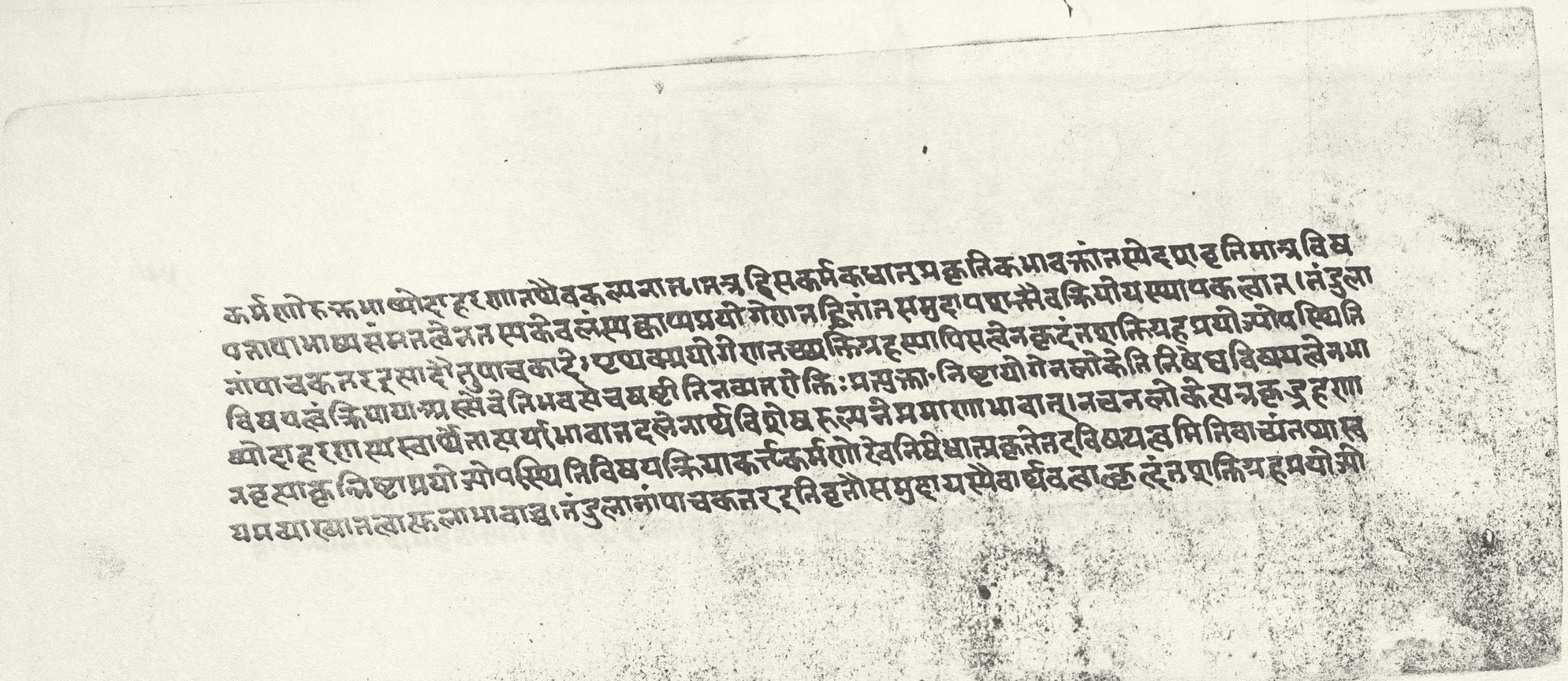

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

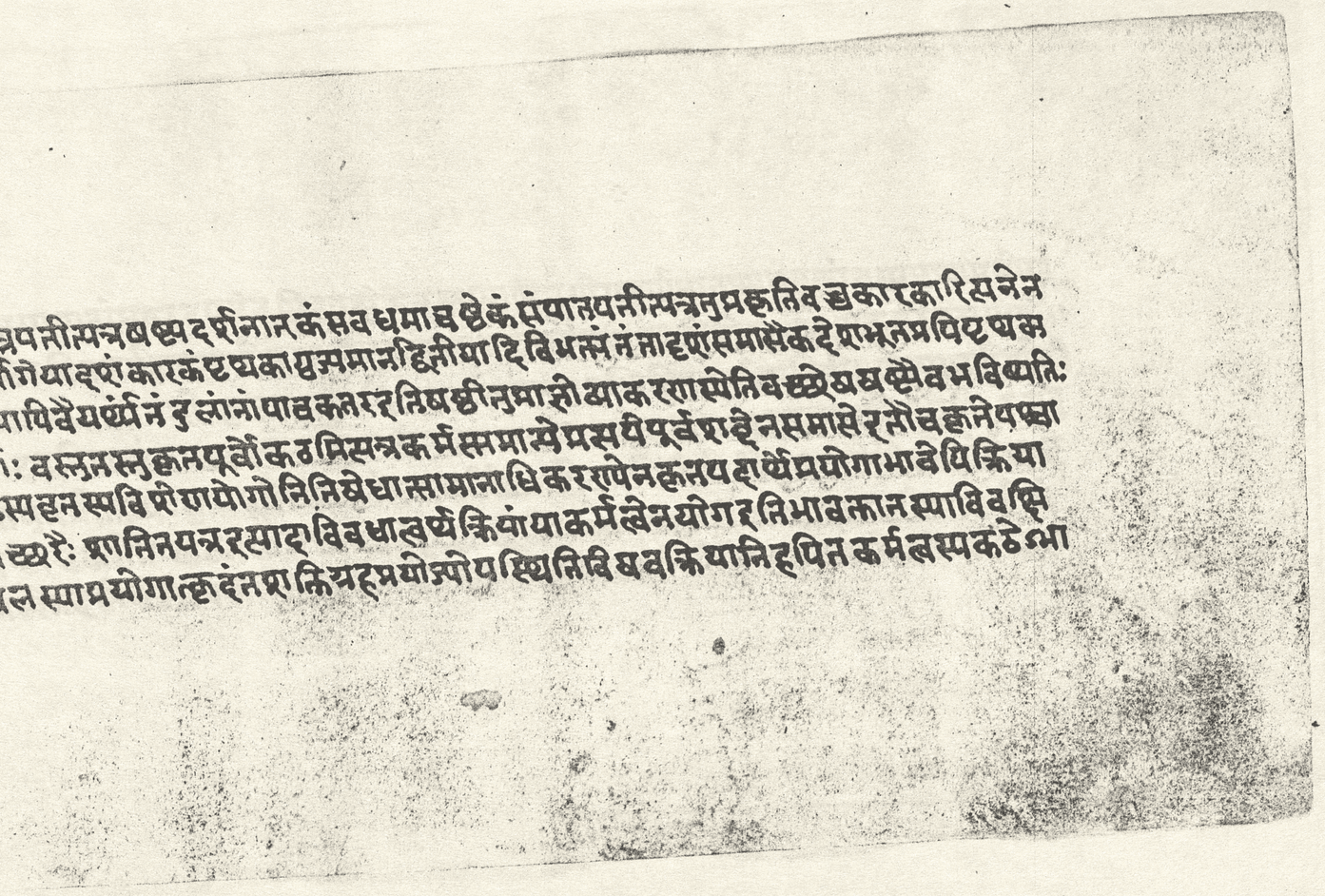

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चेपिकर्मसामान्यप्रसंगानस्पर्शनंचक्षुषोहनुमिसाद्दौकेवलस्यापिप्रयोगदर्शनात्तथाभूतक्रांतस्यतथाप्रयोग
तयोपस्थितिविषयक्रियानिरूपितकर्मत्वस्यकठेसत्त्वादुक्तकल्पनायामप्यभिप्रतिपिद्दोत्लाभात्तयुक्तनरश्चायंपक्षः
कठसापेक्षस्यकृतस्यासामर्थ्यादृनेरप्राप्तेः कृतसमानाधिकरणाकठपदाभिहितकर्मत्वाद्वितीयायाप्राप्तिपूर्वेति
पंक्षाद्वयेनेदमुभयंयुगपदवनिवाचंयप्रत्ययपक्षपदावामंननदाप्रत्ययः यदाप्रत्ययःनदासामान्येनदृनिः तत्रावे
एवंविशेषार्थिनाविशेषोनप्रयोक्तव्यः कृतपूर्वीकिंकटंभुक्तपूर्वीकिंओदनमिनियोसौकृतकठयोरभिसंबंधः दृ
श्यसन्नेप्रत्येतिर्वर्तनेअस्तिचकरोतेः कटेनसामर्थ्यमिनिकृत्वाद्वितीयाभविष्यतीतिभाष्यादस्यदमिमतार्थस्यै
वाजस्यलोलाभात्सामान्येनदृनिरित्यस्यकर्मसामान्येनविवक्षायांदृनिरित्यर्थाद्योसौकृतकठयोरभिसंबंधःसा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रानाधिकरणफलसमाप्तिः सउत्सर्गेप्रसवेद्रौपम्यान्निर्वर्तनेऽप्यार्थिकोभासनेनणादृसर्थश्चेन्निस्पृष्टप्रदीपेह
रिरप्यादृ।विशेषकर्मसंबंधेनिर्भुक्तेपिकडादिभिःविशेषनिरपेक्षोभ्यःकृतणादृःप्रवर्तते।अकर्मकलसलेवा
क्तेभावाभिधायिनि।नुनःक्रियावनाकाङ्क्षायोगोऽवनिकर्मणोनिनिर्भुक्तेपिअवरूपंनिकृतेपि।विशेषनिरपेक्षीः
र्थादृगीकृतकर्मसामान्यापेक्षःप्रवर्तनेमकर्षिणासमासनद्विलट्लोर्घठकलेनाम्रपोप्रवर्तीरसर्थैःपलम्राकर्मक
त्वसलेवेसादिनाऽविवक्षितकर्मावाम्रेवैकरूपनिरपेक्षोनरमुकंनदभुञ्जयमान्रे।अविवक्षितकर्मलेनाकर्मक
त्वप्रधानसुमान्रेसलाक्षालादिकर्मणानुसर्वेषामपिसकर्मकत्वाच्छास्त्रेऽकर्मकपदेनसामर्थ्यात्क्षालादिभिन्न
कर्मवेषांनसंभवतिनेषांमेवग्रहणस्यन्याय्यत्वात्।असमर्थाघठंक्रियतेदेवदत्तेनघठंकृतमित्यसाधुविप्रसंमतः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पसुलभानेर्निहनप्रेषणासिविनावपनिकेदारंदेवदत्तनिकेदारंगानिवृद्धीसनेनकर्मेलमभिप्रेसणेरणाविमत्र
प्रदीपकृताप्रयुक्तंनत्राधंनिरहनिलेनधानोरकर्मकलेन्नकर्मकपदे धानोरम्यपदार्थलादर्थभेदाच्छब्दभेदस्यवि
वक्षितान्नविवक्षितकर्मलादकर्मकर्मकवम्दावोवक्तव्यइतेवोक्तं भाष्ये।पसुकर्मणाःशेषलविवक्षायामविव
क्षितेकर्मणोवक्षीभवतीतिकिंवक्तव्यमेतन्नहिकथमप्युच्यमानंस्मने।शेषइतिवर्तनेकन्नशेषःकर्मादीनामविव
क्षणशेषइसुपसंहारमाध्यात्कर्मप्रसंयेनेनाभिहितलात्मानशब्दप्रसापाःषष्ठाग्रायणार्थकृतस्मवचनांतरसैव
दिवक्षितकर्मलेनप्रसाख्यानलाभात्। वसुतोभाष्येऽकर्मकइहशेषकलाःकिंप्रयोजनं।न्नकर्मकारणंभावलोभ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

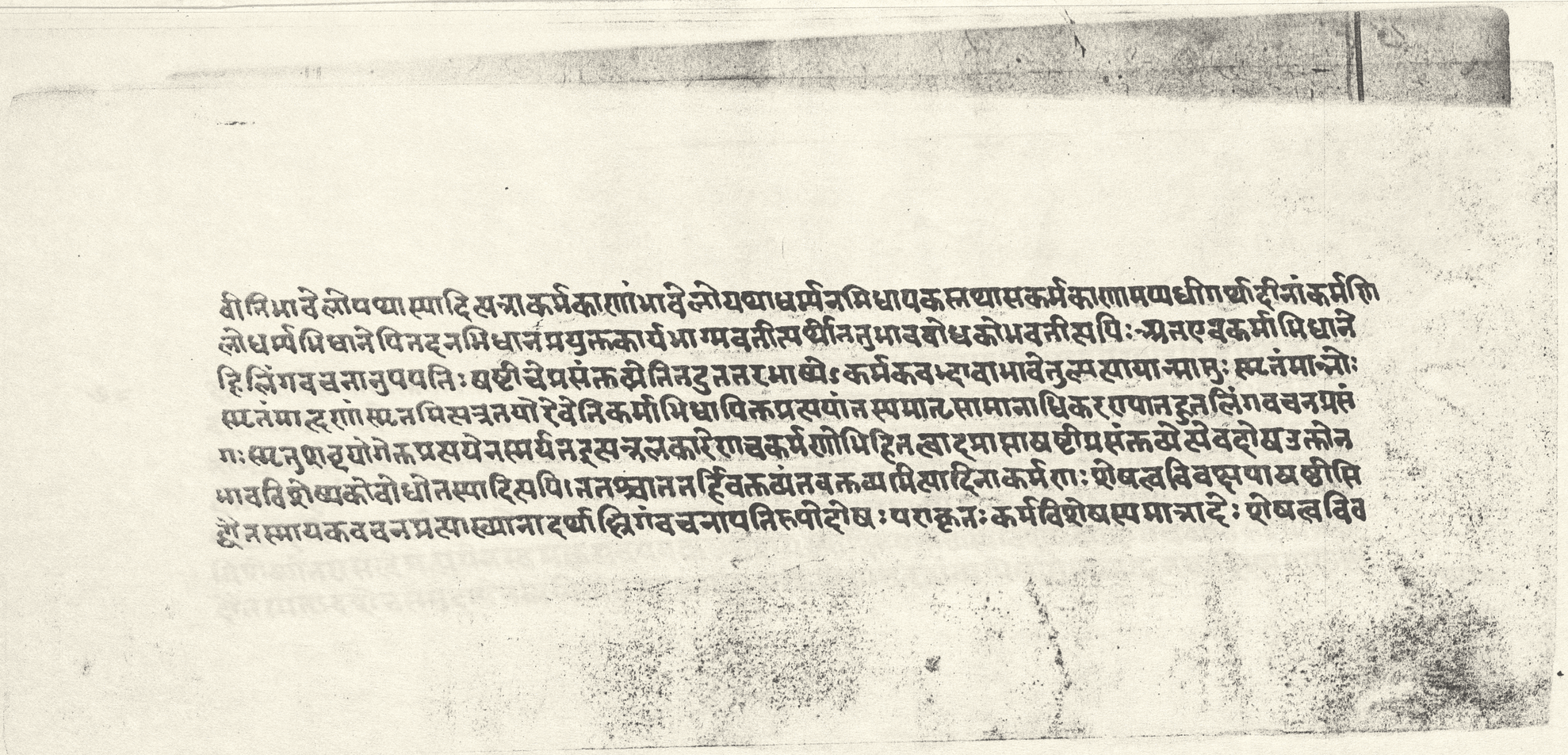

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ष्यायंकर्मसामान्यकानप्यलिंगसर्वनामनपुंसकेऽप्येकवचनेचमानुःस्मनेमात्रोःस्मतमेमादिसिद्धेरिसकर्मक
वद्वचनमप्यर्थात्प्रसाख्यान्नमिसलप्रनयाप्रसक्तानुप्रसत्यादरमानीनवसा। प्रकृतमनुसरामःननुदेवद
त्तस्मिन्कीर्यमीसादौदेवादेःसचेतनप्रयुक्तधातुलाषनिरनन्त्राद्. प्रसयग्रहणेपस्मात्सविहितस्तदादेस्त
दंतस्यग्रहणं। यस्मात्प्रसयविधिरिनिसत्रेयस्मात्प्रसयविधिस्तदादिप्रसयेइतियोगोविभज्यते।गृह्यमाणो
गृह्यानर्सिवनत्रत्रशेषः सोपकारस्यासत्रवासामांनेत्रनदाघेषःसिद्धःनदंसंशब्दयेनविधिरिसनेनःसव
विशेषांतरणसत्वेप्रसयेनसवयवकसमुदायस्याक्षिप्यमाणस्यातिशेषणात। नचव्यतिसेदणानिसा
शेनएसादशेनसमुदायेनव्यभिचारनदसंभवःप्रक्रियाज्ञानवसाव्यभिचारभावात्. नचाक्षिप्यमाणस्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्थैः सापेक्षस्तेनतद्धितसमासवद्गमकत्वात्। वृत्तौवाविशेषणान्वयाभावमसंगाच्च। गारर्यशब्दार्थस्यतद्धितार्थनिष्ठपित्राद्या
धाम्नेसत्यपिपरमशब्दार्थेनिरूपितप्राधान्यसम्बन्धेन। तदनिवेप्रधानस्यसापेक्षस्यसमासवृत्तिगम्यभावस्त्वनलौकि
निसूत्रभाष्यकैरपीत्थमेवसाधुत्वद्धितार्थसापेक्षस्तेपिपरमगार्ग्ययोः समासेनसमुदायस्यपक्षत्वाभावाद्घटनमात्रस्य
वमिष्टस्यायसेनयोगाभावात्। पक्षतापरिभाषाप्रयोजनंतुसुवचंतत्स्थानदापरमगार्ग्यपदाद्विषयसप्तम्यादिसे
नाद्वना। न्यायसुत्पादनार्थेनपरमगार्ग्यपदादसेनदपाक्तमिनिवृत्तौप्रदीयकृतेवैनत्यचिंतनसेनेनाव्याप्ता
पत्तेःपरमगार्ग्ययोः समासेवृत्तावेकार्थीभूतस्यगार्ग्यस्यनिकृष्टायसेनयोगात्परमगार्ग्यपदात्सिद्धिरित्यासंसमु
दायोनरथक्याः समुदायाद्विधानउग्रादिविहितस्यात्रकृतपरिभाषयानस्यनदंतत्वाभावात्यष्ठ्यनाद्विधीयमानस्यन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

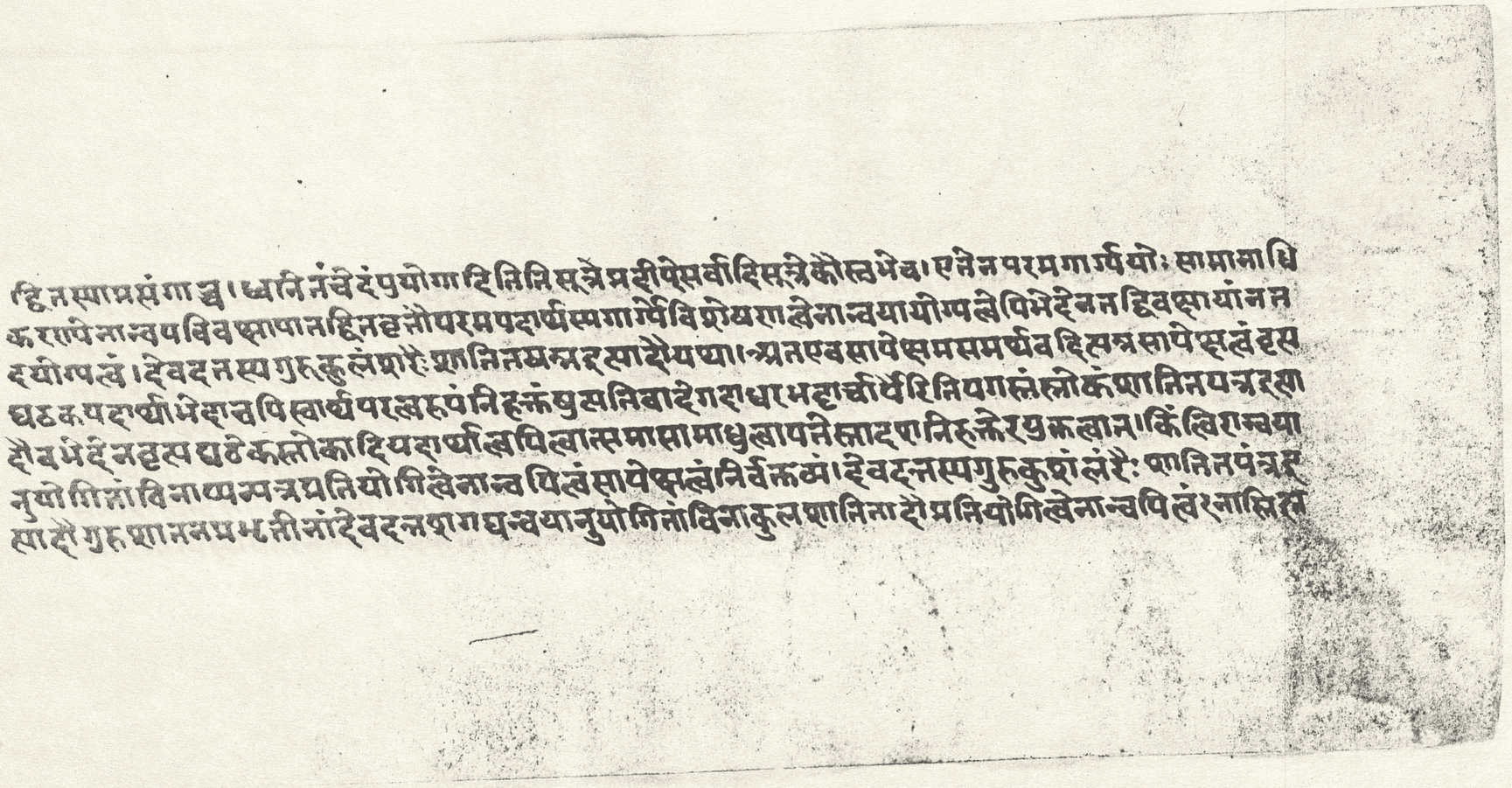

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एम् ज्ञारणञ्ञनकोज्ञारणकर्मलक्षणगुरुलक्षणदेवदत्तान्वयानुयोगिनांविनाक्रियाविशेषरूपज्ञानजनकक्रिया
लक्षणशरीरूपकारकान्वयानुयोगिनांविनाऽसंभवादिनिनिरूक्तसंयोगलाभात्सामर्थ्याभावाच्चतिगरैज्ञानजन्य
नादृशविशेषणान्वयःएवंलोकज्ञानतिनयत्रदृसादौधात्वर्थफलस्यकर्मनायावत्समाणत्वासीकर्मिन्नज्ञानजन्यक
लकर्मान्वयानुयोगिनांविभाज्ञानजभावनाद्दयायांक्रियायांक्रियाफलंस्यासंभवात्तादृशभावनायांसोकरूपविशेष
णान्वयोबोध्यः॥ इहखल्वेतेःपुरुषैरसादैनुरूक्तलयानुयोगिनांविनाविशेषः प्रतियोगिलेनयुरुबेलक्षः संभवतिति
साठेस्त्वात्सामर्थ्यान्नतत्रकृत्यन्वयःपरमगार्ग्यापशादसत्रवभेदेभावेनवायरमयदाप्तीत्वयानुयोगिनांवि
नाविनार्ग्यसायत्येसान्वयःप्रतियोगिलेनसंभवतीतिकथंमत्रविशेषणान्वयः॥अतएवबोधेसविशेषणान्वादृ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

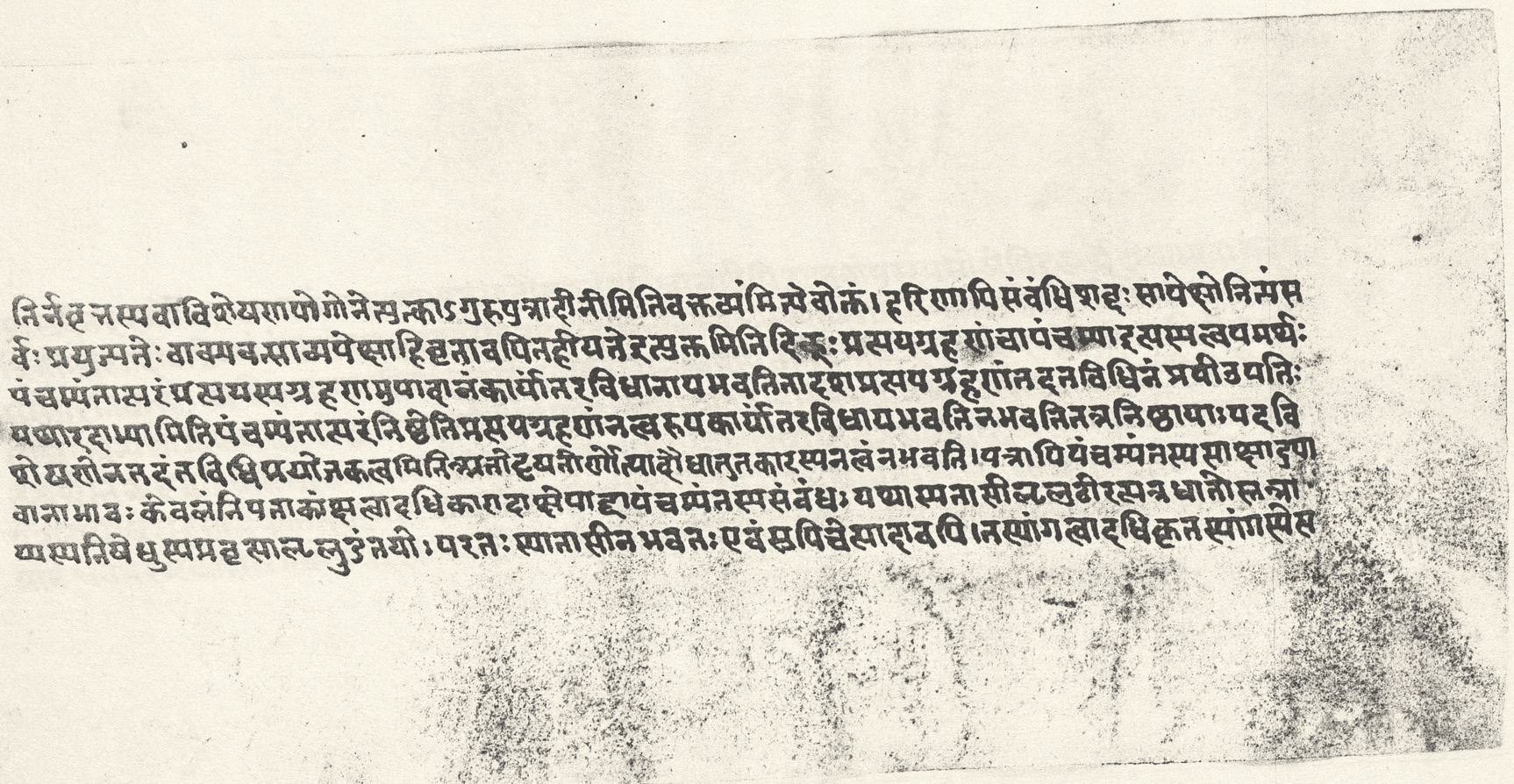

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एसउवंतइसर्थेऽनन्वयप्रसंगाच्च।प्राप्तइत्यादौनञनदंतविधभावेपिद्वावपरस्परमसोलेपिइसर्थेदोषाभावःनचय
त्रिजोश्लेत्यादौपत्रिश्यांयंसमंनयइत्यासेयानदंतविधंभावेकेवलाप्राप्तामांप्रसयंविधानेनधीरेवांसंज्ञायांहृद्भि
प्रसंगइतिवाच्यं।अधिकृतस्यप्राप्तिपदिकादित्यसेवंससनन्वयायनेर्निपातकांस्याभावादासेयाभावान्निषेधाप्रह
नेऽभू।अथयाप्रत्ययग्रहणेघापिनदंतविधिर्नेष्यान।अपंचम्यांद्वानिनिषेधस्यपञ्चमंनास्तरः प्रसयोविधीयते
इसर्थेसतनःएवंहिनिनञ्चनञ्सयादिसन्नञ्सयादेवाजिविधीयप्राप्तेनस्यैवद्वित्वरौसामांनानदंतस्यरूपं
प्रसयग्रहणेप्रवर्तनेनेननप्रसयाप्रसयग्रहणाद्मणिनञ्नेनिसूत्रेभाष्येस्पष्टः प्रगसंज्ञासूत्रेभाष्येस्पष्टे
वानन्वेवंपरमकारियगंधीपुनरसत्रस्पष्टः।संप्रसारणंपुत्रपत्योरितिसादनञ्ग्राहकस्त्रीप्रसयेचानुपसर्जनेनवि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अयसप्तमी। चत्वर्थेयः स्त्रीप्रत्ययः स्त्रिप्राधान्येनाहतन्नन्नुनदादिनियमोनभवत्यर्थोयोऽप्राधान्येनस्त्रियमा
हतन्नभवत्येवेत्यर्थः प्रसवग्रहणेपस्मादितिपरिभाषाग्राहकेपूर्वोक्तेपस्मात्प्रसवविधिस्तदादिनियोगविभाषेनेयङु
वङादिस्तनो। स्त्रीप्रत्ययवर्त्मप्राह्यधिकारात्प्रत्ययोनार्थपरत्वंसंपाद्यस्त्रीप्रत्ययरूपेपूस्माल्लरसनः स्त्राल्लसनुवर्त्तनेन
स्त्रीप्रत्ययविशेषणात्प्रधानस्त्रीवाचकस्त्रीप्रत्ययमित्प्रत्ययग्रहणेनदादिविधिरित्यर्थादिपस्मात्प्राः नप्रत्यये
ष्वङः सप्रसारणमितिसूत्रेप्राप्तेप्रत्ययग्रहणेपस्मात्सनदादेर्ग्रहणंप्रवर्त्तस्त्रीप्रत्ययेनानुपसर्जनेनेनेति। स्त्रा
नन्। अतिराजकुमारिरित्यत्रराजकुमारीसप्तम्याप्रान्तिपदिकस्यैकविभक्तीसुपसर्जनत्वेपिसमुदायोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेननदादिनियमस्यावाप्तस्यनदंनत्वमितिगौरिरितिदुस्त्रोनप्राप्नोति। परिभाषायांतु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

णाल्लीयोपसर्गनलंग्रहीनुमशब्दं। केवलस्त्रीप्रत्ययस्यानदंसंभवात्। नदंनदिश्रोसनियस्योपसर्जनत्वसंभव
नेनस्त्रीप्रत्ययेनदादिनियमदर्शनात्। ल्याल्यप्रत्ययानुवर्तनेनलाभप्रधानस्यनिरेकिणोऽप्रधानत्वरूपोयस
र्जनत्वनदंसंभवात्। ननुचपंसमुदायंप्रतियस्त्रीप्रत्ययस्त्रीप्रत्ययएवोयसर्जनत्वंनेनस्त्रीप्रत्ययेननसमुदा
यस्यस्त्रीप्रत्ययानत्वंनदादिविधिनाप्रसाधनीयमिति: एवंचसत्यनिराजकुमारिसमुदायस्यमाभूत्स्त्रीप्रत्य
यांनत्वेनदेकदेशसराजकुमारीसंज्ञानदस्त्रीनिमित्तम्। कस्मान्नभविष्यति। नचराजकुमारीत्येकदेशार्थेस्त्री
प्रत्ययार्थस्यानुपसर्जनत्वानदादिनियमाभावाद्प्रसपरनिमित्तनिषेधात्प्रातिपदिकत्वाभावादेवङ्यापप्राप्ति:। ए
जनु: सुकुमारीशब्दस्यमावस्थापाप्रहृतायाः संज्ञायाएकदेशविकृतन्यायेनस्त्रीपेतिसुलभलात्सप्राप्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

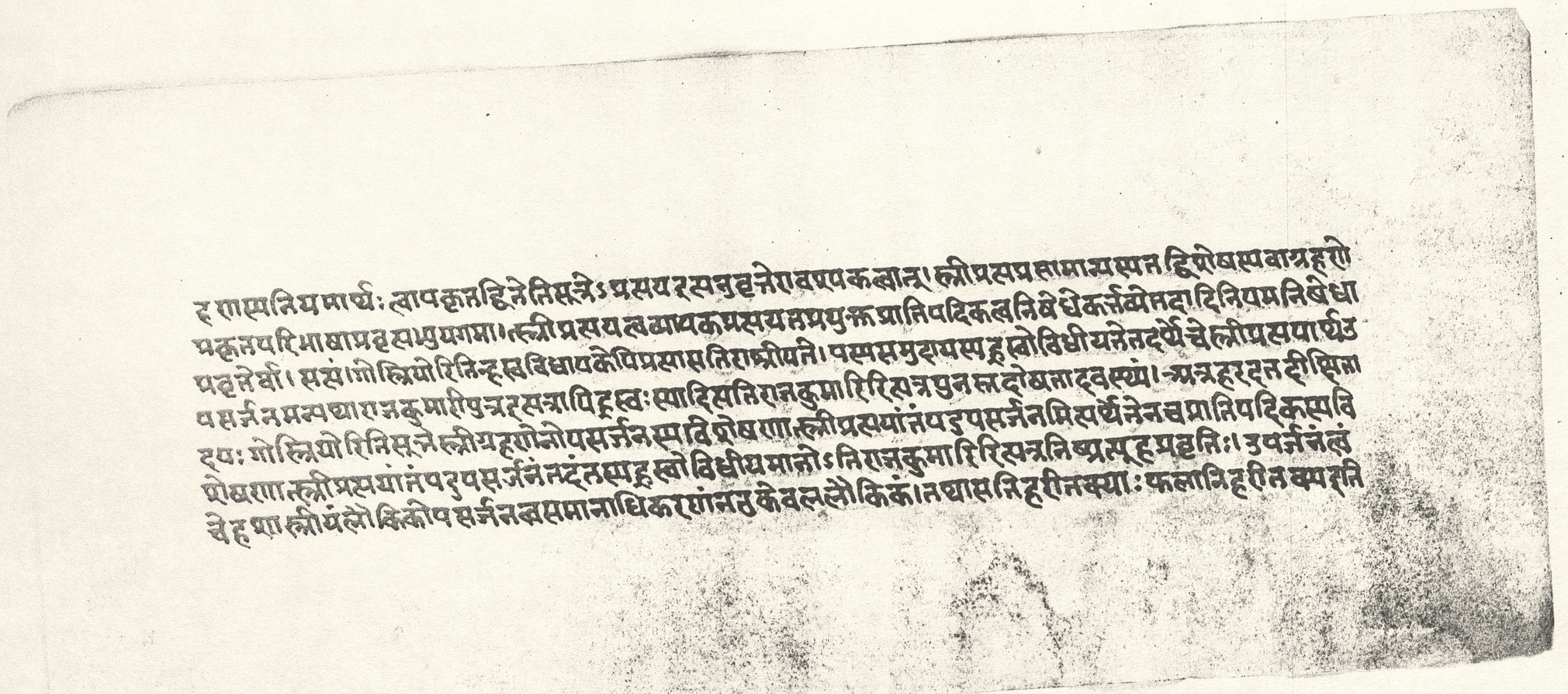

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नुबंधेऽपि दृश्यः स्यादित्याहुः भाषाकैयटयोस्तूपरिभाषा। यास्त्रीप्रत्ययविशेषणार्थेप्रत्युपसर्जनेनद्रव्यविशेषणप्राप्तो
वादेर्हलादिविशिष्टस्त्रेदीर्घग्रहणात्समयानिक्कोषांविरिसादावुपसर्जनेनलाद्यावंतत्वात्सस्तोयोनभविष्यतीति
किंदीर्घग्रहणेन। कोषांवीतिग्रहणात्सोः परत्वेऽपिप्रत्ययग्रहणेहल्ग्रावप्रत्ययेनविशेषणाद्धलद्यावंतःप्र
कृतेः परत्वाभावादतोऽतिराजकुमारिरिसत्रसमुदायार्थेप्रत्युपसर्जनेनस्त्रीप्रत्ययेनापिनदादित्वाभावात्स्त्री
प्रत्ययांतत्वात्समुदायस्यहृस्वःसिध्यतीत्युक्तं। अस्मिन्पक्षेपरिभाषार्थसंग्रहकैरप्यस्यतद्विशिष्टस्यादिप्रत्यय
त्वेनाश्रयणात्तद्विशिष्टस्यादिप्रत्ययोयोगविभागेनेयदुः यद्दृश्यतेऽस्त्रीग्रहणंवामीत्यतोऽस्त्रीग्रहणंवस्थितविभाषार्थंकंवाग्रहणंचानुवर्त्तनेननुस्त्राख्य
ग्रहणमयीतिपथोक्तार्थसिद्धिरेवंचसत्रेस्त्रीप्रत्ययांतांसेनिनदंनविधिहृयंनाश्रयणीयंभवतीत्यपरमनुकूलं.

एम०
८३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उपसर्जनमस्मिन्नित्युक्तस्य विशेषणं स्यात्। लौकिकं प्राक्ष्त्रीयोभयविधोपसर्जनत्वस्य दूस्रो देव्रपत्नीप्रसर्यांनसमुदा
यप्राप्तिपदिके संप्रवादिनिचेत्स्त्रीप्रत्ययस्य विशेषणांभविष्यतीत्याहुः लौकिकमेवत्वोपसर्जनत्वमाश्रित्य
ने। अतएवोपसर्जनग्रहणेनगोस्त्रियौविशेष्येनेपस्थानांप्रांप्तापदिकमित्यनेनविधिरित्युक्तमुपाधायैर्न
नुगोस्त्रीप्रत्ययांतोविशेष्येनेइति। भाष्येविगीतंस्यात्स्त्रीप्रसर्यांतस्यप्रातिपदिकस्योपसर्जनस्यदूस्वोभवतीत्येव
सूत्रार्थउक्तः। तत्रप्रातिपदिकस्येतिसमानाधिकरणाषष्ठीकिंत्वपवादपविभावसंबंधेनेनगोंतस्त्रीप्रसर्यांतप्रा
तिपदिकावयवस्योपसर्जनस्यार्थाद्रेस्त्रीप्रसेपरतपसदूस्वइत्यर्थः। पत्नीसमानाधिकरणोषष्ठ्यैवैषासमुदायस्यो
पसर्जनत्वंहुत्वार्थंविशिष्टार्थांनसेपसंक्रमाहपंलौकिकंउपसर्जनग्रहणंगोस्त्रियोर्विशेषणमित्युपाधायोक्तम्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गौरादिङीषन्तस्य शाल्मलीशब्दस्य नञ्समासे सति शाल्मलीशब्दस्य ङीषन्त

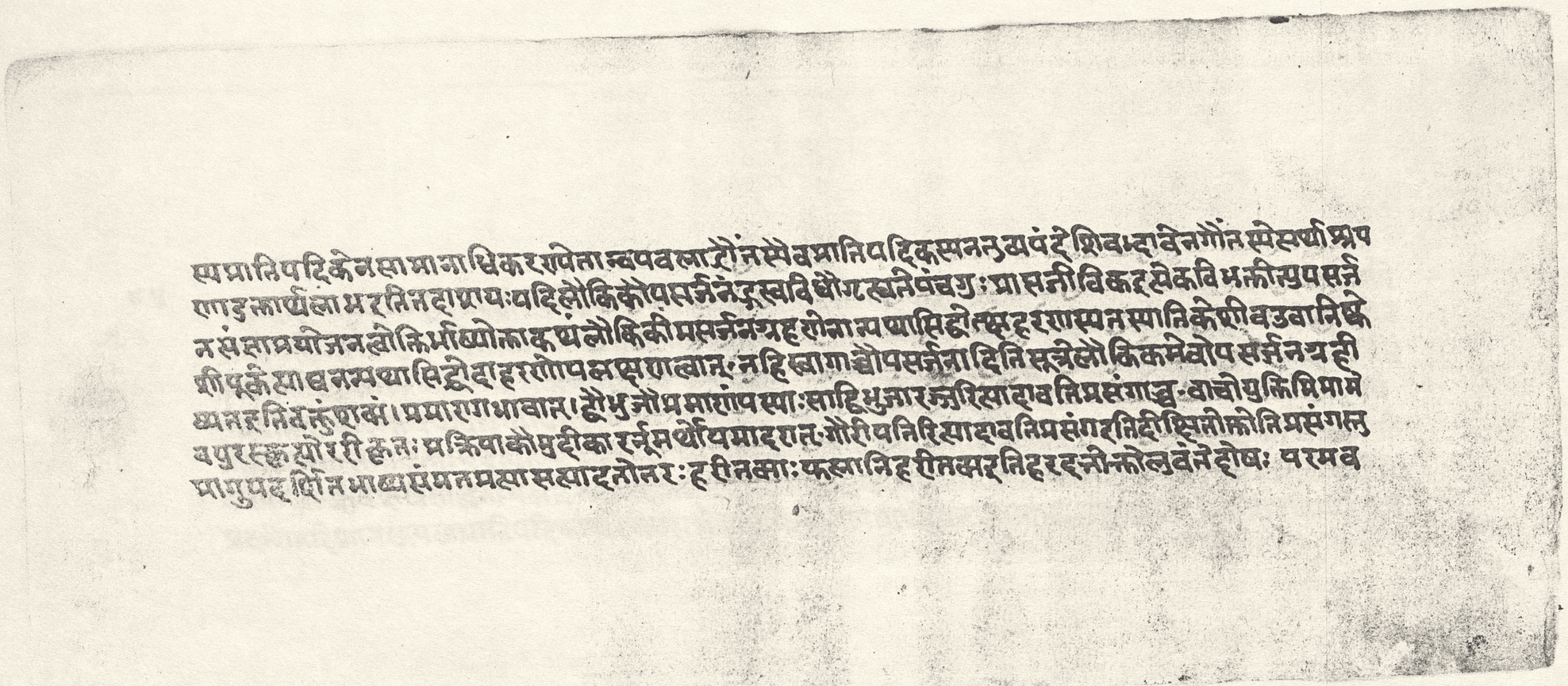

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शिष्यते। अत्रकर्मदिविवरणं। गोस्त्रियोरित्यत्रस्त्रीमत्यपांनस्मलिंगविशिष्टपरिभाषयाप्रातिपदिकस्यानिर्देशेऽसर्पि
प्रातिपदिकस्यसम्बन्धस्यैनसामानाधिकरण्येनान्वयबलादनिष्टप्रातिपदिकस्यसोपसर्जनस्यस्त्रीप्रत्ययांतस्यङ्याबन्त
भङ्गीनिरूपणंनस्त्रीप्रत्ययांतेप्रत्ययांतपर्युदासेनस्वतः प्रातिपदिकस्यैवनहितांनलप्रयुक्तप्रत्ययलक्षणोनलि
ङविशिष्टपरिभाषयातदनिर्दिष्टस्यतस्याप्यभावाददोषः एतेनसमर्त्रेत्यादिकुमारीपाहेत्यस्यानिमुन्दावयं
तोनद्यनराःसमाहिताःपदयितैर्गोवक्षपिरगीत्यादौकेवललौकिकोपसर्जनग्रहणेनङ्याप्तिरुन्दावना। वक्षपिरणी
त्यस्यगवार्थेविधेयत्वात्तेनोपसर्जनंनस्यादितिनदयिनागोरामुख्यपरिभाषायामुपयादितियात्मङ्नदनिसूत्रीपदीय
प्रदर्शितादिशावक्षपरणाप्रातिपदिकार्थेसोपसर्जनत्वेपित्स्त्रीप्रत्ययार्थेसमनङ्भावात्ननुलुक्ङ्ङिनेत्यत्रप्रातिपदिकग्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

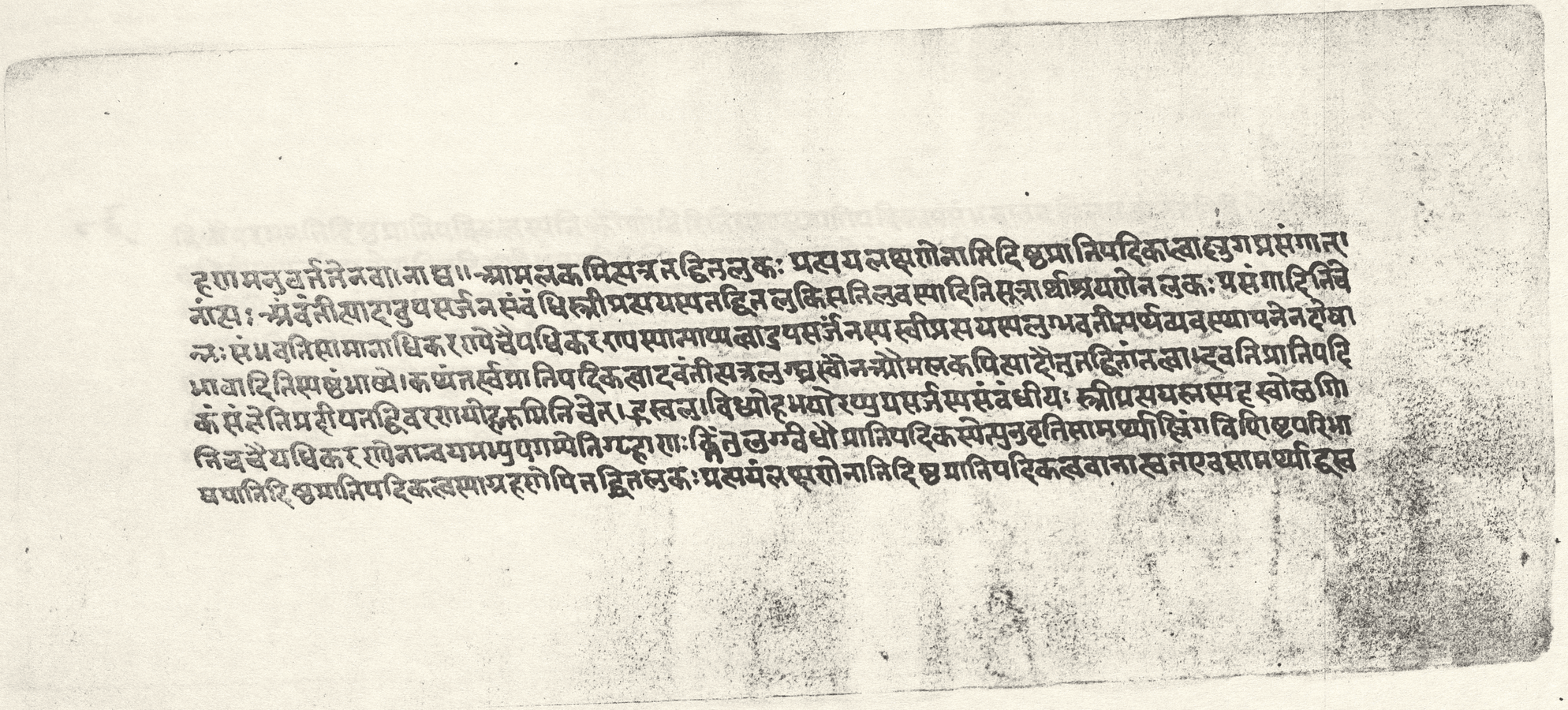

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विधौपरप्रत्ययविधिर्यथाप्राप्तिपदिकस्यनिष्कौशांबिरित्यत्रसमासप्राप्तिपदिकस्यसंभवात्तदपिनगृह्यतइतिविशेषग्रहणंवमिद्रोणपात्रइत्यत्रप्राप्तिपदिकस्येतनुवृत्तिर्नास्ति। अतएवगोरपानेसेवलक्षद्विगोरित्यत्रगोशब्देनापिपंचभि र्गोभिःक्रीतःपंचगोरित्यादेःसिद्धेर्विगोरपानिवचनंयत्तन्नह्यस्तीनप्राप्तोनिवर्त्तनेनगोशब्दस्यगोशीर्षहृस्यगोशीर्षरि प्राप्तपरिच्छेदेलक्षणाग्रहणेगोरित्यत्रेकारविधानेनचरितार्थंपरंत्वाढ्येगोमांश्चगोरित्यत्रापिमात्रचोलक्रि स्त्रीप्रत्ययलुकोबाधनेनहृस्वार्थंप्रविष्यतीत्युक्तंभाष्ये।पत्नुतत्रोपाध्यापेक्षं। यदाप्रात्रचोलक्रियतेनदागोरपानं त्येवंनिर्दिष्टेलक्षितेसिद्धंसेवहृस्वत्वमिति। लक्षणापरिमाणपरिच्छेदहृतिर्गौरीशब्दएवमुद्राहरणमितिसोभुप गमवादःगोस्त्रियोरित्यत्रप्रातिपदिकेसनुवृत्तेःप्राग्दीव्यतीयेत्वाहृस्वप्राप्तेःस्वयुक्तापप्रातिलात्। अतएवात्र

एम०
८६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रैवभाष्येऽपरन्त्राह। गोरपाद्संप्रकरणात्। अस्यांगोरपादलंकिंकरणंप्रकरणात्। प्रकृतंद्रव्यद्रनिवर्तने ऽनन्तुम्
वाद्रव्यः प्रोति।सूत्राद्यर्थमथापिवा।सूत्राद्यर्थमिदंदृष्टंपंचसप्तिः दशसूत्रिरिनिमनंतरत्वाख्यानावसरेऽशिष्य
मिनिमतीकमुपादापगोस्त्रियोरिसमानंतरंगोरपादनिलुगपवादद्रव्यार्थवक्ष्यमिसुनरग्रंथविरोधप्रसंगःमात्र
चोलुकिपरिमाणपरिछेदघटनेगोंशिरीसस्पशकार्थसाधुत्वयुत्पादनसंभवेलक्षणायानदर्थतस्यसाधुत्वकल्पनेमाना
भावद्रनिनस्यात्प्रायः गोस्त्रियोरिसस्यसमनंतःरकरणाद्गोरपादसनेनपरत्वादिलुकीबाधायावत्कुमशब्दादिनि
विभाठतनायपरिष्कृतवुद्धिभिः॥ नन्वेवंवेनरपमयौद्य।त्कृत्वन्निष्ठेसादेनत्वादीनांप्रसपत्वात्प्रसयग्रहणेतदंतग्र
हणंनरवमादीनांसंग्रहायनिरनन्त्राहः संज्ञाविधौप्रसयग्रहणेतदंतग्रहणंनास्ति।नेतगौरीचासौवाह्मणिनरेनिविग्रहे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गौरब्राह्मणिनरेनिनरवंनेगौरिश्वृत्स्यपरत्वात्संबन्धावंबाधित्वाप्राप्तोद्यहपेनिन्हस्वोनभवतिनुपुवन्धवसएव।
ज्ञापकंचात्रांशुमिदंनमिसंज्ञानग्रहणं।नचप्रसययोः संज्ञायामपिपदप्रदेशेषुप्रसयग्रहणपरिभाषयानदंनग्रह
णंसमभवाज्ज्ञापिनेपिफलाभावद्रनिवाचंसदत्वस्यत्वादिधिनिविग्रयेप्रकृनिनिष्ठनयापदग्रहणेप्रसयमात्रग्रहणा
भावात्।ननुसंज्ञाविनिढोपंसमासः पदिनावत्कर्मषष्ठ्यासमासः नरत्वमपौद्यद्रनिसंज्ञासपितदंनविधौद्यहपेस
त्रेनिसंज्ञयाद्रस्वविधौप्रसयग्रहणेननदंनग्रहणसुनसदेषनादवस्थ्यं· अथसंज्ञायाद्विधादिनिकरणनद्धनीय
पासमासः नरसमपौद्यद्रनिसंज्ञायांविधेयत्वेसंज्ञयाऽ त्मसविधरेभावन्नदंनग्रहणेनवरुपेषादिसंज्ञयाविधौकु
त्रापिप्रसययग्रहणाभावान्नदंनविधप्रसंगान्निषेधवैयर्थ्यप्रसंग॥ अथसंबंधसामान्यषष्ठ्यासमासेसंज्ञायाविधौसंज्ञ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

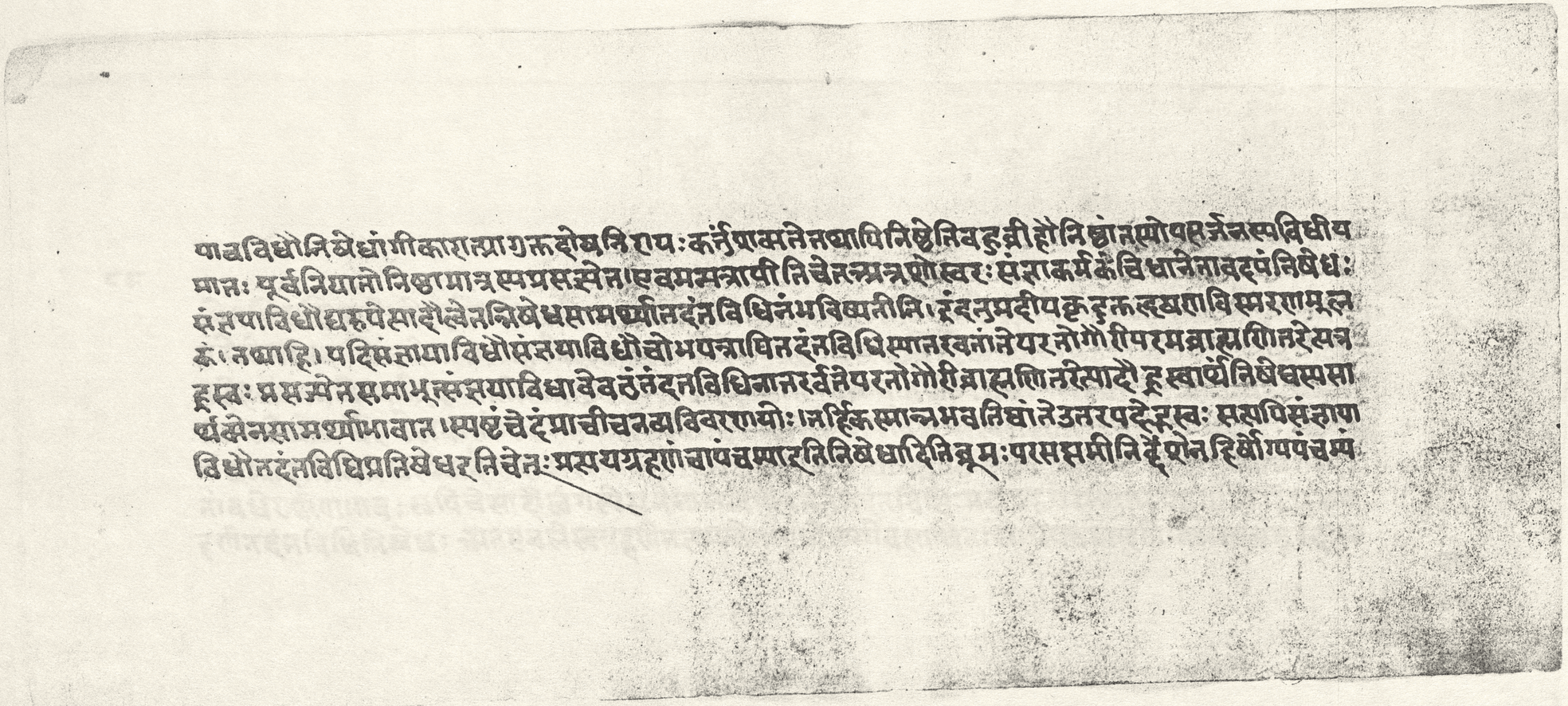

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नोवधिरुक्षिप्यते। एवंसतीत्यादिना हृत्तनदैर्घ्यप्रसंगः। दृष्टपतिरिति चेन्मैवं निपातदोषस्य प्रागुक्तस्य काग तिन
एतेनोत्तरपदाधिकारे प्रसज्यग्रहणोत्तदंतग्रहणनिषेधसद्दृश्यसद्भावेसत्यलेखग्रहणेऽत्तापित्तलाहृंतेऽत्तर
परेहस्तेनभविष्यतीदाभ्यामिसन्नुद्विष्टेसत्यविशेषात्सन्निधानात्तदंतविधेरसंभवात्प्रसज्यग्रहणाच्चापंचम्याद्
तिनिषेधोव्यर्थएवेसयास्तारदाभ्यामिसंन्नाविषदृसेसनुदृत्तस्यविशेषत्सत्वात्। उत्तरपदाधिकारेनिषेधस्त
पंचम्यादतिनिषेधस्यैकदेशानुवादःपदिनुपरसप्तमीनिर्देशेविपरीतनिर्दिष्टकार्थशौषाकांक्षानिवानेःपंचमं
तांवधेरुक्षेणाभावः। सपिचेसादौलंगस्येसनेनानन्वयापत्तेर्नतदंतविधिःनदापहृपेसन्नोत्तरपदाधिकारेप्रसज्य
ग्रहणात्तदंतविधिनिषेधः। अतएवलेखग्रहणात्तापकेनभाष्येऽपीवसाधितः। सःग्रयंचम्यादतिनिषेधस्यनुरुद्ध्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्वसेट्सन्नावेनत्वसर्वनामत्वयोरुभयोरप्यनिदेशस्यापेक्षितस्योभयत्रप्राप्तेरनादिवदिनिषेधेनाभावात्न
त्वत्रपरादिवद्भावसद्भूतलिंगविशिष्टपरिभाषयैवत्वव्यवस्थितिरितिनयैवास्मत्सर्वनाम्नवस्थेनितुप्रक्रियाकृद्भिप्रायं
वर्णयामः पक्षेकादेशस्यपूर्वान्तत्वेनग्रहणाद्भिसर्वनाम्नःस्यादितिङौमुदीप्रणीतकमुपादायनचैवप्रत्यावेनत्वाभावइति
शेखरेऽपिकिंतु। न द्वयमस्मदादिनाम्नावेनत्वस्यनिमित्तत्वेनानुपादानात्। नापकृतस्यासमानाधिकरणाकारेणाखलतीतिस्
त्रैणवेतिपुल्लिंगस्यनरतीतिस्त्रीलिंगेनसामानाधिकरण्यमनुपपन्नमर्थायसाम्प्रकृतार्थेनभाष्यादितिभाष्यकारः न
त्वेवमप्यनुपपत्तिः स्त्रीलिंगयोरप्यनयोर्विरुद्धयोर्वाच्यत्वात्सामानाधिकरण्याभावात्। अन्यथाह्येकैग्रहः जरत्यांयु
वतिधर्मोपलंभाद्युवतेर्वाजरन्नीधर्मसम्भवात्त्यारेषासामानाधिकरण्यमवकुंठ्यतइति॥अत्राघपक्षोक्त

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रसग्रहः नरसांपुवनिलारोयेयुवनिशाहस्यविशेषणाल्लाहिप्रः फन्निसत्रपुंसिजानेदृसंज्ञगणासत्रेपुंसीनिविशेष
णमिहसायकमिनिप्रक्रियाप्रकाशकृतः एनदप्येकादेशस्पूवंनिवम्हावादनैकांतिकलान्नसा पकमिनिदीक्षि
ताः। नस्मात्कुमारः श्रमणादिभिरितिसत्रेश्रमणेनिस्त्रीलिंगनिर्देशः कुमारदृतिपुल्लिंगेनानुपपन्नसामानाधिकर
णपदहसायकः समानाधिकरणाधिकारस्थनत्रापिसत्रादिनिशेखरः कुमारेश्रमणाल्लाहेवेणाविपूर्ववत्सामाना
धिकारणप्यनिर्वोढुंशक्यत्वाद्दूरदनोकदषणानुद्धारदेनदप्यसहमानोहसमानदृवभाष्यानुसारिणाभाषादर्शिन
णाम्नुत्रघनंभास्करस्त्रोपचारिकंसामानाधिकरण्यंपूनिजरतीत्वारोपान्नप्रतीपनदृतिमनिवादिनिकोच्छिसैशदृश
क्रिस्वाभाव्यंमहाशत्रमुरीचकार। बलुनस्तुपूनिजरतीत्वारोपः किंग्रकृतसर्थमात्रेनासर्यगोचरयत्पुनग्रस्पार्थमा

177

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्ने॰ पवावित्रिछे। नाघः। पवाजरम्लिसेतावनापिनसिद्धैः नहिनीयः पवाल्लीसेनावनैवनकललाभान्। नन्नती
यः। उभयारोवे प्रमाणाभावान्। सामानाधिकरणप्रयोजकधर्माभावाच्चः नथाहि.यदिनावद्घुसनिवाद्धदृक्
रीसामसासनविभक्तिकल्लमान्नेनत्मयोजकंनस्यात्दात्वंपचस्यहंपचामीसादौपुरुषव्यदस्यापुष्पदर्थनिष्ठसं
ख्यासमर्थकल्खेलदरणंपारिभाषिकंमत्रपुष्पसामानाधिकरणंनमुख्यमतएवोकंश्रीरेमणिभट्टाचार्यैः सम
वदमादरणनुनवाध्यनदृनिचेदेवमपिराजपुरुषः स्तोकंपचतिस्तोमेनयजेनेसादौनामार्थ्योर्नामार्थधात्वर्थयो
श्चकर्यंसामानाधिकरण्यन्नथपदिवैयाकरणभूषणकारैरीसाविरुद्धविभक्तिरहितंनत्मयोजकंनयाविन
लांनरणायमम्मृनिभाष्यदृसाघुदाहृनेनरणायमहारघुनंदनोपिरक्षः प्रधानंघनान्निरस्यदिनिभट्टिश्लोके

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चमस्य कर्मेणीति सूत्रोदाहरणभूतेनत्रणपुंसकाद्यर्थानांसामानाधिकरण्येविधेयेनस्यात्तस्माद्विरूढलिंगविभक्ति
वचनानांसामानाधिकरण्येप्रयोजकमुद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानविधेयपदस्यनपुंसकत्वविरूढविभक्तिरणद्वि
त्वेपिनियूनिजरतीत्वारोपेसमानलिंगानांसामानाधिकरण्यप्रयोजकधर्मः समासान्नप्रतीयतेन
नकथंसमानाधिकरणसमासः स्यान्। अतएवसूत्रेतत्तदादिनंवादवलंबमानापुनः पुनः केसरदर्मकांची। न्यासीकू
तास्यानविदास्मरेणाद्वितीयमौर्वीमिवकार्मुकस्येत्यत्रविवक्षितसमौर्वीमुद्दिश्यद्वितीयत्वविधानसमासाद्प्र
तीतेरविघ्नेविधेयत्वंदोषदस्यालंकारिकाः वर्षद्भूर्तुः प्रथमभ इत्यत्रभसंज्ञोद्देश्येनप्राप्यम्विधानंनपुंसकमेकम
स्मरनाभंगायतेरिनिनैमिनीयान्प्याहुः पुवत्सातुजरतीत्वारोपेसमानलिंगानांसामानाधिकरण्यप्रयोजकधर्मएवि

179

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निसादादेवप्रयोजनमभिनिर्दिश्य परिभाषाप्रदीपार्थिष्ठद्यंकरदर्शिनेः प्रथमोध्यायः संगतः संगतः सन्नं। ग्रन्थं निर्णिनीर्षुस्तेकेचरेमूढावदूत्रिधुः करवाणिनस्तोवाणिसकलावर्नेनेनंलिं॥ इतिप्रथमोध्यायः १ अन्वयस्कुंभीसत्रातः कृकमिकंसकुंभेनिसलंनस्यान्। स्त्रीप्रसंगतेनकुंभीसनेनायः शवृत्तसामान्येकुंभशवृत्तपरत्वेसतिनस्तोनरपदत्वा भावादनग्राहः प्रातिपदिकग्रहणेलिंगविशिष्टस्यापिग्रहणान्नत्रलिंगशब्दोलिंगबोधकप्रत्ययपरः पत्रप्रातिपदिकस्य ग्रहणं नत्रलिंगलिंगबोधकप्रत्ययंविशिष्टोपिग्राह्यस्तस्यैः प्रातिपदिकग्रहणंचेह्यथाकथंचिन्नानुप्रातिपदिकश ब्दैनैवस्त्रीपादानंनवापत्रनत्रइपेणप्रातिपदिकविशेषस्योपादानंनत्रेसायग्रहः। अतः कृकमीसत्रकुंभग्रहणसप्र माणेदृश्यसन्निधिसत्रस्यचैनसंभिभावोदाहरणत्वेनभाष्यकृतोज्जिकारान्। नथाचप्रोतिपदिकत्वनछाप्यधर्मीणां

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लिंगंप्रसवारब्धिनेदृष्टानांविशिष्टेलिंगबोधकप्रसवोनेष्यतिदेशदृसर्वोसाः पर्यवसन्नः एवंचैकादेशेनपन्नलिं
गबोधकप्रसवोनत्वमपदृतंनत्रापिपरादिवभ्दावादेकादेशेलिंगबोधकप्रसवत्वेनदृतत्वंलाघवेसमाजग्रत्वमिनि
प्रकृतपरिभाषाविषयत्वंप्राप्यामुक्तंनासंगतं। अतएवकुरुसिन्नपरादिवभ्दावात्स्वादयदृस्पुक्तंप्राचीनप्रक्रियायां:
लिंगविशिष्टपरिभाषयास्वादयदृतिर्नात्मापपरादिवभ्दावेऽप्रसवदृतिनिषेधात्प्राप्तिपदिकत्वेनस्वादिनिनदृत्वंण
क्षिप्तानांभूनमयुक्तंचेतिदृष्टव्यं। प्रकाशकृतस्तुलिंगविशिष्टपरिभाषयाप्राप्तिपदिकत्वेपरादिवभ्दावस्यापे
क्षितत्वाद्रंविनैवयरादिवभ्दावंपूर्वोनवभ्दावेनप्राप्तिपदिकत्वानिदेशदृस्यमिसंधायपरस्यादिरूदृवेक्षयापूर्वः
प्राप्तिपदिकंनदृभ्दावात्पूर्वोनवभ्दावात्पूर्वोनवभ्दावादितिनस्याद्यकुःनसर्वत्रैकादेशविषयेपूर्वोवत्वेनसिद्धिःस

एम०
८९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रुद्रविभक्तिरहिमरुपस्मसत्वात्तमानाधिकरणसमासोपपत्तिर्निष्प्रमूहानुलिंगविशिष्टपरिभाषाज्ञापनेसमा
नाधिकरणनिर्वाहार्थमारोपन्याय्यगौरवाहूरलिंगविशिष्टग्रहणेप्रातीपदिकसमग्रहणज्ञापनंफलंतु
एणाऽनित्यत्वेणेयग्रहणेएणाग्रहणमनित्येचेत्किंलिंगविशिष्टग्रहणेप्रातिपदिकस्यैवग्रहणमितिनत्वरूपमुनप्रा
तिपदिकस्यायीनि। माघः। लाघवादेणग्रहणस्यैवतन्त्रकर्तव्यत्वात्। नांसः प्रदेशेषुस्वदभिमंतस्योभयग्रहणसमा
तिपदिकनिर्देशेग्यस्मात्प्रदर्शितरूपनिष्पत्तौसत्यामेनलाघवादिनिवालग्रहणाप्रापंपत्तिंविदेनदितिकृत्वे
वंपूनः यप्पेसादावियुवनीः यप्पेसादावपिच्चमुवेसादीनांग्रहणेः स्यादितन्नाहः विभक्तौलिंगविशिष्टग्रह
णं। अत्रविभक्तावितिसप्तमीनन्यिन्नितिपरिभाषासंस्कारेणार्थेप्रसापिकानोऽविशेषाद्विभक्तौपरतोयत्कार्यंपच्च

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विभक्तेः कार्यंतत्रसर्वत्रलिंगविशिष्टसग्रहणंनभवतीत्यर्थः अतएवपवोरनाकाविनिसत्रेभाष्येषुनाम्नेदंसत्र
सावेकाचस्तिघ्रासस्यविभक्तिस्वरस्यप्रतिषेधोयथानगोस्त्रियामिसनेनभवतिएवंगौरादिङीष्यंतलादंतोदानस्यम्
नीशब्दस्यचायुदात्तस्वरित्नयोर्यणादेशेनिमाद्यः स्वरितोपिस्वनग्रहणेनलिंगविशिष्टग्रहणाच्छुनाम्नाप्रदंसत्रमाप्रति
षिध्यतेनिप्रकृतंपरिभाषायाः प्रयोजनमुक्तं। एतेनैकशेषप्रकरणेप्रदीपेस्त्रीगवीनामितिप्रयोगेहलंतसत्रेम
किंचुपरिभाषालभ्यस्यविभक्तेर्णत्वेकर्नद्वेनयानिषेधात्। नद्यतएणांनुनत्रसणत्वपाठंगौरीकुसप्रकृतपरिभाषा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सादपिनुमर्हतिरुन्नवृद्धिषुःशयकंचाणांद्याप्रानियदिकादिनिसन्नेप्रानियदिकग्रहणेनैवलिंगविशिष्टग्रहणेद्या
ग्रहणाल्लिंगविशिष्टपरिभाषायान्नानिसत्वकल्पनं।अतएवान्नविभक्तिग्रहणमुपलक्षणंह्यियस्रयोल्लावेरिसा
घुपपदविधेः समासांतविधेर्मेहदात्वप्रतिस्वरस्यब्राह्मणकुमारयोराजखरस्यवहोर्नज्वदिसादिसमासंसंधानस्व
रस्येतिभाष्यपरिगणितानांलिंगविशिष्टपरिभाषायेषांसर्वेषामपिसंग्रहःनन्वेवमपिपन्नलिरिस्यभाष्य
परिगणितदोषेधनंनभीवाक्षिद्रविशिष्टादप्युसनौपूर्वीनिरिनिप्रायोनिः नचयन्निपदविहितत्वेनग्रीष्मोपस्थि
निरुक्तानिप्रत्ययोद्रीपःसकाणम्रवलःनल्पमायाल्लोहितान्मणाविनिकनोपिवर्णादनदानादिनिद्रीपमपेक्ष्य
प्रवत्यप्रसंगस्तदर्थलोहितांलिंगबाधनंवेतिवचनारंभेगौरवंस्यादनाप्रासेद्रीपारभ्यमाणास्तिप्रयस्त्रीधा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धकत्वंकृतमस्तत्वोहिनकोमाणीरितिपंसिवारिनार्थेननतथात्वमितिविशेषरहितेदेवमपिप्रतिपदविहितलाघवपरत्वा
द्धकत्वाधकः कस्मान्नभविष्यतिउच्यते। लिंगविशिष्टपरिभाषासंस्कृतस्यकत्विधेर्लक्षेप्रकृतिद्वयसमभिव्याहृतस्यनात्मनः
क्षमते। ग्राग्रहणंग्रावंतान्नहितीयथासाग्राध्यांप्राग्भाग्भवतिपक्षेनपूर्वनिपातोमेवेतिदिक्शब्दरहितेषुसि
त्तुसर्वत्रलोहितादिकंतंतेभ्यइतिसूत्रेग्रारंभसामर्थ्यादेवग्रावग्रहणनिवृत्तौसर्वत्रग्रहणमुदीचांमतेचनिर्घ
ष्यत्तायत्रग्रावधापनीसत्रप्राचांमतेपियरत्नाद्धकस्यबाधनार्थोमितिभाष्योक्तसर्वत्रग्रहणप्रयोजनमस्त्यावं
नेष्येकादेशस्यपूर्वांतत्वेनयत्रंतत्वाद्धसिद्धेरन्यथासिद्धिप्रसंगाद्ग्रानुर्थिकस्त्रियामित्यधिकारविहितस्त्रीप्रत्ययो
नात्रधिकारविहितस्त्रीप्रत्ययोनभवतीत्यस्यसर्वत्रग्रहणेनावश्यंग्रापनीयत्वाद्धनीतिरित्यादिप्रयोगोनभवि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

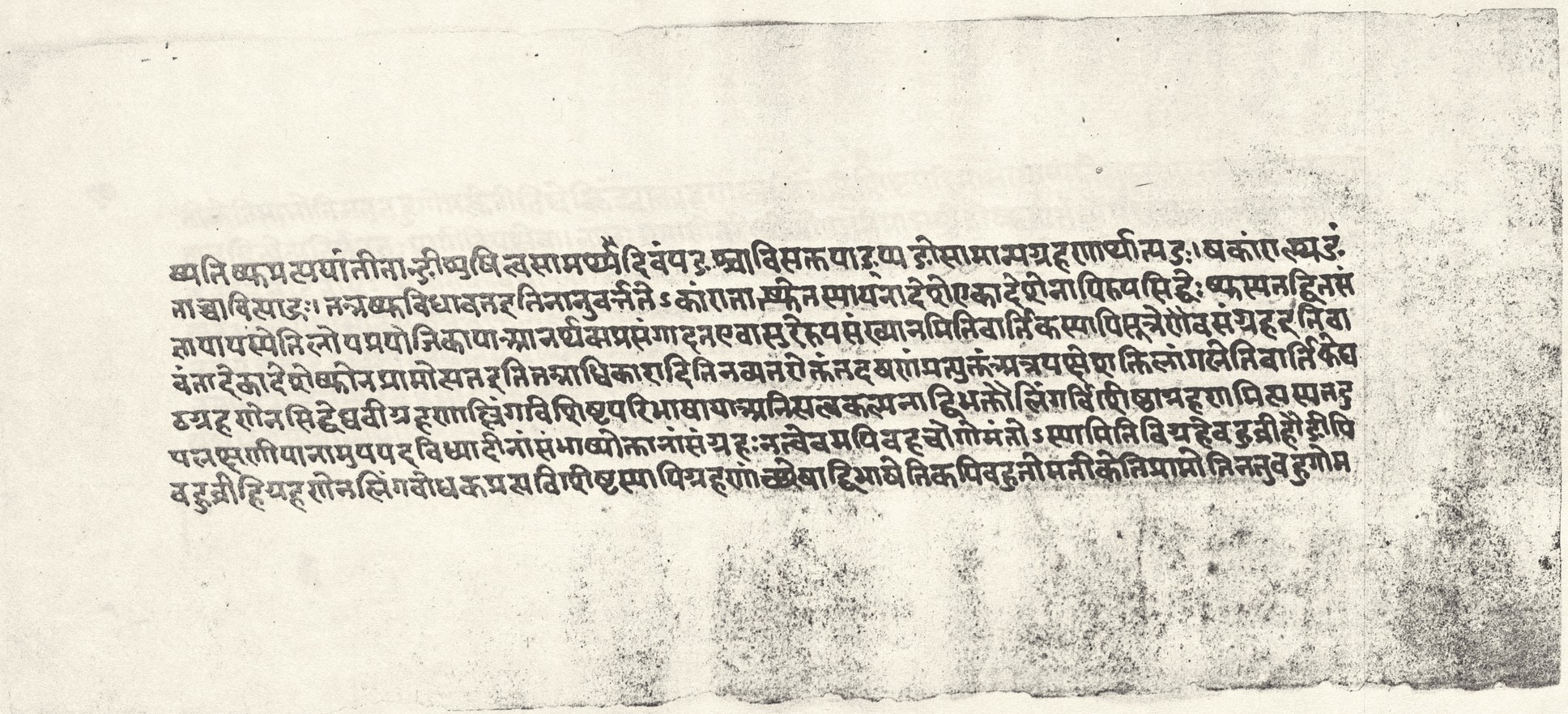

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नीकेतिप्राप्नोतिनन्वद्रुगोमकेनीनिचेलिंद्याकृष्णासलिंगविशिष्टपरिभाषायाअनित्यत्वापनयेऽत आह
नानद्विनोत्पत्तिर्नेमतः प्रागितिपक्षेवा। नाद्यः समासोनरेस्त्रीखोपजनेमासयोईष्कयोर्मध्येपरत्वात्कृतेवप्राग्भवितुप
कृत्वानद्विनीयः समासोनविधौलिंगविशिष्टपरिभाषायाअप्रवृत्तेः प्रागुक्त्वास्त्रीप्रत्ययोनेवद्रुस्त्रीहिलक्षेवाभा
वात्। नचसमासावयवोपन्नस्त्रीप्रत्ययांतत्वेनैवसमासोनविधौसानप्रवर्तनेदनित्यत्वेनरोकिर्मुकाः समाणाभावात्
नचयद्रुस्त्रीहेरुधसोईीविनिसूत्रस्थभाष्यासंगतिर्नेमनरोपदर्शितेवनत्रप्रमाणं। नथाहिनत्रकुंडीश्रीसन्नन्धश्च
नन्यत्रेत्यनेनर्थेनवद्रुस्त्रीहेरित्यर्थोरूपमायाघनश्चनानोपः समासदृसर्वेनपरिहारःकृतः। संघानविधयेपिनिषेधप्रवृत्तौशंकायान्नुसानंस

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

माधानोत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वादिति वाक्यं बहुव्रीहिप्रकृतिकद्वीपेत्तत्सलिंगविशिष्टपरिभाषाप्रवृत्त्यभ्युपगमात्स
मंपिबहुव्रीहिरित्तेत्तदंतस्यनदीसंज्ञेतिसिद्धंतपक्षेतत्सत्त्वेनसंज्ञाभावात्पूर्वपक्षानुस्थानसमत्वाद्यपदेशिवद्भ
वाद्दूर्णावोर्नदीसंज्ञेप्रियस्त्रावलंबनाद्वापूर्वेयस्त्रीप्रत्ययवर्णानुकरणेशब्देपिनदीसंज्ञायोबहुव्रीहिरित्तत्स
माधानेपादन्तमंगावन्नदीसंज्ञावयवोपोबहुव्रीहीहरीसदृशकल्पनेबहुकुमारीकरस्पर्शादावव्याप्तिर्यत्किंचिन्नदीवयवक
दृसदृशकल्पनेकुमारीभार्यदृस्पर्शादापत्तिव्याप्तिरिनदीवयवः यदि समासार्थपदस्यावयवाः प्रसाधनस्थानदीरूपसक
वदिसोपिसमासस्यावयवोयथाभवतित्थेतिसमासार्थोत्तरपदावयवाःसमासांतादतिनिकृष्टसत्त्वार्थेतास
र्थ्यंगविशिष्टपरिभाषायाःसमासांतविधावप्रवृत्तिरुपसमाधानेनतत्सलंघित्वमशक्यत्वाद्दूरात्त्वाभाव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र॰ समासोत्तरंनसमासांनिबुवहुकुमारीकरसादावंनरंगलांलूप॰ प्राक्तसमासप्रातिपदिकस्वनिबंधनोहस्वः प्र
सज्यनेहनिदोष॥ नकपीतिनिषेधस्वनंनरंस्तिमायालूकेणरसस्यैवबाधकोस्यप्रियग्रामणिकरसादोहू
स्वोनपुंसकरसमासिवाधकः स्यामसार्थेतिपदावयवश्चासंनस्वार्थिकलात्समय॰ प्रार्हितिवहिर्भूतसमासे
समासस्यापेक्षाहस्वादंनरंगः समासांनरंनिस्पृष्टंगोस्त्रियोरिसत्रभाष्यकैपठतो॰। एतेनसमासार्थानियत्
निसमासहनिसमासांनपदेनार्थातोच्छब्दसभाष्येप्रदर्शितत्वात्समासार्थपदसमुदायस्यैवावयवः समासो
नोनोनरपदमात्रस्येतिनव्यनरोक्तिः। प्रसुकुत्रापंचसमासेरधिकृतसप्रातिपदिकस्येत्यसानन्वयप्रसंगात्
समासार्थपदसमुदायावयवस्यसुपः परस्यादुसनेस्तेरंगीकारात्प्राग्वर्तिसवंनयोः समासेनसयुक्तप्रातिपदिक

एम॰
९५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

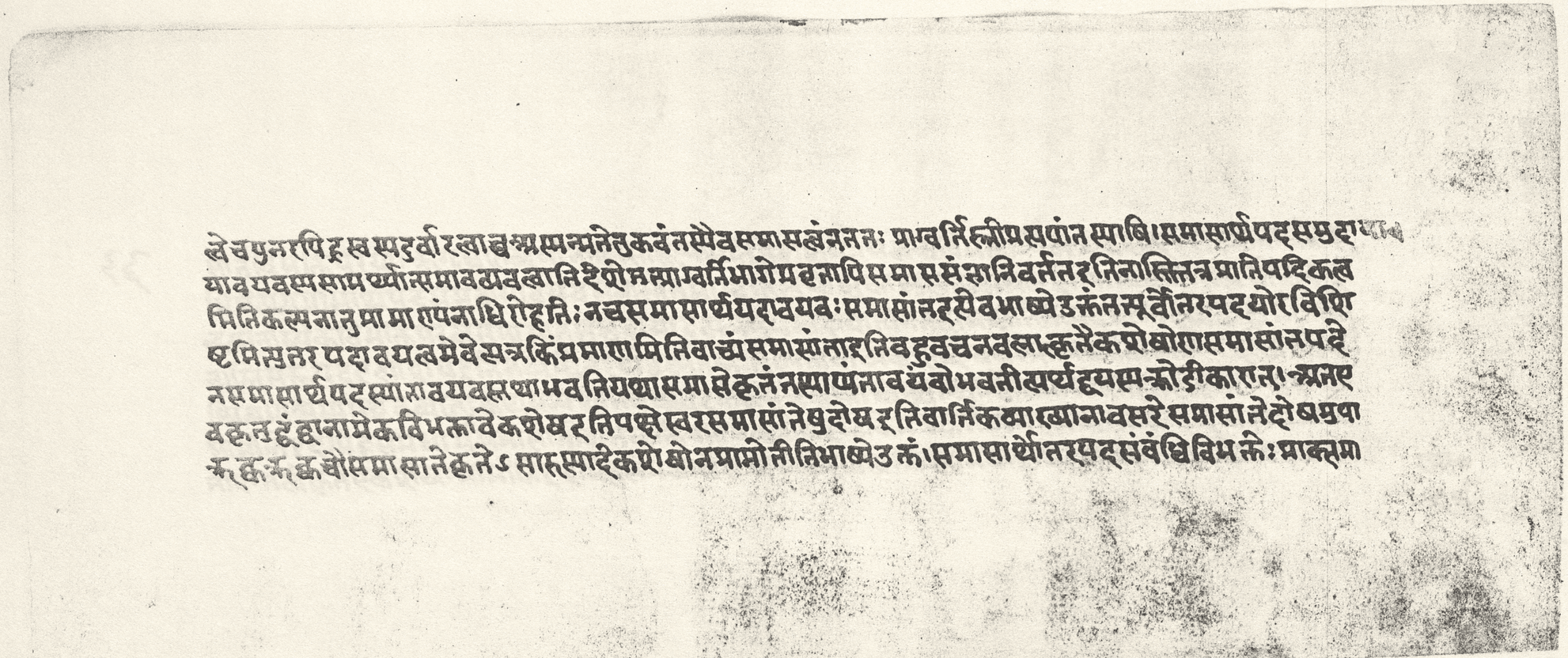

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सांनेविभक्तिपरयोः क्रगचणद्वयोर्नास्तिसारूप्यमितिनदाशयः यत्तेकविभक्तावित्यत्रैकशब्दः संख्यावाचीत्य
भिप्रेत्यसमासार्थपदसमुदायावयवसमासांनप्राग्वर्तिसुपौचकालसम्बन्धयलक्षणाभावात्सरूपयोरकृश
द्वयोर्नास्त्येकविभक्तिपरत्वंसमासांनसमुदायादुत्तरमुपसादायापिनसमासांनेनव्यवधानाद्व्यवहितभागत्व
नास्तिसरूपदर्शनाशयइतिनव्याधिवरणेउत्तमनञ्जःनुल्यतावाचीकणादोक्तवचनसामर्थ्यान्नञ्समास
श्रितंप्राप्तमप्रहृतमित्यादिःकथमत्रसमासानोदात्तत्वंनवरहोत्तमुपक्रमाप्त्यश्नाश्नोसमासांनोदात्तत्वेकृतेएकादेशः
प्राप्तोनिरुदमिहसंप्रधार्यसमासांनोदात्तत्वंक्रियतामेकादेशइतिकिमत्रकर्तव्यंपरत्वात्समासांनोदात्तत्वंसमासं
नोदात्तत्वेकृतेएकादेशः प्राप्तोनिरुदमिहसंप्रधार्यसमासांनोदात्तत्वं क्रियतामेकादेशइतिकिमत्रकर्तव्यंपरत्वात्स

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

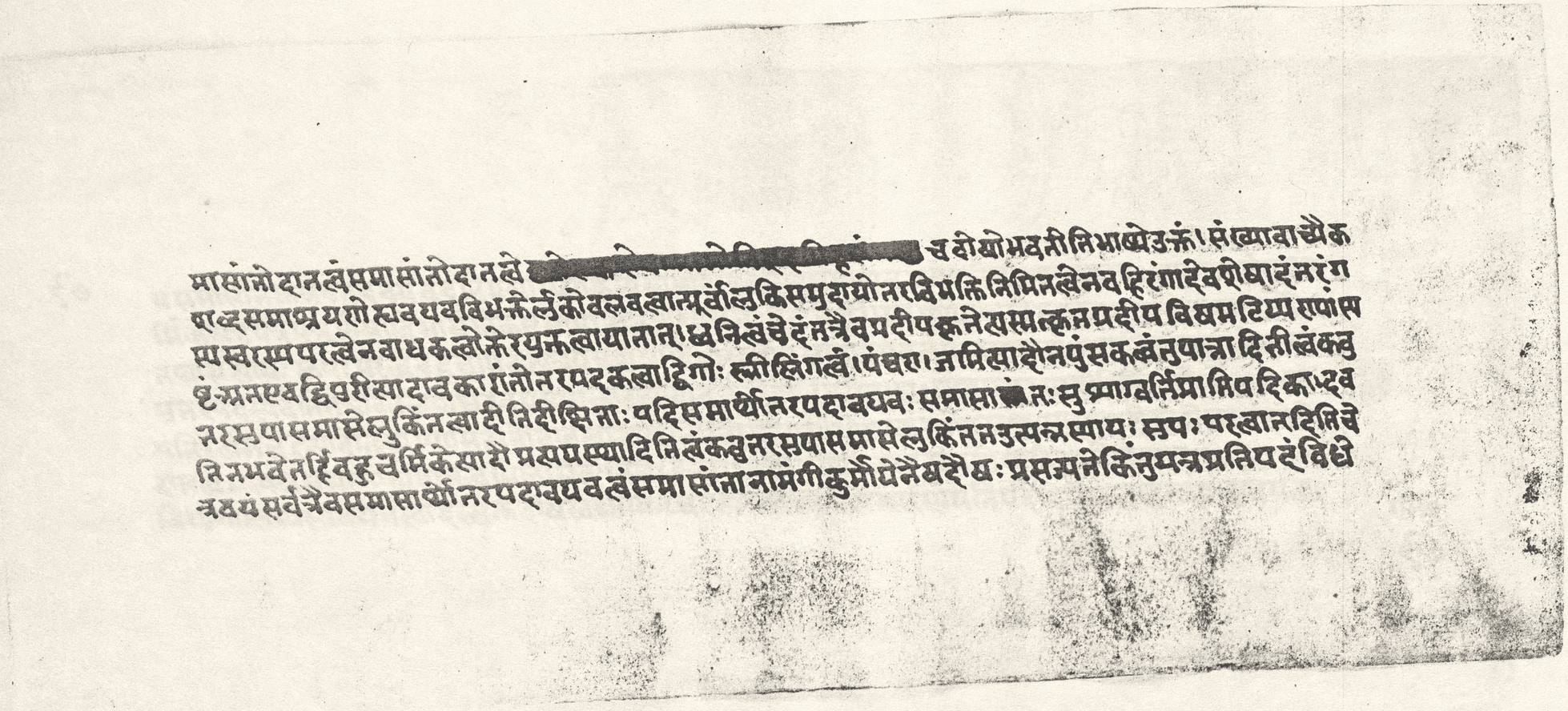

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वसमासोनलत्रैवनदवयवदनिप्रसाससमाकल्पयामोमत्रनसप्रासस्मैवावयवदनिन
र्मिकेसत्रपत्रपत्रशेषाद्विभाषेतिकए सामान्येनविधीयते: नन्वेतदतिसूत्रस्थाप्राप्तविरुद्धंसमासस्मैवावयवदनिन
नथासस्याय: सुप: परत्वंवहुचर्मिकेसत्रपत्रशेषाद्विभाषेर्योनरपदप्रवयवत्वंसमासोनानां।नथाहिसमासोनोदानत्व
मनरपदस्यतेनिनत्रविकल्पाधेरदंप्रथमकारसादौवहुव्रीहाविदंसेनभ्य: प्रथमपूरणायोरितिकयोर्नोदानत्वा
पनिरंसेनवदसादौनत्रप्राप्तिसंनोदानत्वायनिरिमुत्कौभयोरपिप्रकरणेनत्वप्राप्तसारदेकनौनरपंदानो
दानत्वमनत्रसमासांनोदानत्वमितिसिद्धेनिनं।तत्रयद्यपीदंप्रथमकारसत्रशेषाद्विभाषेतिकय: प्रतिपदम
विधानात्समासावयवत्वादसुक्दोषस्तथाप्यनचरसत्रऋक्पूरित्सकारसप्रतिपदविहितत्वादुनरपदावयत्वा

एम०
९७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

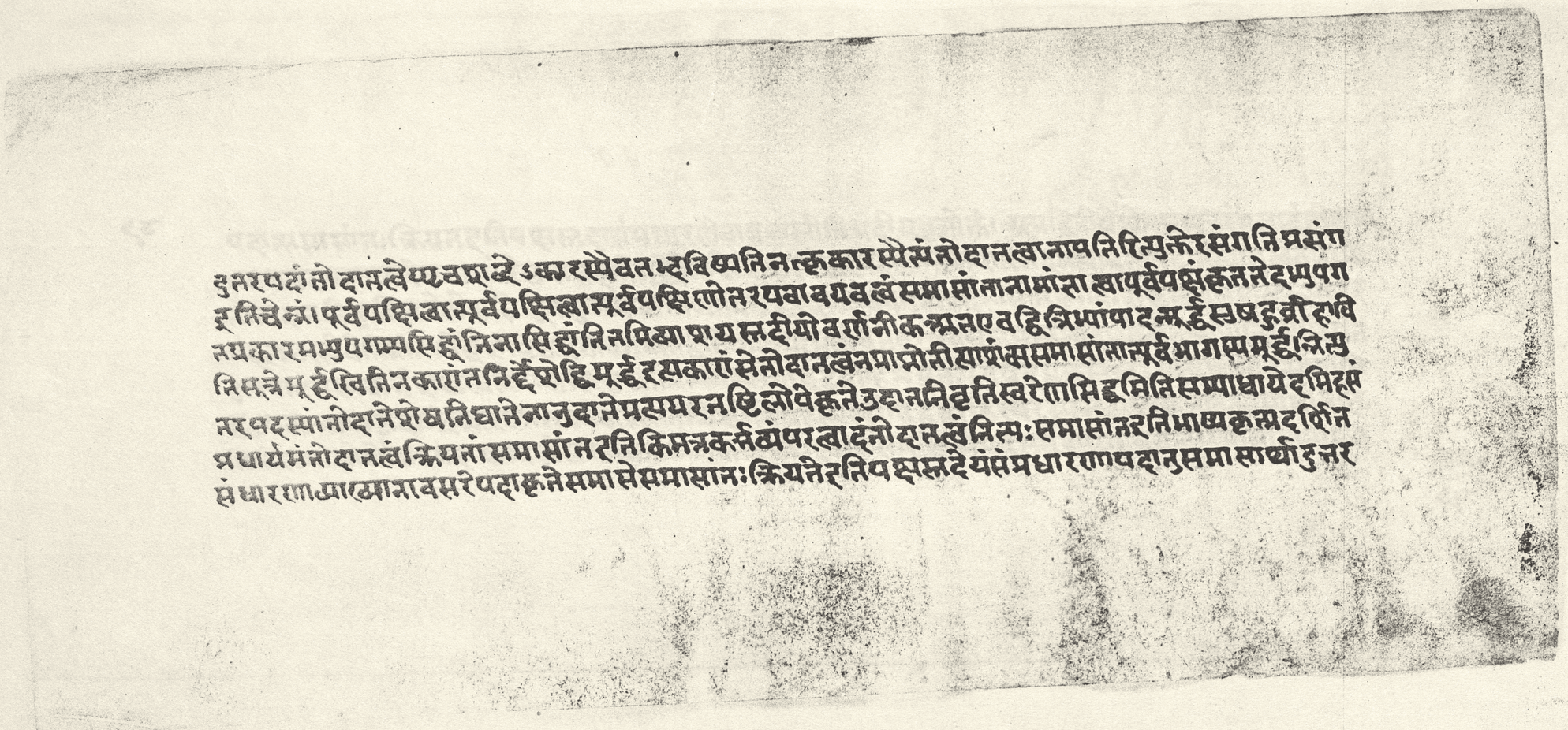

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पदात्समासान्तः क्रियतदनियमस्तत्रसंप्रधारणीयवाक्यनाक्षीनिप्रदीयतकृतोकं। अत्रहिनीयेक्षेपघण्णेतरंगत्वादंनोदना
न्नागनरपदावयवेसमासांतेसमासइतिमूर्द्धनिविधिष्टंस्योनरपदत्वान्नकारांतेनदभावादनपदांनोदानलंतनप्रा्रो
नीसदनमिहृतिसरेणोष्टसिद्धिवकुमशमानथापिमूर्द्धन्यादावयवदलंतसमासांतनस्यविधिष्टेमूर्द्धनशब्दरूपोनर
पदत्वमस्तेवेतिमांतनिर्देशोपिसत्रेणोवनसिद्धिरिमाशयःपुनर्वचनं। अाद्यघपक्षमादायोदानलोपात्सिद्धमिमेन
इपपादत्रस्यकर्मणशब्देपिसनिर्दिष्टत्वात्रस्यसरेणवृद्धीहिप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यबाधनादमधाःसि
द्धत्वात्। अथवृत्यधिकरणन्यायकात्सनिर्दिष्टोपिप्रस्यसरेणवृद्धीहिस्वरस्यनबाधकरतिकल्पनेनास्ति
तिसमासार्थोसरयदावयवदलंसयासांनानांनकल्पने।एतेनसमासार्थेपदसमुदायावयवलंसमासांनानामांव

195.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

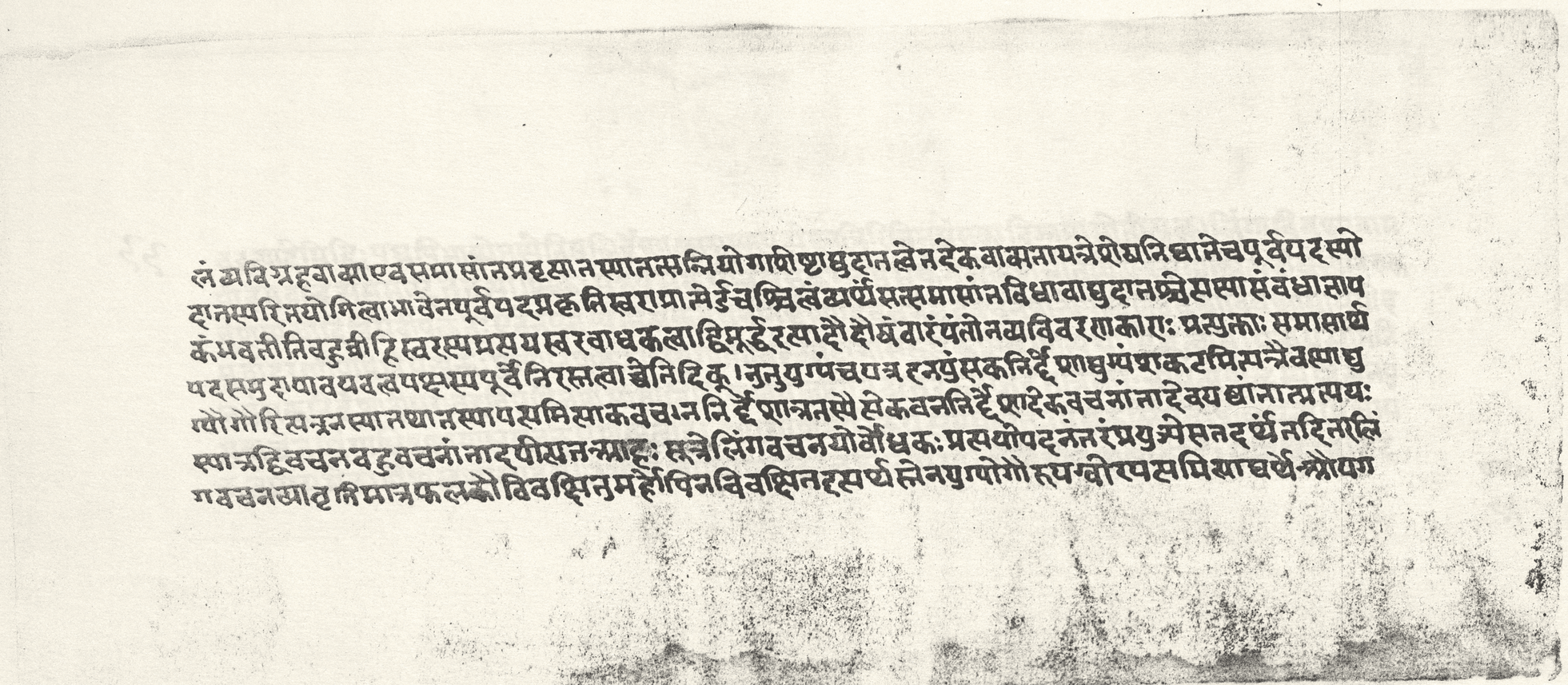

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वर्त्तादेमिहिः पद्यपिभाष्येनसेनिषिनिर्देशास्त्रसायसंज्ञात्रिलिंगपुंसकादिन्नप्रायोनीसुक्तालिंगाविवक्षायाम
यीहमुदाहृतसमाहृतेनन्यायसिद्धं: पुत्रपुंसकयोर्भेयुसकमनपुंसकेनैसेकशेषं।नपेसत्रसमाहारेत्यहेयस्मिन्नेक
र्नुणक्षत्रादिनिप्रतीपहनः एनेनयुनग्पमिसेकवचननिर्देशाहिवचनंचहुवचनपौर्नेसादिनिवचनाविवक्षायामपीद
मुहंहरणीपमितिप्रत्युक्तः पुरुषानिएकस्थानियुग्पागावश्सादीनांसस्त्रसैकशेषैणान्यथासिद्धत्वात्।यत्वयसमिति
नपुंसकनिर्देशोयगवश्तिपुंसिनप्रायोनीनिलिंगाविवक्षायांनवनरैरुदानहेननिसारं-अपसपशब्दस्यनित्यनपुं
सकत्वेनलिंगाधिवक्षायासत्रवक्तुमशक्यत्वात्।-अपसार्थेवीधेकप्रसथयस्यनुनपुंसकलिंगवैशिष्ट्येनाभिधाय
कत्वंप्राप्तमेकार्थेशब्दस्यसादृष्टलिंगान्यत्वंपुष्पास्तारकानक्षत्रमित्यादिवेसेवंभाष्यकारैः समाहितंच।तदे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

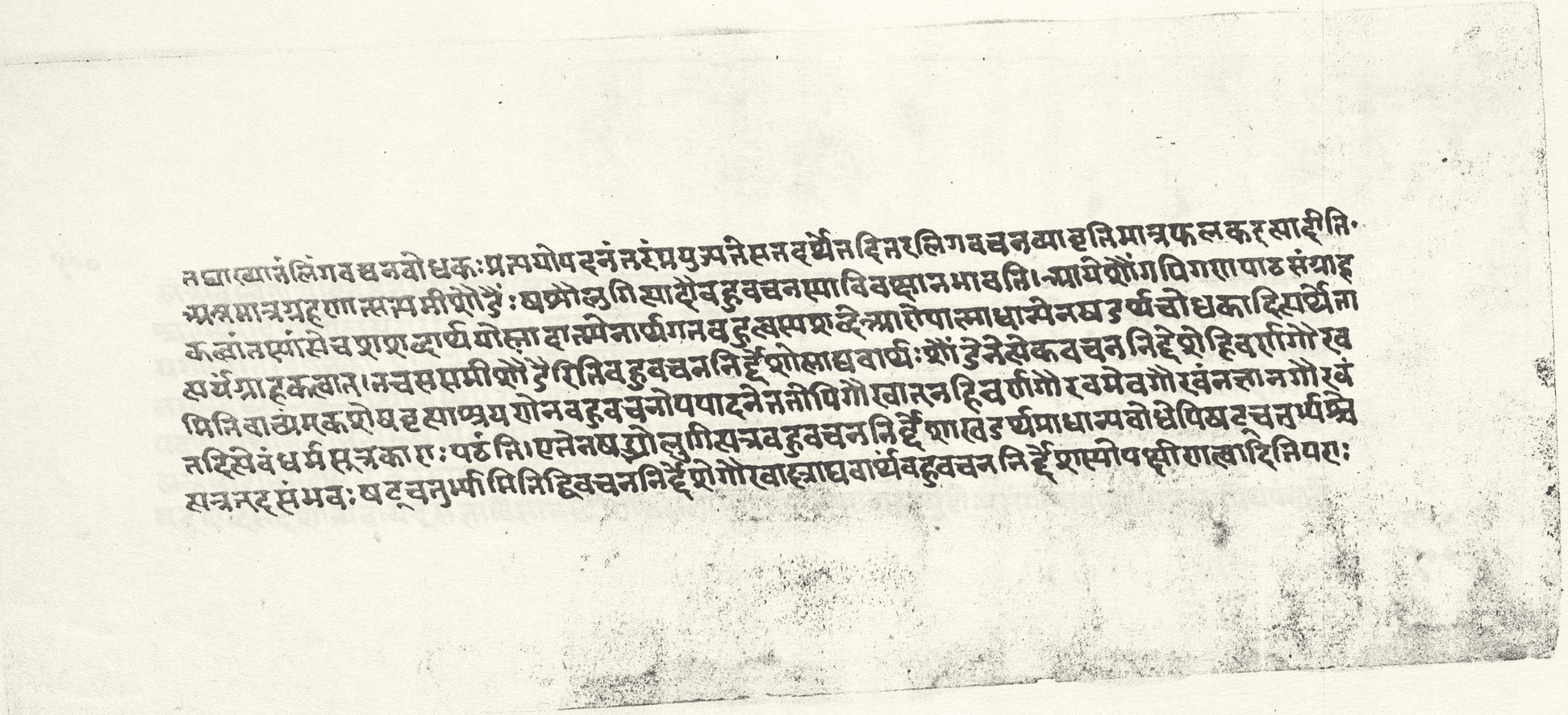

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सेऽग्रवचिनार्थे हिवचनमपेक्षानचिनार्थवद्वचनाश्रयणेऽपि रक्तप्रसृष्टलाक्ष। नन्वेवमपि प्रियपंचानः प्रियपञ्चाभिप्रायेणोलूखलयुद्धोरतिप्रसंगः प्राधान्येनषष्ठ्यर्थबोधकासरत्वप्रसक्तेरादिचेन्न। विहितविशेषणाश्रयणात्। नर्दिपंचकाः प्राकुनयष्ठ्यादौ स्वार्थिककञ्नेतिप्रसंगः कथंवाणोयष्ठ्यतिचेत्संचैवपंचकाष्ठ्यतिसंज्ञा नरत्नवच्छेदेनकर्मोत्पाद्यत्वप्रयार्थत्वेनप्राधान्यात्तद्गमात्मकृतिभूतषष्ठ्यर्थसमनदभावायरमयंचेत्यादौनानर्थक्यप्रधानत्वानमुख्यषष्ठ्यर्थप्राधान्याद्दिशेषाद्दोषात्। स्पष्टंचेदंसर्वादिसूत्रेभाष्यकैयटयोः मनुष्याणांनेत्यनषष्ठितिमहासंज्ञाकरणात्सान्वर्थलाभंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेनषष्ठ्यर्थमात्रक्षाणांनां षष्ठ्यन्तसदृशानांवाचष्ठ्यंज्ञाविज्ञानाद्दौनसंज्ञायाः प्रायेरभावाच्चयुद्धोःप्रसंगएवनास्तीतिनन्नः प्रियपंचाद्यै

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पदोस्त्रत्रसषदि निनिषेधस्याप्रवृत्तिप्रसंगात। ध्वनिनं चेदं नसदि सत्रभाष्येःनथादि नत्रानंनरस्येदीपएवप्रतिषे
धेयं चेत्सादोष्ठायमाणंवासिद्धत्वान्नेतिपरिहृतसमुद्विधिलाधमावोक्तथप्रसिद्धलमितिपुनराशंक्यसुविनिश्चयः
पकारेणप्रसाहारणश्रयणात्पुनःपरिदृसवहुर्मिकेसादावाविपरविधीयमानमिसनलोपस्यासिद्धत्वान्नस्यादिनिप्र
साहाराश्रयणोदोषमुल्लौभयोरविषमुयोर्निषेधइतिसिद्धंनिनं। पदिनुप्रियंचेत्सादोषविधेविधेननहीत्येदो
षोनास्यवदन्नापिपन्नस्यादिनिदोषउपऋसितुंपुक्तोमथापूर्वपक्षसिद्धनयोहभयोरपिनिर्दलत्वात्पनि। अन
उपधेतिसुत्रीविहभवसेववाध्यसमान्यविनाश्रयणान्सर्वविधयेप्राप्तस्यसर्वस्यापिनिषेधस्यवाधनादिनिकेचित्
अन्येनुयोगनाप्राप्तस्याधादनोवहुव्रीहेरिसेनदण्डादण्डपरस्याप्यनउपधेप्राप्तविधुन्मूलकत्वान्नषदि सनैनैवे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बाधरस्तादुः अयरेसनमोवहुत्रीहेरिसनैवनघटिसमयरत्नादधर्मममानाः पक्षेदीक्षायाविंछंत्रिविधुन्मूल
कलेनसकलमासिवाघकलेमुनयुक्तं।दामहायनांताच्चेसत्रांव्ययग्रहणानवृत्तेरुहाम्नीवडवेसत्रङ्गमिषेधा
वधिपक्षेस्तोऽपिनानडुपधेरयनेनपक्षेऽीविनिमिहूंनभंगप्रसंगात्।गौणीनघटिनिमिषेधप्रवृत्तफलंलक्ष्मिम
क्षेःनिषेधाग्रहीगीसादौबोधः।अत्रलिंगाविवक्षणायांसायंकर्महूंनपुंसकमिति सूत्रेनपुंसकग्रहणवचना
विवक्षायांलाकृशरादेकासंज्ञेसत्रैकग्रहणमिसादुः आद्येनिसनपुंसकलक्षणाभग्नयोज्ञनकस्मनपुंसकग्रहणं
स्याद्दूमिलिंगविवक्षणाद्वैयर्थ्यादंसेचसंज्ञेसेनावनैवैकलस्यविवक्षणादेकग्रहणस्यंतथालक्षप्रसंगात्।स्पा
देतन्।मिनेप्रकलखंडेवापुंस्यहूंहूंसप्रेशकरनिकीप्रासप्रांपवाद्यईश्लोनिसनपुंसकरनिनावलि र्विवा

एम०
११०१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

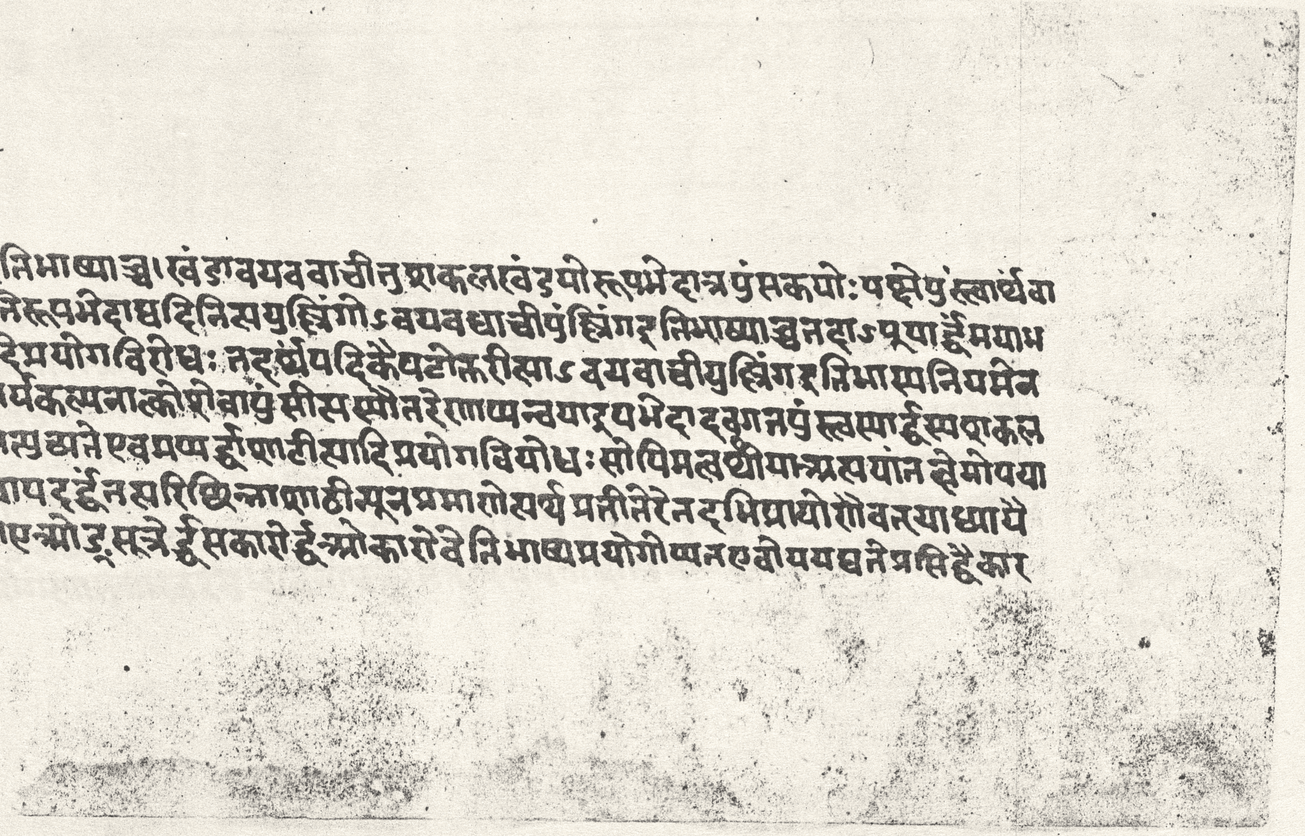

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्मृतिमात्रस्यदर्शनस्यैकमात्रारूपंनसरिच्छित्रदर्शनार्थानां।पूर्वसाहचर्यमनाश्रित्यबायुंसीत्यनेनपक्षेस्त्रीत्वंपुस्त्वयो
र्विधानमितिमनोरमोक्तदिशाकोशलोपिस्त्रिलिंगतायालाभात्।एवंस्थितेहैनपुंसकमित्यत्रार्हमितिनपुंसकनिर्देशो
नपुंसकमात्रसंग्रहार्थंस्यादर्हतिपुल्लिंगनिर्देशेनसमांशवाचिनोनिसनपुंसकस्यनग्राप्नोतीतिनस्मात्रग्रहणार्थेन
पुंग्रहणस्यसार्थक्यंकथंतायकत्वमिति। अत्रोच्यते। सूत्रेऽर्हेप्रदृल्लिंगोऽग्रपयांतोजाक्षणिकत्वाद्ग्रहणांना
र्हतिः खद्गावयवाचीतुनिस्पृल्लिंगएवस्त्रवएवावाचीपुल्लिंगइतिभाष्यस्यार्थानरेनोत्पर्यकल्पनेप्रमाणाभावाद्गः
कोपोविसर्गसीतिपूर्वान्वयेवःउपाध्यायाग्रपिलाक्षणिकस्यग्रहणामभ्युपगम्यावयववाचीखमिधेयवशान्नि
लिंगतानिषेधश्चसाधूक्तप्रदृप्रयोगेणानत्रास्तरम्भावयंचकुंनत्रावयवशब्दवाचीसत्रविश्लेष्लेनविश्लेष्लेन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

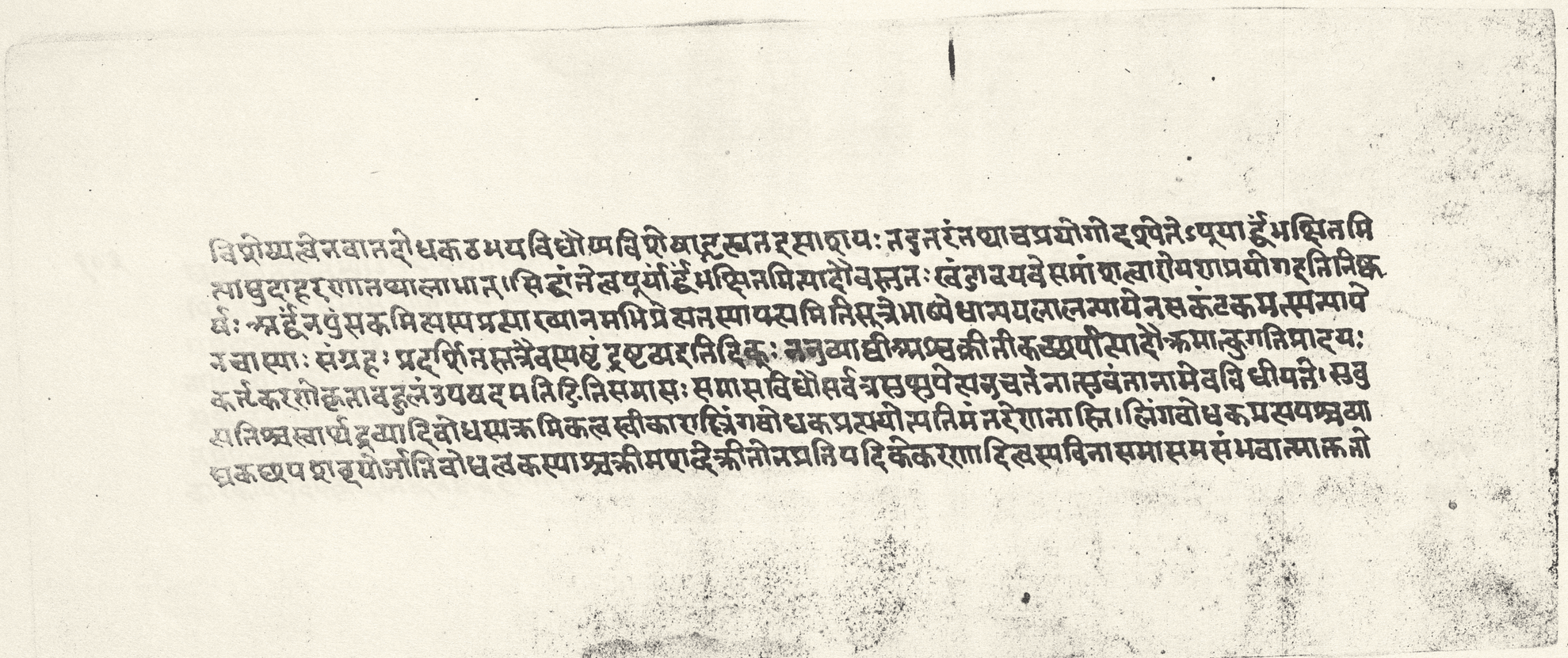

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घवकीनेत्येनेभ्योऽपवादभूतस्यानेरल्लीविषयाल्लीनाल्करणापूर्वादिनिविहिनडीषयस्यविषयाभावात्सर्वदा
पितनः सुविसमासेज्ञानिवोधकत्वकरणादित्यीः एंभवेष्यदेनत्वाभावान्डीषयेनप्राप्नोतीत्यसन्नाह- गतिकारको
पपदात्कृदिः सहसमासवचनंप्राक्तद्धितेः एवंचसमासएवनयेष्वत्वादेनरंगत्वादयः प्रागेवप्रवृत्तिरितिठायं
वाधित्वाः पवादत्वान्डीषद्वयस्यप्रवृत्तिर्निष्प्रत्यूहान्नत्रगतिकारकोयपदात्योः कृदिः सहसमासः सप्राक्तद्धितस्तीतेदि
त्यर्थोनगगत्यादीनांकृदिरेवसमासोभवतिसचसुप्रसतेः प्रागेवेति नियमोनथासति। नथासतिप्रयत्नोनरासिसाद्धवासंभे
नप्रशब्दस्यसमासः वुगतीत्यनेननप्राप्नोतीतिनवाच्यंपूर्वंयदप्रकृतिस्वरत्वाधेनोनरयदप्रकृतिस्वरत्वप्राणीगति
कारकोपपदात्कृदितिसूत्रेकृद्ग्रहणादप्रसक्तस्यसमासत्वानेनभाष्यकैयटयोः संगृहीतोविरुध्येतषष्ठ्युक्तिश्चोद्यानवतो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

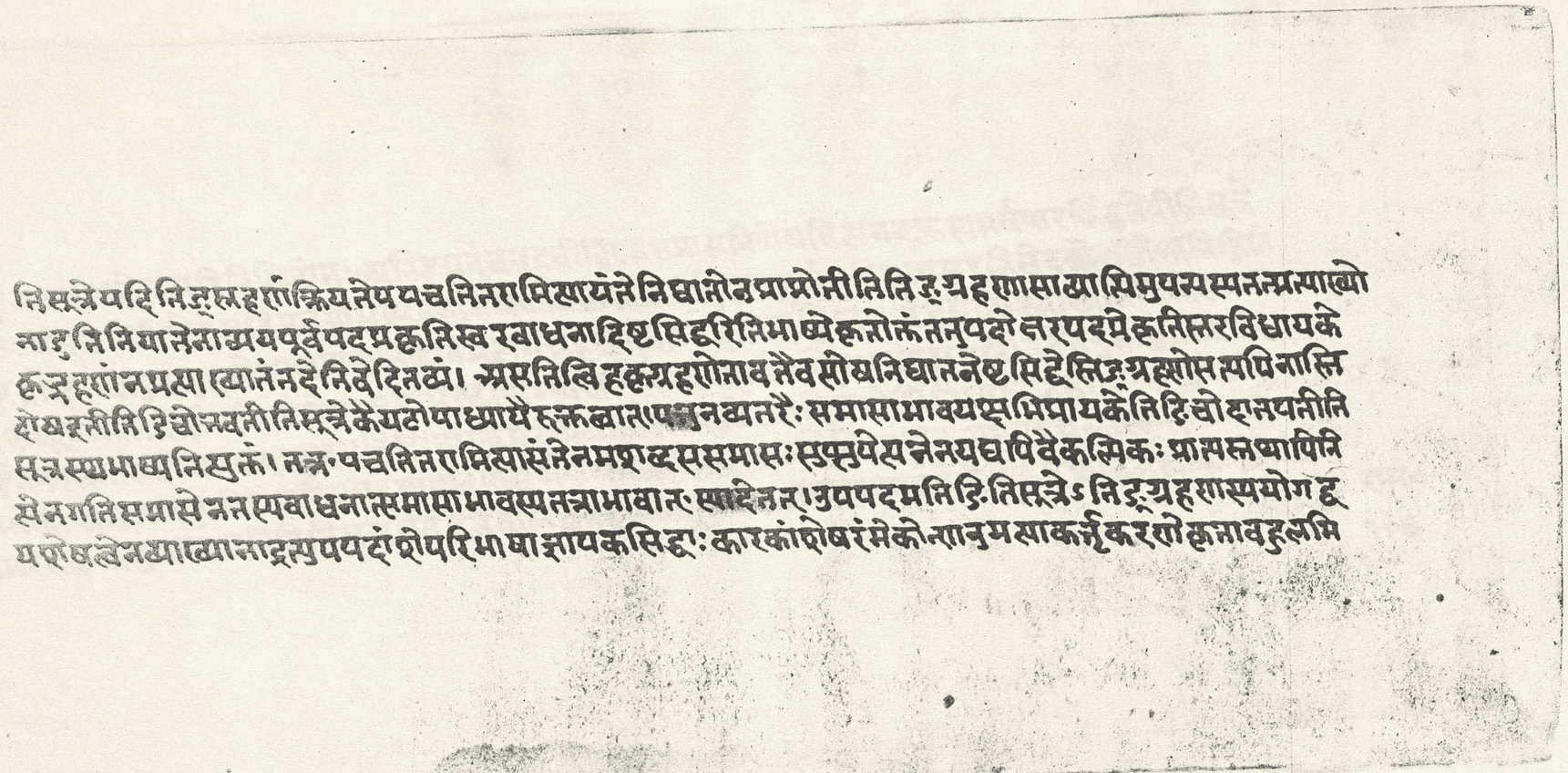

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निबहुलदचनाहेसम्प्रतिसिद्धानः अनिङ्पदंचबहुव्रीहिणासमासविशेषमिसनबक्रसमर्थपारकिंहनेवीनिसूत्रे
उपाध्यायेरुक्तमितिनिङ्घटिनसयासम्प्रतेननिषेधान्नयचनितरामिसत्रकर्थंगतिसमासरनिचेदत्रोच्यतेअनिङ्निति
नबहुव्रीहिरविनसमुरुबोलाघवान्निङ्निनिप्रसयग्रहणेनदंनग्रहणान्निङ्निमनिङ्पनिदिनोच्यतेनरविसमास
एवि शेषणं मिनिनिङंनमिश्रानोपः समासइत्यर्थेऽर्थेलम्पसिङनामिन्नोपः समासइति।तदेनदुरुंहनिकारैर
रनिङंनम्प्रसमासरनिस्पष्टमुपपदमनिङ्निसूत्रेमदीयपदमंजरीमनोरमादिग्रंथेषिनिस्पचनिमरामिसादौगति
समासोनिश्रमूहः बहुव्रीहौचनिङ्ग्रहणंपेवमाश्रर्थेसार्थकलानज्ञापकलोकिभाषाकृतामनुपपन्नाख्यान। पक्षन्न
नञ्समरैरुदाकृमुपपदमनिङ्निसूत्रसंबहेनैवानिङ्ग्रहणोनिङ्पटितसमासव्यावर्तनकैनैकदेशाउमयाकारकां

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

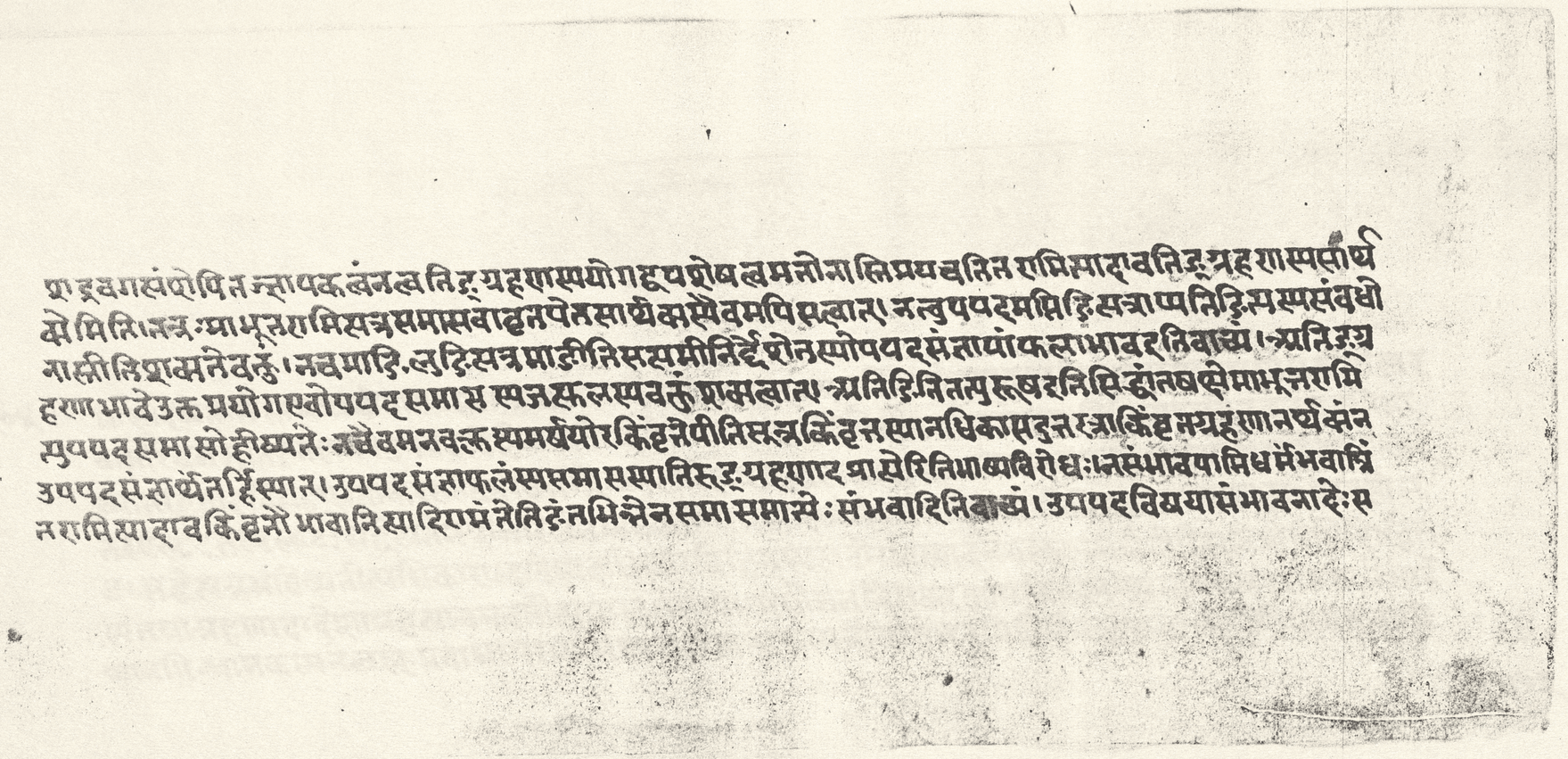

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रासादप्रतीतेस्तथाप्रयोगाणामनभिधानस्यविवक्षितत्वात्। अनभिधानेचसादृश्यनिर्देशात्समासप्रयोजकयोस्सर्
वाप्रोरेवनञ्निर्देशेनसापिउपपदविशेषसन्नियोगेननञ्तत्रकारविधिवैयर्थ्यप्रसंगात्।विधिप्रतिषेधयोर्निभा
ष्यानर्थिताऽनिग्रहसंज्ञाकरणात्कुचिन्नहिज्ञानसंनेरभ्यनुज्ञयोस्लाच्चअनर्थवानवक्लस्यमर्थयोरित्यनेनयद्यल्लट्
नस्यल्लटस्यल्लटः सहेसनेनशनरिसंनभावयाभिधर्मेनिंदिप्यंनभवंनभिषादेभिन्नसम्दावान्नासः समासोल्ल
टः सहेसन्नभविष्यनीत्यधिकारात्सदविष्यदधिकारविहितस्यलटोग्रहणादनवक्लस्यमर्थयोरित्यविशेषविशिष्टहिन
स्यनत्राग्रहणादादेशाग्रहसानभवनीत्युपपदसंज्ञायाःप्रयोजननिराकरणापरंतत्सूत्रस्थंभाष्यानरसंगछते।सर्व
थाभिन्धानकस्यनेल्लक्लप्रवाधस्यसमासशास्त्रस्यवाधकस्यनायांगोरवमिनिहितदोषयः अनिर्दिनिव इवीहि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ल्लासवंनसेवोपपदसंज्ञाविधानोन्नोक्तदोषइतिचेन्नैवमुपपदसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्पुभकारदासदैकत्रसप्तमीसमासेनैःप्राक्कर्मषष्ठ्याःकर्तृ
प्रधानकारिणीयाम्न्यायबाद्विषयलाभात्प्रकृतेःकुंभेसप्तम्योपपदत्वाभावात्कर्मण्यणोप्रसंस्थान।न्यस्मन्यनेनुपंचक
प्रातिपदिकाद्धेपक्षेप्रातिपदिकस्यैवकर्मवोधकत्वादुपपदत्वेतत्तिद्धंवनेप्रत्ययेकर्मषष्ठ्यांकुंभन्यासकारदतिप्र
क्रियावाक्येसमासे।। -अनएनत्रोपपदसप्तमीसमितिसूत्रेन्याहरंकुंभंकरोतिकटप्रियत्रोपपदसंज्ञानिबंधनणो
रणासप्राप्तयोदरिणायोपपदसंज्ञायांसमर्थवचनंकर्तव्यमितिवार्तिककृतोक्तं।आख्यानचक्रदीपकृताचनुष्कपक्षे
पंचकपक्षेवाप्रातिपदिकस्यैवकर्मादिवाचित्वात्सदविधित्वात्समर्थपरिभाषानुपस्थानात्समर्थवचनंकर्तव्यमितिभाष
इति।सुप्यजातावितिणडे सुवुत्पत्तियोग्येत्यर्थः। राजनिपुधिकृतःसंवकर्णीयोरणमित्रयोरिणाढौराजनीयाढेराजनी

एम०
१०६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

फलानाश्रयत्वेपिव धास्सर्थकमीभूताश्चनिष्टप्रसङ्गधात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वान्नाद्याणांकर्मनाप्राप्ता
किंनुग्रामंगमयतिदेवदत्तंपरशुनाछिनत्तीत्यादौप्रयोज्यकर्मनिष्ठव्यापारजन्यफलाश्रयत्वेपिग्रामस्यकर्मत्वार्थंकर्तरीक्ति
ततमितिसूत्रेकर्तृग्रहणस्यफलानुकूलव्यापाराश्रयपरत्वात्तदाश्रनिष्ठव्यापारजन्यफलेप्रकृतधात्वर्थतत्स
दिवक्षणान्नाद्यनिष्टस्यभक्षणाद्यफलस्यानथात्वादिष्टसिद्धिः।फलव्यापारयोःप्रकृतधात्वर्थतत्समप्रसास
येकधात्वर्थवाच्यंदिवक्षितंतेनमाधेषुभक्षणायग्रसकप्रभृवधातीतिप्रयोगेनातिव्याप्तिःएतेनसूत्रेनमग्रहणंव्य
र्थं।नचयेषांणवकंवारपतीसत्रसंयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापाराश्रयकवाणस्युपात्तगतीभूतमाण
दकनिष्टव्यापारेणाक्षेपिनत्वेपिव्यापारेप्राधान्यबोधमहणाप्रधानीभूतव्यापारेणोक्षिप्तत्वाभावोकर्मत्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रावार्थेनवचारणार्थोनाभीक्षिनदस्थानवकाशात्प्रत्यौकर्मत्ववाधः नुल्यन्यायान्नाणावकेविवाधप्रसंगनप्रमग्र
हणेनुसस्यग्रोचरिनार्थेसामादानस्यस्परत्वात्कर्मत्वेनवाधइतिसिद्धांतः संचंपथोरूपयोरनापर्यवसापीप्रधानी
भूनआपाएअ्रयार्थकर्न्दपंदेनैवाग्रेः कर्मत्वाप्रसंगात्कर्नरनीक्षिनत्वादितिपरास्तः सत्यप्रयोयादंनेनकृनेवि
व्यापारीफलानुसनिदप्रायांव्यापारन्नमफलसंबंधीद्वादिग्रयत्वमात्रेणाकर्मत्वार्थी। नथावायंनिष्कर्षः फलव्यापा
रयोर्धानूयानत्वंकर्नृरिस्मनः समानधानूयानत्वंप्रसाप्तसापुनस्तयोः नमपानुग्रधानत्वंव्यापारेणाम्यनेसनाः अ्र
नुस्पन्नेफलेनादशिष्टामात्रेणाकर्मनाएनेनक्रियाजन्यफलाश्रयत्वंकर्मत्वमितिनैयायिकानांयथाश्रुनोभ्यु
पगमः प्रसुक्तः धानूयानफलस्यनुकर्मत्वंसर्वथानप्राप्नोनीतिनत्साधानाधिकरणेश्लोकंपत्नीमादेकथद्वितीं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्यादेरनादिप्रकृतिकसूत्रेलक्षणायास्त्वयाप्यंगीकारात्। अनिनग्रहणंज्ञापयतिअनयोर्योगयोर्निर्वृत्तंसप्तम्युपेतीतिभा
व्योक्तिस्तत्सप्तम्येतिपदद्वयनिवृत्तिंज्ञात्वार्थिकासप्तम्यनिर्वृत्तिंगमयतिसविशेषणज्ञानंनिवर्त्तनएवेतिव्याख्यानायथाश्रुतव्याख्या
नेत्वनयोर्योगयोर्निष्पाद्यापूर्वसूत्रेणपदद्वयनिवृत्तौतिरोभूयेसादौकृत्वादिनस्यादितिदिक्। उपपदमतिङ्प्रयोगादिति
सूत्रेसप्तम्याअनुकर्मणिद्वितीयेत्यनेनद्वितीयाकर्मणिविधीयमानाद्गुणंपचतीत्यादौधात्वर्थफलाश्रयेप्रसज्यतुलप्रथ
मिष्पाएवप्राप्नोतिननुश्लोकंपचतीतिफलसमानाधिकरणस्तोकादिभ्योण्यकर्तरीत्यिनेनकर्मणीतिसूत्राद्धात्वर्थफलाश्र
यस्येदकर्मसंज्ञाविज्ञानात्तथादिनत्रेणितशब्दआप्नोति। संज्ञेताअनिवृद्धिपूजार्थेभ्यश्चेतिवर्त्तमानाकृप्रसयोनःक्रियाशब्दो
नत्वभिप्रेतवरोहटः। अभीष्टेभीप्सितंदृष्टमितिकोणादवसर्गपूर्वकएवरूपंगीकारात्।मतिरिच्छावुद्धेःएषग्रहणादिसा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कारः कर्मणिनिष्ठाक्तस्यचवर्तमानइतिकर्मणियष्ठी। हृतीत्यस्योत्तरत्रनिहसानहिनांनयोगेनस्यान्प्रंगीकारात्। एवंचकर्त्रीऽसं
संवहभिप्रमाणंकर्मैनिसूत्रार्थः कर्तीचकेनसंवहुमिछतीत्यांकांक्षायांकारकाधिकारात्सकर्तृधानपानव्यापारेणोत्सर्गीक्षभ्यते.
नथाचानुवर्त्तमानाकीर्तिसूत्रक्रमोरमोरुरितासंकोचेमानाभावेनचपाकानुकूलव्यापारेणसंपूर्णोधात्वर्थेनपदीप्तिनसमेव
प्यान्नधात्वर्थफलस्यनुचफलानुकूलव्यापारेणफलस्योसाधत्वात्फलानुकूलव्यापारज्ञप्योसनिरूपकत्वाश्रयत्वा
हूत्वर्थफलस्यकर्मतासिद्धौवेतिचेन्मैवं: पचादिधात्वनामुत्पत्तिरूपफलाननुभावकत्वात्। व्यापारोशेप्रकृत्यधात्वया
नत्वस्यैवफलांशेप्यावश्यकत्वात्। अतएवसूत्रेकर्तृग्रहणंचरितार्थंनहिसावेषुभक्षणायप्रसक्तसप्तम्यांघञनाशोमा
मूद्दिसम्यत्रवध्रानीत्यर्थकेप्राप्तेषष्ठ्यंचवधानीसूत्रानिव्याप्तिवारणार्थंकर्तृग्रहणाभावेहिवध्रासर्थंव्यापारजन्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धेस्तत्राह। क्रियाविशेषणानांकर्मत्वं। क्रियायाधात्वर्थमविशेषणानांसामानाधिकरण्येनव्यवच्छेदकानांकर्मत्वमित्यर्थः। इदमपूर्वमेववचनमिनिनैयायिकाः नचैवंसतीकः र्मत्वं। क्रियाकरणादावतिप्रसंगः क्रियाशब्देनोक्तवचनेसार्थकप्रत्ययांतधात्वर्थस्याव्यावर्तितत्वात्। भावयज्ञादीनांप्रयोगसाधुत्वमात्रार्थकत्वेनपाकादीपदानाद्यक्रियानुपस्थितेः अतएवश्लोकंस्थीयतेसाधुगतंग्राम्यसेसादौदर्शनमानत्वाद्यर्थकप्रत्ययांतोयस्यास्यक्रियाविशेषणोभोहिनीयाभवसेदेतिसत्रापिदीधितिमतानुसारिणाः अन्येनुसद्विधमनर्थसंत्वाकर्मत्वादीनांयाकादप्रत्ययंब्रिर्वीहृयकृदभिहितोभावोद्रव्यवत्प्रकाशनद्रतिभाव्यादसत्वभूतोयोभावस्तिङ्यदैरभिधीयतोः सत्वभूतस्यप्रत्ययस्याः सद्यज्ञादिनिर्वंधनद्रतिवात्मपदीयाच्चयज्ञादीनांशुधकूशंकरवप्रत्यीकारणद्वात्वर्थमात्रेन्वयवि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वक्षार्थांस्तोकंपाकः प्रसर्यानेनन हिवक्षार्थोस्तोकः पाकरसविभवनिः संचारेरनिमंदिरावधिसत्रीकर्णविधिआ
ह्वनेहासंचाधरपल्लवावधिप्रहाणोपिमोनावधिःविनंकानसमीहिनावधियद्मासावधिप्रेक्षिनेसर्वसावधि
नावधिःकुलभवः प्रेमणःकुनःकेवलेऽनागप्रेपिवलंलनैवमुक्तिःस्तोकापिपत्रनोरसुभयविधप्रयोरशीना
दिसाहुःहरिदीक्षितास्तकनैरीक्षितनसमिनिकर्मलक्षणेकर्नुःकेनेक्षितमिसाकांक्षायोग्यकरणाप्राविनस्यसपूर्णी
धात्वर्थेनेसपर्थेस्यकर्रपदेविशेषणानयामविशेनफलानिरिक्तंकेवलव्यापारोऽपर्थेनश्रुतिप्राधिनेनबाधितला
कर्नुःस्वीयव्यापारेणप्रहाणोनांसुनप्पलेनसंवद्धमिष्टस्यफलस्यापिकर्मलसिद्धेनेदमपूर्ववक्तव्यन
चैवंतत्पिंयदनिस्वर्गयजनीसाक्षायनिःप्रागुक्तप्रयासस्यादिनाव्यापारसंबंधिनः सम्मानधान्यानस्यविवक्षणा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न। नचैवं नंदुलंपचतीतिनंदुलाद्दीनांकर्मत्वानापत्तिः साक्षात्संस्कार्यत्वाद्व्यापारसंबंधित्वस्यविवक्षितत्वात्। अत
एवसत्रेतमग्रहणंचरितार्थं। अतएवकर्तृकर्मणोः कृतिलः कर्मणीतिसूत्रेयाः कर्मग्रहणंसंगच्छतेः नचस्तोक
स्पाकः स्तोकः यद्यतद्रसनिष्ठार्थं कर्तृसाहचर्याद्धात्वर्थकर्मणोग्रहणास्मत्तत्रसत्वात्। स्वर्गादिकंतुनधात्व
र्थोभूतेनाविधात्वर्थफलाश्रयत्वेनधात्वर्थसंबंधिः कालिकादिसंबंधेनातिव्याप्तिवारणार्थंफलनावच्छेदकसंबंधे
नसंबंधित्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात्। नथात्वमत्रसन्न्यसयोर्याद्दनगम्यत्वात्। नहिकालिकादिसंबंधेनसंबद्धुंकोपिकिं
ञ्चिदिच्छति। नस्मादत्रनीयत्वेनेछांविनैवसिद्धत्वात्। अत्रेत्तनएवकर्तृरिच्छासंभवात्दीयव्यापारसंबंधिनः कर्तृ
कर्मत्वमिनिनुनवाट्यं। सर्वत्रेतनावदिनिसन्सूत्रस्यभाष्योक्तरीत्याकूलंपियतिधनीसाट्। विवत्रेतनाचेतनसाधा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रणास्यसन्नग्रसयस्मसञ्जेउपादानान्नेनासिर्गोत्रंगात्रंसपदिलवणसेविकिरनुलंभिनेक्षणात्चिर्मदरागद्रसादेनो
संगनिरित्याहुःनव्यनरास्तुफलस्मापित्यपदेशिवभद्रावेनफलाम्रयलाकर्मलंकारकप्रकरणेचगोरामुख्याम्या
पानाम्रयणादीदसाफलाम्रयलस्यापिग्रहणेदोबाभावादिसपर्ववचनप्रवादनिरसकारंसिद्धांनसंम्रवादिषुस्वी
यंग्रंथेषुअवास्थापयनयघपिप्रकर्षप्रसंयगम्प्रकर्षःकारकप्रकरणेग्राह्यिनस्तथापिप्रकर्षगम्कसनमग्र
हणास्पेहमाधारप्राधान्यबोधनेउपक्षीणात्त्रानपात्तमितिनेयाभाणयःपोषश्रीकृस्पंडिनास्तुकिंकरोतिपच
तिकाक्रियायाकक्रियेसादिसप्रमाणाधिकरणेनप्रश्रमतिवचनाम्पांयाकादिननस्फलानुकूलाःकरीसर्यःपचादि
धातूनामेवार्थइतिभाष्याघाकरंथप्रतिष्ठितोवैयाकरणसिद्धांतःविभ्रम्सेनोपरमार्थकर्मीसेनायंतीश्राविपुरंदरो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

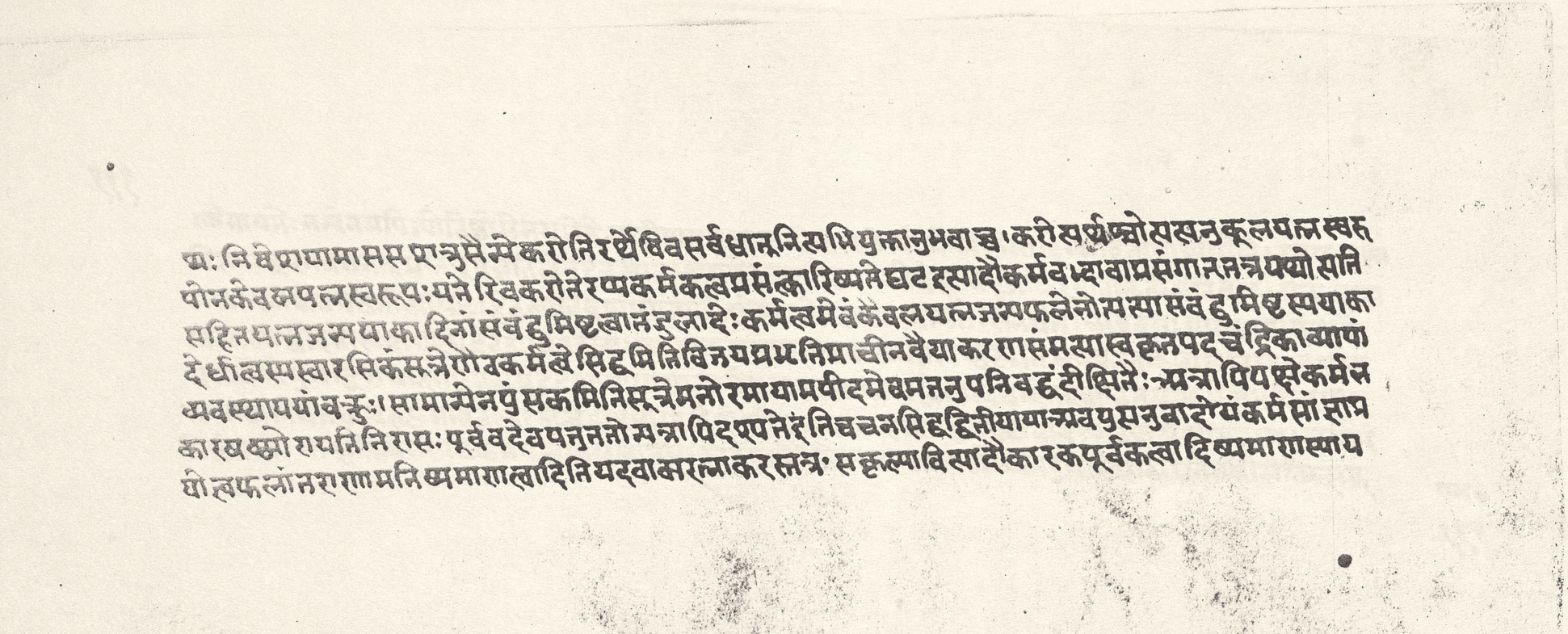

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

णोऽनायत्नेः नन्वेनमपि ज्योतिष्टोमेनयजेत स्वर्गकाम इत्यादौ यागसमानाधिकरणी ज्योतिष्टोमादिभ्यो द्वितीयाप्राप्नोति। नचैफलस्य
पिशुनद्वारात्वजनकं प्रतिपूर्वकृतिलेनहेतुत्वाद्ध्यायतेनवसतीत्यादौविधेरपिहेतौकरणेवात्तृतीयेतिवक्तुं युक्तं। नुस
मायात्लोकेनयजतीत्यापत्तेः हेतुत्वाविवक्षायांज्योतिष्टोमंयजेतेत्यस्यापापत्तेरितिचेत्। अत्रब्रूमः यागस्यनावद्लौ।
किकत्वाद्वोदनालक्षणत्वाद्दृदवोधितश्रेयः साधनकलसम्बन्धत्वात्तस्यप्यस्तिरूपफलाश्रयविशेषसाध्यत्वसा
धनत्वेयोर्युयद्धिरोधात्साधनत्वग्रहदशायांसाध्यत्वार्थंभवत्फलाश्रयत्वेनाविवक्षितत्वान्नतत्फलंप्रत्यंगत्वमितिभाव
नाभाष्यनिर्वर्तकत्वरूपंभावनाकरणत्वंभावनायांविशेषीभूतव्यापारात्मकृतित्वाभावेविधिशेषणीभूताथाः स्वर्गादि
निष्ठेप्सतेः प्राकृतित्वेनसाधकतमत्वस्यसत्वात्पाक्रादेस्तुलौकिकत्वात्साध्यत्वेनैवतदुपस्थितिरितिनत्रीसतिरूपक्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain. Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लाभ्रपलक्ष्यसर्वदाविवक्षितलाकर्मत्वमेवतत्रैनाबाधविशेषोपपादादे; पुरुषनिष्ठत्वंयाकादे: पुन: कर्मनिष्ठत्वमिति: यस्य
नभविनाणाविशेषणांमन्त्रत्रयदाकर्मप्रत्ययस्यदाभावनाया: फलेविशेषणालाकरणालस्यपुर:स्फूर्तिकलानद्विषायांतुली
या:स्त्रीकेनयकरणिअनएवकरणेचसलोकेनिसूत्रस्योक्तिसंभव: नचैवमपिज्योतिष्टोमेनभक्तिपूर्वंयहेनेत्यत्रनयाद्वितीय
योर्द्वयोरनुपपत्तिरेवेतिवाच्यं। भावनायाअपिसंदर्शनादिक्रियानिरूपितकर्मत्वस्यकर्तरिकर्मणिसूत्रेभाष्येउक्तलासं
दर्शनादिक्रियांतभौवेनधात्वर्थनाविवक्षायांतथात्वस्यसत्त्वकलाभ्दक्तिपूर्वमित्यस्यभावनाप्रमाणाधिकरणलेद्वितीं
यायाः सत्यपदलानानथाविवक्षाभावेनप्रथमैवक्रियायाएकलादेकंवचनमसलभूतलानलिंगसर्वनांमनपुंसकलमिति
विवेक: एतेनकर्मत्वविधायकवचनांतरलाभ्युपगमोनैयायिकानांप्रत्युक्त: अतएवनियतपुल्लिंगविधयेत्यादि:यचनी

स्मेवेनिदीक्षितादनिदिक्। नन्वेवमपिनमस्करोतिदेवानिसादौनमःस्वस्तीतिचनुर्थीदुर्वारा। नचनमःस्वस्तीमन्त्रस्तस्यादिसाह
चर्यात्स्वरादिपठितस्यैवनमःशब्दस्यग्रहणात्साक्षान्नाम्नःपूर्वीघस्यतरगणास्यनमःशब्दस्ययोगेद्वितीयैवभवतिगतिसंज्ञ
कस्यहिनमःशब्दस्योयसर्गवद्योतकनयाकृजगवमणास्यर्थेकत्वेनकर्मणिद्वितीयेसस्यप्रसप्रवृत्तेरितिमाधवोक्तंयुक्तं·
णवणायनमस्कुर्यादितिमदिप्रयोगेद्वितीयाप्रसंगात्।नचसत्यर्थेकस्यस्वरादिपठितस्यैवायंप्रयोगइतिवाच्यं। नमस्कुर्
सोरितिसत्वाभावप्रसंगात्।नमःस्वस्तीत्यनेनचतुर्थीनिश्चयंमंगलोक्त्याख्यानुरोधादत्रविसर्गयाटकल्पनेतिस्वयं
भूवेनमस्कृत्येसत्रसमाप्तानापतिर्दैवःपरिहृत।नचैवसादौएवणमनुकूलपिनंस्वयंभुवमनुकूलपिनमित्यर्थेकल्पनया
क्रियार्थोयदस्यचकर्मणिस्यानिनद्वितीचनुर्थीनिवाच्यं· बोधविशेषायेषायांदोषस्योद्भटस्यानु·कुलोधागच्छतीसा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रे कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयाद्याएवमपिदुर्वारत्वाच्च।गाः स्वामीब्राह्मणीप्रत्यस्वामीश्वरेनिष्ठष्टीसत्सप्तो ऽग्रसंगा
च्च।नमस्वातिहेतानिसत्रसत्तार्थकनमः शब्दस्यप्रयोगेद्वितीयानाघनेप्रेषणेत्राह.उपदविभक्तेः कारकविभक्तेः
कारकविभक्तिर्वलीयसी।अत्रोपपदविभक्तिर्वलंयदानरार्थनिरूपितक्रियाकारकभिन्नसंबंधबोधकविभक्तिर्वं
क्रियाकारकभिन्नसंबंधबोधकलंशेषषष्टीविभक्तेरप्यस्यनंपदार्थोनरनिरूपितस्वसंबंधेविशेषणंक्रियाम
दार्थनिरूपितसंबंधबोधकलंकारकविभक्तेरप्यस्यनस्यनेवक्रियाकारकभिन्नत्वंविशेषणांनरमुपानंम
दितुभावार्थकतिङ्विभक्तेःक्रियाकारकसंबंधबोधकलंनांगीक्रियतेकारकपदार्थसंबंधबोधकलंनांगीक्रि
यतेकारकपदार्थससंबंधबोधकलंचांगीक्रियानेनशनहारणायसस्वेनविभक्तिर्विशेषणीयाःकारकविभक्ति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लेकारकार्थकविभक्तित्वं। कारकत्वंचधात्वर्थफलविषयकक्रियाश्रयत्वं।करोतीतिकारकमित्यत्रत्वर्थनाद्याभाष्यकृ
तोक्तात्। तत्रहिकरोतीत्यस्यक्रियांकरोतीत्यर्थः।आत्माश्रयादीनांप्रसंगात्किंतुक्रियामाश्रयतीत्यर्थः।क्रियाया
स्तुकर्मसाकांक्षत्वात्सकर्मकाकर्मकधात्वसाधारणकर्मणोधात्वर्थफलरूपस्यग्रहणादस्मन्मतदर्शितार्थलाभः सा
धुत्वेनक्रियेवशब्दाग्रतीयतइतिक्रियानिर्वर्तकस्यप्राप्तियद्धिकर्मसंज्ञाद्यादानंसंज्ञाचप्रवर्तनंतन्निप्रतीयप्रदर्शित
मात्मनापाग्रयीहेवनात्मर्थे। नचैवंपचादिधात्वनुप्रयोगेकरणाधिकरणप्रभृतीनांकर्तृकरणवुलंतकारकशब्दसामा
नाधिकरण्यविरोधः पचादिधात्वनुयानायान्नपिविक्लित्तिसादिनतिकायाःक्रियायाःकृत्यानुयातायाआश्रयत्व
स्यकरणाधिकरणप्रभृतिषुसत्वेनदोषाभावात्। संप्रदानस्यापिगवाद्यंगीकारस्यक्रियाश्रयत्वमस्त्येवयाद्दायानी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वाद्यवधिद्यप्यवधित्वस्वधारणान्निकाक्रियायद्यंनस्यानदैनदवधिकौसंयोगविभागौनस्यातामित्यर्थापत्तिगम्या
मत्रनत्रास्तेवेतिनतदीपकारकलक्षणाद्यानोयीतिन्नरहैयाकरणावसारिणः वैयाकरणानमासुलाघवाक्रियान्वयित्व
मेवकारकत्वमित्याहुः नत्रक्रियान्वयित्वंनसाक्षादेवेत्याग्रहः कर्त्रकर्महारणाद्न्वयिनोऽधिकरणस्यकारकत्वाप्रसंगात्
नसैवंब्राह्मणास्त्रयुन्नयंचयानंदृष्ठतीत्यादौपुनर्हारक्रियान्वयिनिब्राह्मणेऽतिव्याप्तिःक्रियाकारकयोर्निमसाकांक्ष
त्वात्परंपरासंबंधस्यनत्रकल्पनैष्यमत्रनत्थाकल्पनैमानाभावादितिनदिंपरिसंख्यरूपैरदीक्षिताः नैवापिकनव्या
लुनंदुलंपवनीत्यादौपदकृत्यर्थेस्यनंदुलादेरेवकारकलाघवाप्रत्यक्षणेऽसंभवंसभाव्यविभक्त्यर्थेहारक्रियान्व
यित्वमितिभवानंदोक्तंनदनुसारिवाक्रियान्वितविभक्त्यर्थान्वयित्वमितिन्यायेयंचानमोनंकारकलक्षणमानस्थिरेतन्नः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University-Ramtek Collection

कारकं विभक्त्यर्थः सच धर्मीधर्मो वेति पक्षद्वयेऽपि दोषाभावात्। पंचकंग्रहणमर्थो विभक्तिर्धो निके निपक्षेपकरणमर्थमेव
क्रियायांसाक्षादन्वयाच्चनचैवं धात्वर्थेनामार्थयोर्भेदेनान्वयाभावोवक्ष्यमाणोविरुद्धतेत्यस्यार्थयोस्तत्वे विषयार्थ
[redacted] योरन्वयाभावस्यविवक्षितत्वादनए वनतवः पटोभवत्यत्र तंतुसंयोगादेर्धात्वर्थतया
रेनंतत्समाद्यर्थेनामन्वयोगौणमुख्यापरिभाषायामुक्तः किंचैवं लोकंपचतिग्रोतिस्रोमेनयज्ञेनेत्यादावपि देनक्रियाविशेष
णोकर्मणिकरणेचाव्याप्तिरितिपक्षेविदेनत्। यत्तुभवानंदेनविभक्तिद्वारेनिविशेषणात्लोकंपचतीत्यादौनातिप्रसंगइ
त्युक्तन्हिपरीतं। क्रियाविशेषणानांकर्मत्वसंकर्तृत्वकर्मत्वादीनांकारकत्वलक्षण्यत्वेचसकलतंत्रसंमतत्वात्।
ग्रामंगच्छन्नित्यादौगमेरुपसर्गत्वादिनाद्योगमेरिनिप्राप्तुक्तंनचैवमपिचैत्रःपंचमीत्यादौग्रथमांतयोरेयस्याप्यचैत्रादेःकार

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृत्वानाय निः नामार्थधात्वर्थयोः साङ्क्षीभूदेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वादमर्थोदनः पचनीत्याद्यापत्तेः पाकानुकूलकृ
तिमांश्चैत्र इतिनि इविभक्त्यर्थकृतिहेतुतदन्वयाप्युपगमात्। नच कारकत्वाभावेऽष्टाध्यायनिः सहपुरुदनिसूत्रैऽप्रधानग्रह
णाप्रत्यानयरभाष्यविरोधात्। नत्रस्याप्रधानग्रहणाभावेपुत्रेणासहागतपितेत्यादौसहार्थान्वयानुपपत्तिरिति वाच्यं। लः कर्मणीतिसूत्रस्वरसाभिप्रेतार्थधर्मवाचकवेलेनतत्रैवकारक
लक्षमुखालात्प्रथमानपदौचित्यस्याप्यसत्त्वात्सामानाधिकरण्यापत्तेश्च। अभीष्टंकुर्विनादेर्भीष्मादेरिवनत्वान्नञ्यर्थकर्तृप
दस्यकृतिमत्तिशक्तावनंतकृतीनांशक्यमात्वच्छेदकत्वेगौरवान्निर्गतधर्मिबोधकत्वंप्रथमानपदेनैवनत्र्याभाङ्किं
नुकृतित्वावच्छिन्नार्थंकृतोधर्मेप्रात्रेणशक्तिरिष्यतेसत्रेचकर्त्रादिपदस्यधर्ममात्रपरत्वेननञ्द्वितोधस्याप्यभावइति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चेनुत्पन्नाकृतामविधर्मवाचकत्वंस्यात्। तःकर्मणीत्यस्मकर्मणिरुदिसनेनतुल्ययोगक्षेमत्वात्। अथनामार्थयोर्भेदेनान्व
यस्याप्यसत्त्वात्सामानाधिकरण्येनान्वयःकृतांधर्मिवाचकत्वेलिंगंस्यादेतदपिपचतिकर्मचैत्रइतिक
र्मधात्वादिविशिष्टंकर्मवाचीतिरूढलक्षणयाधर्मिबोधकत्वमानुमयुक्तं। पचतिकर्मणैचैत्रेणागम्यतइत्यादौकर्त
रीयादेःप्रसंगात्। नचेष्टापत्तिःपचतिचैत्रोगच्छतीत्यादेर्बोधकत्ववारणायाख्यानार्थसंख्यायाउद्देश्यतावच्छेदक
त्वेनप्रतिपंधस्यवक्तव्यत्वेभवानंदेः नप्रदर्शनात्। अथाकृत्यधिकरणोक्तरीत्याकृतिद्योरविशेषेणधर्ममात्रमर्थ
तिपाद्यंनंधर्मस्तुकर्तृत्वाधरवेत्यधिरूढोधर्मिणादान्वयानभासतेऽर्थीयत्वाधर्मिणमाश्रियतीतिवाणक्रियः कार
कतिवेयाकरणोपदर्शितेमतांतरेदृष्टविनिदृविभक्त्यर्थएवकारकंभवतीति सर्वेषपिपक्षेषुकारकस्यक्रियासाकंक्षिभ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

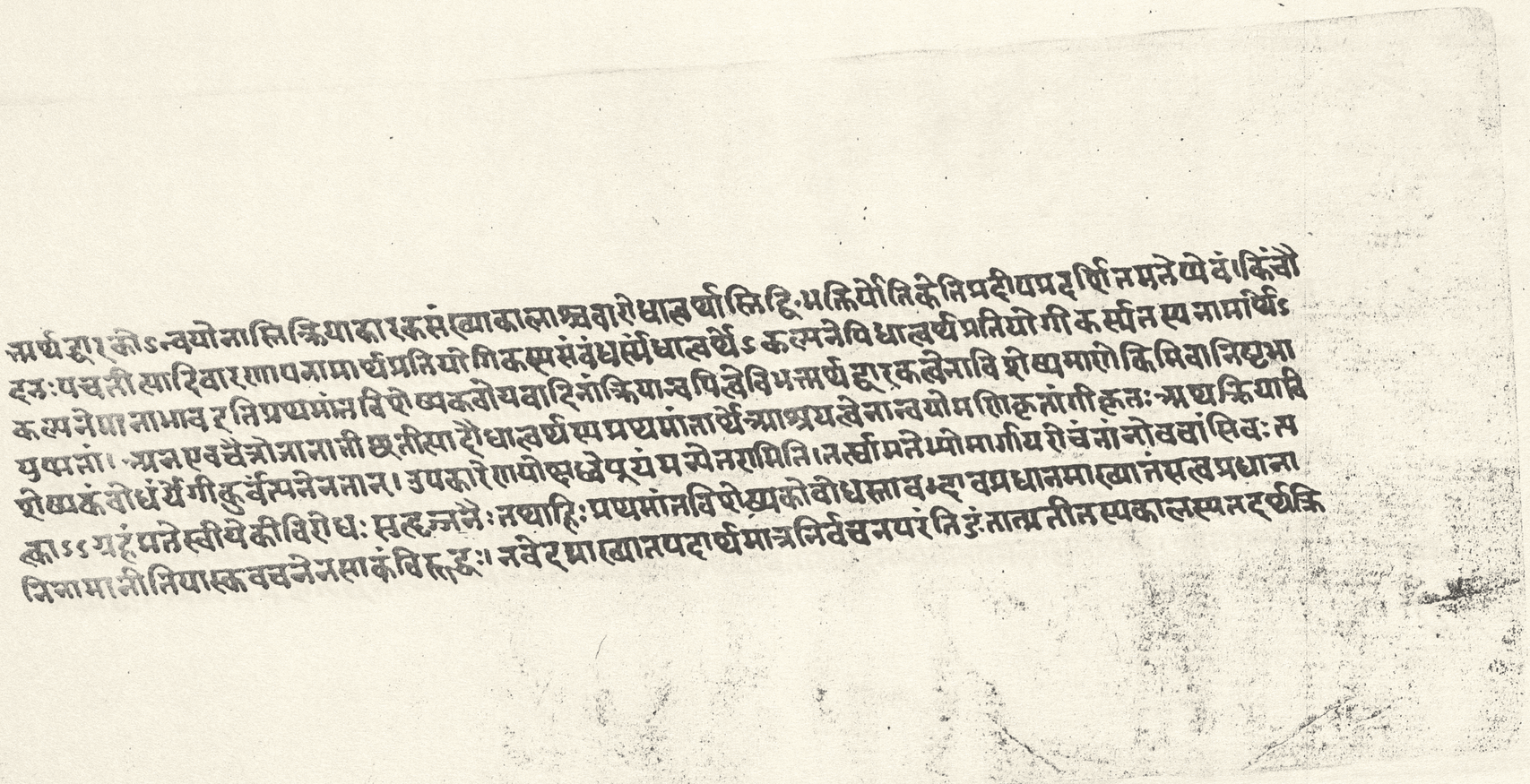

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यायाप्रन्वयांमन्वयांगीकाराद्निवार्यो। अथयत्रोभेभावप्रधानेरनिनदुत्तरंग्रंथेनक्रियायांनामार्थेनिरूपितप्राधा
न्यबोधकेनतिसेधम्पुपरिहरन्नाह। नचेदमपिचैत्रेणासुप्यतेरत्यादिभावनिङंनपरंनतत्रसन्निधमर्थेस्मारयतीनेना
ख्यातेनानामार्थयोःपरस्परमन्वयाभावात्। क्रियैवंपचादिक्रियाभंवनिक्रियायाः कर्त्रीभवतीनिभूवादिस्
त्रभाष्यसंमतानांचैत्रःपचतिभवतीत्यादिप्रयोगाणांचैत्रकर्त्तृकःपाकोभवतीत्यर्थेःसाधुत्वापतिः नचैवमा
ख्यातेक्रियाप्रधानमितिसमयंनतेन्तसिद्धंनभंगः। तिङर्थकर्त्रादिनिरूपितयाधात्वर्थक्रियायांनदर्थेनयाविवक्षि
तत्वात्। अतएवनयचनिपातैत्रस्यादौक्रियाप्रतियोगिकनञर्थाभावविशेषकोधरनिसिद्धंनःनञोघोघोन
कत्वाद्वाः अपिचैवंशैनस्त्रस्थभाष्यसंमतानांयज्ञदत्तोधावतीत्यादिप्रयोगाणामसाधुत्वापतिः अंनरंगामपि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रथमांवाधित्वाप्रधानविभक्तेर्द्वितीयायाःप्रसंगेसत्यप्रथमासामा।नाधिकरणाच्छतरिधांवंतमंगंयश्चेत्सप्तम्यन्तं।नच
नंयस्तेनिकर्मीधाहारःवाक्यभेदप्रसंगात्।नचवाक्यार्थस्यकर्मत्वंविवक्षायांधावतिप्रगृतिविशिष्टप्राप्तिपरिक
ल्पाद्वितीयायाःप्राप्तावः प्रतिपादितंचेदमस्मन्मतयोगरूपकाव्यदीपोदाहरणनिरूपणावसरेमम्मटभट्टैः।अतएवमा
दियंद्रधिसप्तकंरंपयःकालिदासकविताभवंवय।एणाक्षिसम्भवलाचकोमलास्वर्गश्चमुपभुंजतेजनाःसत्रपाश्च
यप्रतियाघप्रातिपदिकार्थेसमुदायसम्बोधयदर्थेनकर्मणासहाभेदान्वयःकाव्यप्रदीपकृताप्रदर्शितइतिवाच्यं।
विशिष्टस्यसमुदायनिरूपकत्वप्रसंगात्यत्तदावस्थत्वात्।अन्यथाहरणायैकहायनसाधिंगाश्यामौमंक्रीणातीतिवा
क्येक्रयणकरणहायनादिगुणसमुदायएवंविवक्षितत्वान्नप्रसेकवाविभक्तेर्द्वितीयायाःप्रसंगानंसा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कांर्थस्यकर्मत्वंप्रतियादयतांमम्म टभट्टनांतवाकार्थएवेनतदर्थेप्रधानभूताक्रियाविवक्षिताऽसंख्यासंख्यागणामार्गतेन
भवताचायेसमाप्तेविनेदेवाकर्णयेयेनयेनसहसायद्यत्समासादितं। कोदंडेनशरणःपरैरशिरस्तेनाविभूमंडलंने
नंलंभवताचकीर्तिरनुलाकीर्सीचलोकत्रयमित्यत्रहियेनयनयद्यत्समासादितंतत्तदाकर्णयेतिसामान्यहपेणप
तत्तदेपस्थितेसुशब्दविषयीकरणाकर्मत्वविशेषहपेणोपस्थितपेकोदंडादिप्राप्तिपदिकार्थमात्रस्यद्यभेदःप्र
तियोगिविभक्तिजन्यकर्मविभक्तिर्द्वितीयाप्रातिपदिकार्थमात्रस्यतुसर्वत्रप्रतीयमानात्क्रियायाःप्राप्तिपदिकार्थविशिष्टाया
वाक्यार्थभूतायास्तथात्वेप्रथमाप्राप्तोतीत्यागतम्। प्रथमांतसमुदायस्यहितीयांतकर्मणासहान्वयप्रभुपा
गच्छतः काव्यप्रदीपकृतस्तुप्रमादएवतिङ्समानाधिकरणोप्रथमेतिवार्तिकविरोधात्। एवंतेनग्रथमांतविशेष्यका

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

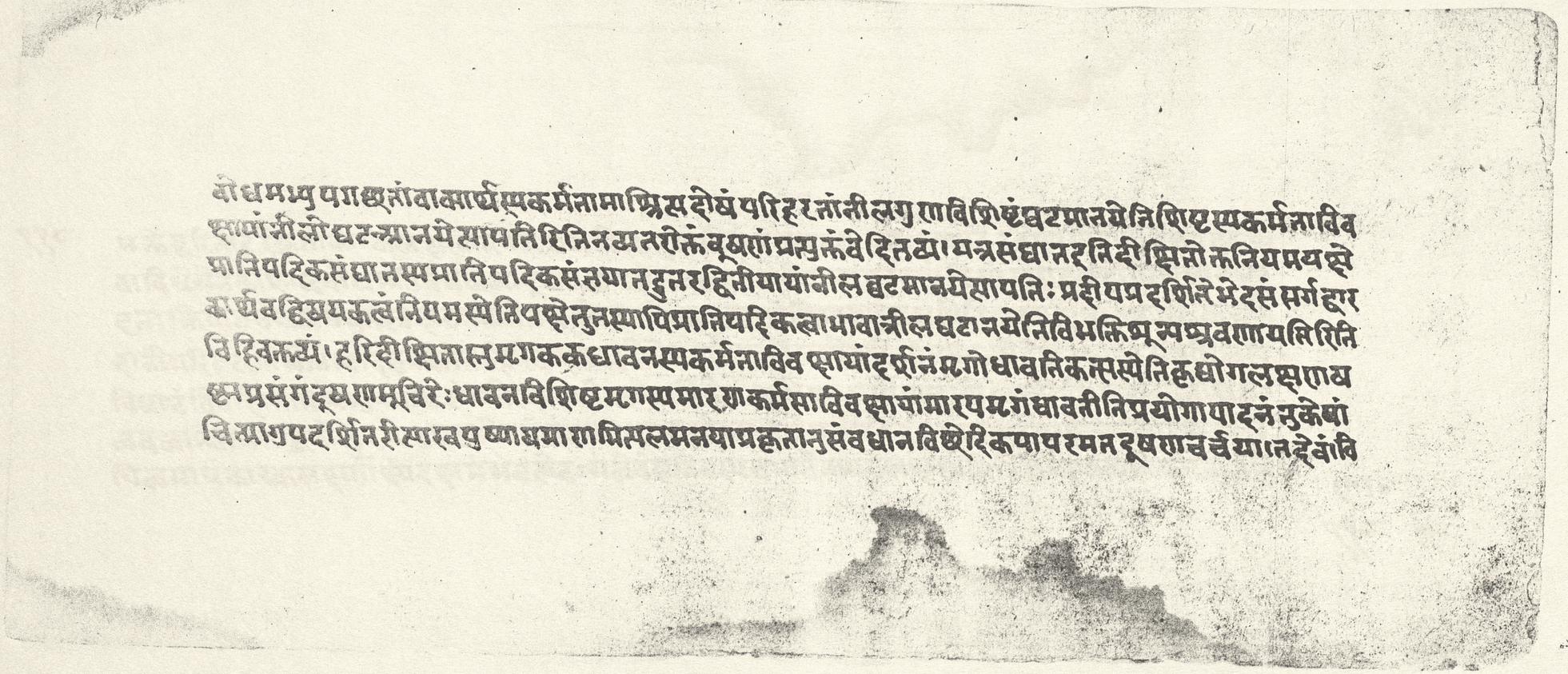

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भ क्रैं दूरितादूरेक्षतासंकारकलक्षणात्क्रियान्वयिलानुबंधिनिमन्त्रनमनसः पुनः तथाहि-उद्देश्यसमतावच्छेदकस्य विधेयेनैकोपाद्यवोधप्रतिबंधकत्वादृघटत्ववतोघटत्ववन्मंत्रेवकारकारणंक्रियान्वयदर्शनतोपिवोधोनस्यादृनः क्रियाजनकत्वमेवनत्वक्षणमिनिमन्त्रेदंवक्तव्यं। कारकाणांक्रियाजनकत्वमितिवाक्याद्वेधानाघन्निः कथमिदानीपरिहरणीयेनि।पदित्यपर्वतेवह्रिरित्यत्रवस्तुदेशेनपर्वतहृत्तित्वमेवक्रियाजनकत्वोद्देशेनकारकसंबंधित्वस्य विधानेवह्रिनपिप्रमुखतः संगतिसमतायेनगोलभिदित्याद्यभियुक्तप्रयोगानुरोधोऽमन्त्रोपि।घटत्ववतोघटत्ववत्प्रिसन्नतद्वितोनुरोधप्रसक्येनसंबंधाभिधानादुद्देश्यविधेययोरेकादृष्टांतस्याप्रयोजकत्वात्क्रियान्वयित्वमात्रंकारकलक्षणंस्योदक्षमंभवत्येवंसतियस्यचभावेनभावलक्षणमितिसमस्याप्यधिकारकलवि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

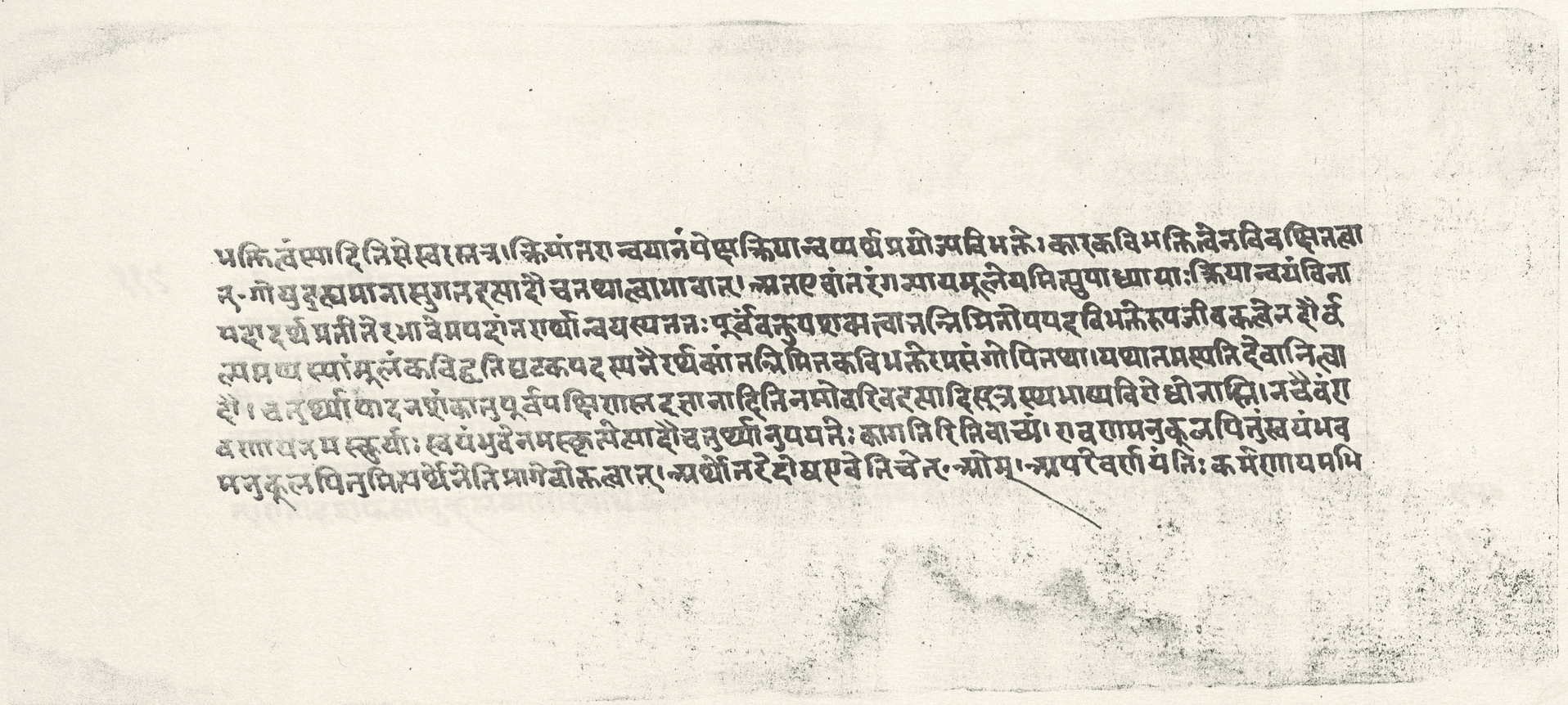

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रेरणीयस्तत्रवार्त्तिककृतान्क्रियाग्रहणस्योभयसंख्यानंलाक्कर्मग्रहणेनक्रियायाअपिग्रहणाद्ग्रहणवणायत्नमहस्कुर्या
दसादेसंप्रदानेचनुर्थीभविष्यतिनचयमेहेतेदसायकर्मकप्रात्रदिष्यर्थनत्। आद्ययनिगदेनदतिनदुदाहरण
परभाष्यविरोधात्। आद्दनिंदनीयस्तर्थपरतपानस्योपाध्यायैर्व्याकृतलात्नत्रएकर्मत्वेनयरलाद्धोनणंक
नीयः कलाग्रयलाविवक्षायांतथालांगीकारदिति। केचिन्नुनियानानावाचकलयप्रेरणमःपदार्थप्रात्रेन्वयवि
वक्षामाचनुर्थीसमुदायार्थेनथाविवक्षायानुद्विनीया। नचैवंधातोर्नमस्कारफलवीधकलाभावात्नहनधान्
पानफलाग्रयलाभावात्कर्मत्वाप्रसंगदतिवाच्यं। धानुधानुयुक्तनियानाम्नतदर्थफलाग्रयलस्यविवक्षितला
न्। एनादृष्टफलानुकूलव्यापारबोधकत्वमेववधातोः सकर्मकत्वं। त्रनएवानुभूयनदृसादौकर्मणिलका

237

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(नं. ४२)

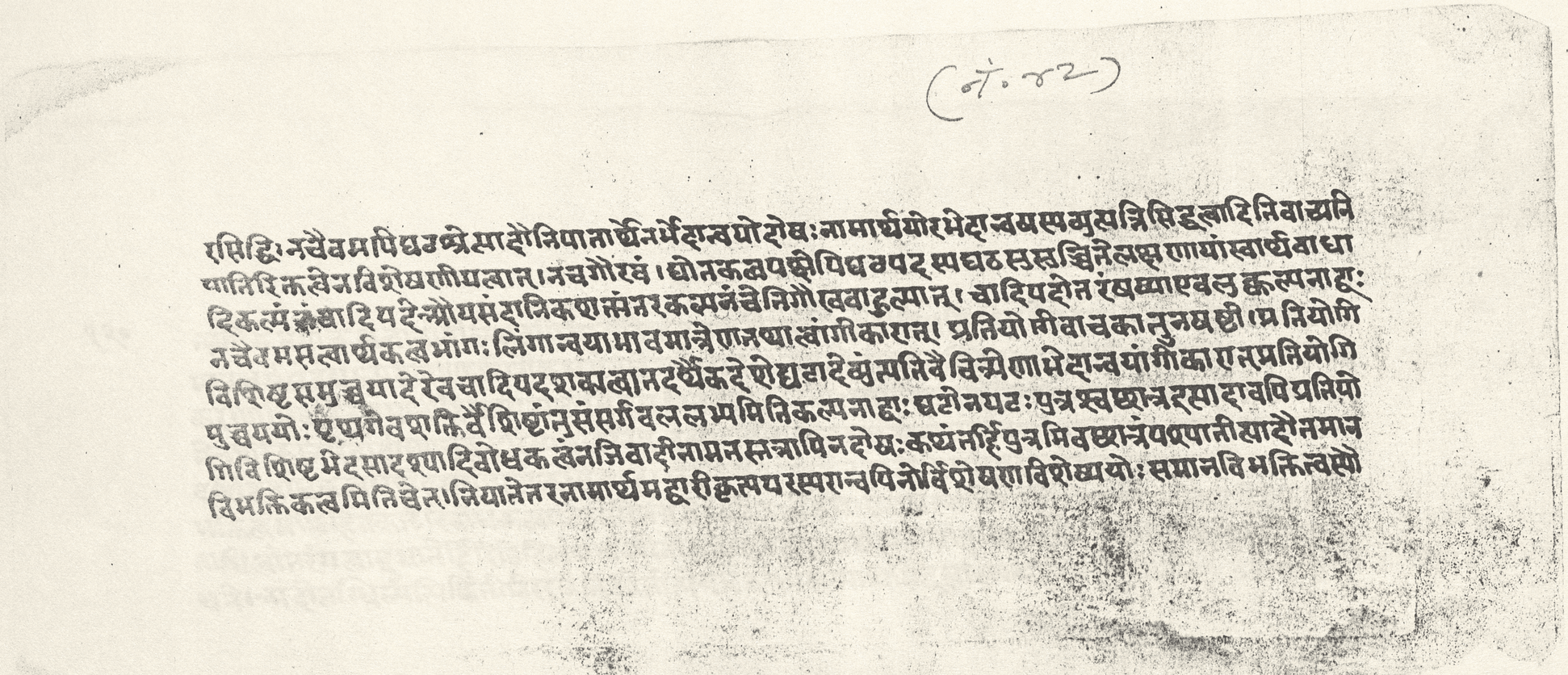

एसिद्धिः नचैवमपिघटश्चेत्यादौनिपातार्थेनभेदान्वयोदोषः नामार्थयोरभेदान्वयसमुत्सन्निसिद्धत्वादितिवाच्यंनि
र्यादिरूपत्वेनविशेषणीयत्वात्। नचगौरवं। घोनकल्पकेपिघटपटसघटसत्त्वेनैलक्षणायांस्वार्थीबाधा
दिरूपंचैवादियदेन्नोयसदनिरूपणंसमनरकमनंचेनिगौत्वबाहुल्यात्। चादिपदोनरंबध्यादेवलकल्पनाहूः
नचैवमप्रत्ययार्थैकत्वभंगः लिंगान्वयाभावमात्रेणनथात्वंगीकारात्। प्रतियोगीवाचकानुनयष्ठी। प्रतियोगि
विशिष्टसमुच्चयादेरेवचादियदशक्यत्वात्तदर्थैकदेशेघटादेर्वस्तुनिवैशिष्ट्येणाभेदान्वयांगीकारात्प्रतियोगि
पुत्रत्वयोः ऐक्यंगौवशक्तिर्वैशिष्ट्यंतुसंसर्गएवलभ्यमितिकल्पनाहूः घटोनघटः पुत्रस्त्वछात्रस्सादावपिप्रतियो
गिविशिष्टभेदसाद्रूप्यादिबोधकत्वेनजिवादीनामनन्तत्वापिनदोषः कथंनर्हिपुत्रमिवछात्रंपश्यतीत्यादौनमान
विभक्तिकत्वमितिचेन्नानियामकेनतन्नामार्थमहारीकृत्यरूपान्वयिनोर्विशेषणविशेष्ययोः समानविभक्तित्वसो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्मिकेनयाऽऽसत्तानीलंघटमित्यादौविशेषणपदेनरिरंसेकविभक्तिविषयेनघादष्ठत्वान्-रवादिबोधस
प्रत्ययधर्मसंबंधरूपसादृश्यविशिष्टैकधर्मवत्त्वेनबोधमात्रान्नभयोःसमानाधिकरणयोरपीतिनविशेषः समानाधि
करणाधिकारेउपमानानिसामान्यवचनैरुपमितंव्याघ्रादिभिः सामान्यप्रयोगेनिसमासविधानाज्ज्ञापकाच्चए
तेनपरैरुक्तेरिवोदीच्यानुकुद्दरिष्यन्नसानिव-रसादयन्वयोनस्यात्स्वपोचस्रवर्णाननरनिविद्दन्मनोन्मज्जनोप
दर्शितंवाचकत्वपक्षेदूषणंप्रसक्तमित्याहुः सहयुक्तेप्रधानेरसादोभाष्येसप्तम्यायद्यमायान्नविकारकवि
भक्तिलक्षणेहिनकर्त्रादिबोधकत्वादित्यपिनत्रैवेतिदिक्।ननुप्रभायप्रस्थायेत्यादौसमासायेस्त्वाहुर्हिरंगस्त्वय
वाधिस्त्वांनरंगस्त्वाद्दधानेर्हिरिनिहितंघमास्थेनीलमित्यादिकस्यात्रेमनस्त्वाहुः-नसंरंगानपिविशीन्द्रहिरंगोस्मवा
धने।-न्नदीनग्धिस्त्वमित्यत्रिकीनीतिसूत्रेनिकीनीत्येवप्रनग्धेसस्यादिसिद्धत्वात्समाहरणंज्ञापकमिहः उक्तंचव्याघ्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भूमिका। ऋग्विधिनिधिस्मरणीयनदकस्मात्सिद्धमदस्मिकिमीनिविधानात्। हिप्रभृतीस्तुसदावहिरंगोत्सवारम्भीनिकृतंनतुविहीनिस्पष्टमदीऋग्धिरिनिसूत्रेसमासेऽनभूवैरनिसूत्रेचभाष्ये। यद्यप्यकृतभूहयरिभाष्यात्हिलादीनांप्राप्तेरभावात्तथापहरणस्यविधिस्तेनचरितार्थत्वाज्ज्ञापकत्वाददोषः। अतएवचारवाणिनेत्यादिसिद्धिरमथायसमहलदनिभाविनंतोषमादायतत्रा प्यात्वंनकियेतेनिकौस्तुभेस्पष्टा। इहहिवरणानुसारिणास्तंनरंगयरिभाषायाअनित्यत्वेरद्मेवैकन्नापकमंगीकृत्येनाभकृतबूहयरिभाषांनाज्ञानंनर्थपरिभाषोमंनरंगनयिविधीन्वहिरंगोत्सुग्वाधनदसेनोचपरिभाषामकर्तव्यांमम्मंनेनसर्वमग्रेविवेचयिष्यामः। पूरिभाषाप्रदीयार्धिर्भुदयंकरदर्शिनेहितीयोव्याकृताध्यायसंगतः संतोननुष्यंतिमिनीमोकेपरेमृठावदूक्रियु। करवाणिनतोवाणि॥ ॥ संवत् १८ ६१ समेवैसेकृसयेएकाएदीसी

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1915
Dist Nagpur

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=01.07.20 16:09
,TRANSFERRED=2020/07/01 at 16:47:51
,PAGES=241
,TYPE=STD
,NAME=S0003245
,Book Name=M-1915-PARIBHASHA PRADIPACHIS
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection